

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОЇ ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

Ірина Дорожко
(Харків)

Психолінгвістична теорія і система одиниць мовленнєвої діяльності виступають у площині невідповідності: психологічний аналіз мовленнєвої діяльності (рефлексії над мовленням) відокремлений від аналізу навчальної діяльності. Дослідження даного припущення привертає на увагу як у теоретичному, так і в практичному відношеннях.

Ключові слова: рефлексія, психолінгвістичні рівні, сильна нервова система, слабка нервова система, рівні усвідомленості.

Психолінгвістическая теория и система единиц речевой деятельности выступают в плоскости несоответствия: психологический анализ речевой деятельности (рефлексии над языком) отделен от анализа учебной деятельности. Исследование данного предположения привлекает внимание как в теоретическом, так и в практическом отношении.

Ключевые слова: рефлексия, психолінгвістические уровни, сильная нервная система, слабая нервная система, уровни осознанности.

The psycholinguistic theory and the system of speech activity units are applied with discrepancy: psychological analysis of the speech activity (reflexion over speech) is separated from the studying activity analysis and on the contrary. The research concerning this hypothesis is of theoretical and practical importance.

Keywords: reflexion, psycholinguistic levels, strong nervous system, weak nervous system, levels of awareness.

Постановка проблеми. Розвиток дитячого мовлення розглядається у динаміці розвитку довільності, навмисності та усвідомленості, відповідно до різних одиниць мовленнєвої діяльності.

Відповідно, розвиток рефлексії дитини над мовленням є виникнення, розширення, якісна зміна і внутрішня структурна перебудова орієнтувальної ланки первинної спонтанної мовленнєвої діяльності [3, 159].

Актуальність проблеми. Свідоме відношення особистості до розвитку власної мовленнєвої діяльності – це відношення до самого себе, становлення гармонійної людини, яка адекватно реагує на імпульси зовнішнього світу.

Поглиблюючи свої знання з психолінгвістики, ми мали **на меті** дослідити питання розвитку рефлексії дитини над мовленням, розглянути питання розвитку особистості у віковій динаміці. Не менш цікавим є філософське трактування рефлексивних дій суб'єкта.

Виклад основного матеріалу. Дослідження видатних психологів і філософів підштовхнули нас висунути таку гіпотезу, а саме: як сила нервової системи впливає на розвиток рефлексії особистості?

Таким чином, нам необхідно з'ясувати чи можна визначити рівень виникнення рефлексивних дій суб'єкта. Як відомо, є носії слабкої нервової системи, і протилежні їм – носії сильної нервової системи.

У питаннях дослідження рефлексії, у будь-якій раціональній установці виникає тенденція розчину об'єктивації того над чим рефлектує особистість. Цей досвід пов'язаний з розкриттям сутності мислення завдяки грецьким дослідникам.

Рефлексія виникає із волі переконати самого себе, а не із доброї віри та посилення на авторитет. Рефлексія висуває питання, щоб одержати упевненість у своїй позиції, вона розчиняє тотальність, в якій сама безпосередньо знаходиться, “ізолює аспекти, точки зору” і разом з тим утримує їх як ізольоване, оскільки вона відмовляється від накопиченого, щоб

зробити найважливішими інші аспекти, і так вона розвиває повноту позиції, спочатку, як точку зору, щоб потім досягти значного розуміння [2].

У безмежній саморефлексії здійснюється перевірка кожної позиції, яка формується у особистості, усвідомлюється проблематика “Я” і діалектика всього суб’єктивного буття.

Профеноменом нашої душі є те, що вона спрямовує свідомість на світ, на речі, які знаходяться поза свідомістю і одночасно повертає його на душу. У нашій свідомості існує самосвідомість. Предметна інтенція (особливість свідомості бути спрямованою) повертається одночасно назад “рефлектує” душу, і робить її тим, що ми називаємо – я, сам, особистість [2].

Розглянемо рівні побудови психічних процесів по Н.А.Бернштейну та рівні усвідомлення по О.М.Леонт'єву.

Фізіологічна концепція Н.А.Бернштейна полягає у тому, що автоматизація розуміється як процес переключення на “низькі” (фонові) рівні, а усвідомлення пов’язано з “найвищим” рівнем. Характеризуючи мовленнєву діяльність, Н.А.Бернштейн висуває гіпотезу щодо “найвищого” рівня. “Найвищим” рівнем є рівень смислового зв’язного мовлення.

О.М.Леонт'єв розробив концепцію різних ступенів або рівнів усвідомленості на підставі фундаментальних досліджень Н.А.Бернштейна (схема неврологічних рівней).

О.М.Леонт'єв виділяє три рівні усвідомленості:

1. Актуальне усвідомлення;
2. Свідомий контроль;
3. Неусвідомленість (несвідомий) [2, 161].

При цьому, несвідомі операції у подальшому (обов’язково через ступінь актуального усвідомлення) підлягають усвідомленому контролю.

О.О.Леонт'єв співвідносить систему рівнів Н.А.Бернштейна та систему рівнів усвідомлення О.М.Леонт'єва, в результаті характеризує поняття психолінгвістичних одиниць.

Найвища оперативна психолінгвістична одиниця – висловлювання (речення). Наступна одиниця – “слово-квант” як семантична одиниця.

За ним іде слово як “фазова” одиниця, і замикає ієрархію психолінгвістичних одиниць – склад.

Співвідношення психолінгвістичних і неврологічних рівней витікає у рівень усвідомленості. О.О.Леонт'єв пропонує таку схему рівней усвідомленості:

Психолінгвістичні рівні	Неврологічні рівні	Рівні усвідомленості
Рівень висловлювань	Рівень зв'язного мовлення	Актуальне усвідомлення
Рівень слів-квантів (семантичного слова)	Словесно-предметний рівень	Свідомий контроль
Рівень фазичного слова	Рівень-операторів	Несвідомий контроль
Складовий рівень	Складовий рівень	Неусвідомленість (несвідомий)

О.М.Леонт'єв констатує, що рівні усвідомленості є показником характеристики того чи іншого рівня психолінгвістичних одиниць, які виникають при переключенні цих одиниць на інший неврологічний рівень по Н.А.Бернштейну.

Наприклад, якщо в психолінгвістичній ієрархії слово відповідає “слову-кванту”, на неврологічному рівні – словесно-предметному рівню, то на рівні усвідомленості – свідомий контроль. При переході на перший неврологічний рівень воно одержує характеристику “актуального усвідомлення”.

Залежно від того, з яким рівнем взаємодіє несвідомий рівень, можливі різні ступені усвідомлення тих операцій, які мають відношення до даного процесу.

О.О.Леонт'єв досліджував рефлексивні дії у навчальному процесі. Психолінгвістична теорія і система одиниць керованої (у шкільному

навчанні) рефлексії над мовленням носять характер невідповідності: психологічний аналіз мовленнєвої діяльності не знаходиться у площині аналізу навчальної діяльності.

Співвідношення психологічного аналізу мовленнєвої діяльності і аналізу навчальної діяльності важливо як у теоретичному, так і практичному значенні.

Важливим завданням є формування у особистості рефлексивного відношення до мови. У особистості виникає нове відношення між оперативними психолінгвістичними одиницями і рівнями усвідомлення [3, 166].

Наприклад, оволодіння процесом читання є передусім процес оперування з літерою і паралельно уміння виділяти у мовленнєвій діяльності склад.

Леонтьєв О.О. розкрив психолінгвістичний аспект змін, які відбуваються у суб'єкта при оволодінні процесом читання. Леонтьєв О.О. показав, яким чином виникає нове відношення між психолінгвістичними одиницями і неврологічними рівнями.

До початку навчання звуковий тип (звук) виступав як частина системи несвідомого контролю, перебуваючи у складі звукового слова-типу.

Наступний етап – звуковий тип переходить через ступінь актуального усвідомлення на рівень свідомого контролю.

Яке ж відношення спостерігається між психолінгвістичними одиницями і неврологічними рівнями? Виникає можливість здійснювати мовленнєві операції за допомогою одиниць, які відповідають рівню фазичного слова. Це звуки (фонемі), що є у складі фазичного слова.

На початку дослідження ми висунули припущення, що рефлексивні дії залежать від сили нервової системи. Чому саме є така думка? Ми маємо намір дослідити чи можна визначити рівень рефлексії?

Феномен терміну “рефлексія” досліджується у різних напрямках. Трактування терміну “рефлексія” з боку філософів, психологів, педагогів, філологів привертають на увагу і мають велику кількість спільних думок.

У працях видатного філософа К.Ясперса, рефлексія поділяється на види і кожний вид має свої характерологічні особливості.

Якщо є видова характеристика, то постає питання – як виникають рефлексивні дії суб’єкта, чи впливає сила нервової системи на рівень рефлексії?

Наприклад, особистість зі слабкою нервовою системою не тільки не може чекати, вона з великими труднощами утримує нову інформацію.

Слабка нервова система не здатна переносити сильні подразники. Слабка нервова система на відміну від сильної нервової системи відрізняється високим показником чутливості, або сензитивністю, здатністю виділяти слабкі імпульси, і характеризується здатністю виокремлювати однакові подразники. У цьому полягає її перевага [1, 6].

Заперечливий зв’язок між силою нервової системи і чутливістю аналізатора зрівнює можливості тієї чи іншої нервової системи.

На нашу думку, рефлексивні дії безпосередньо пов’язані з чутливістю аналізатора. Висока сензитивність впливає на рефлексію суб’єкта, що дає можливість вивести рефлексивні дії на найвищий рівень.

Психологічні дослідження свідчать про те, що у суб’єкта зі слабкою нервовою системою швидше утворюються умовні рефлекси. Висока динаміка процесу збудження особистості впливає на засвоєння певної інформації, відповідно, полегшує процес навчання.

Слабка нервова система сприймає краще навчальний матеріал [1, 7].

Сильна нервова система має перевагу у запам’ятовуванні великих блоків інформації. Процес запам’ятовування має мимовільний характер і не передбачає смислової обробки інформації.

У слабкої нервової системи швидкість перебору варіантів розв'язання завдання вище. Вона швидше пристосовується, акліматизується, влаштовується.

Бажання продовжити навчання, отримати вищу освіту мають переважно суб'єкти зі слабкою нервовою системою [1, 7].

Що ж до навчального процесу? Слабка нервова система відзначається включеністю у навчальний процес без додаткових зусиль. Сильна нервова система не відволікається і працездатна, але довгий час спостерігається процес її включення у навчальний процес.

Рефлексивні дії опосередковані включеністю нервової системи особистості у навчальний процес.

У слабкої нервової системи показники розв'язання завдання вищі у часовому відношенні, тому будова системи одиниць керованої (у шкільному навчанні) рефлексії над мовленням особистості має позитивні показники.

Сробуємо довести вищезазначене. По-перше, учню з сильною нервовою системою необхідно давати завдання від найпростіших до складних. Для слабкої нервової системи ситуація кардинально змінюється – завдання вибудовуються від складних до найпростіших.

По-друге, самоповага (до своєї нервової системи), самоусвідомлення і самоконтроль – це три кита, які надають особистості силу.

По-третє, сила нервової системи – показник вроджений, але змінний, так само як і рівень рефлексії особистості.

Доведено, що сила нервової системи має п'ять градацій за рівнем сили: “слабка”, “середньослабка”, “середня”, “середньосильна”, “сильна” [1, 7].

Визначитися з силою нервової системи – це свідчить про те, що є можливість удосконалення і самоудосконалення рефлексивних дій особистості. Рефлексивні дії суб'єкта виступають маяком у бурхливому океані мовленнєвої діяльності.

Висновки. Свідоме відношення до розвитку власної мовленнєвої діяльності – це становлення гармонійної особистості, яка намагається пізнавати рідну мову – джерело духовності і світосприймання.

Література

1. Короткий В.И. Когда слабость сильнее силы // Психология для всех. – 2007. – № 14. – С. 6-7.
2. Култаева М.Д. “К.Ясперс “Техники мышления” // Философская мысль. – 2003.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 2003. – 287 с.
4. Психолингвистика: Учебник для вузов / Под ред. Т.Н.Ушаковой. – М.: ПЕРСЭ, 2006. – 416 с.
5. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Харків: Прапор, 2005. – 640 с.
6. Фрумкина Р.М. Психолингвистика: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 320 с.

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛІНГВІСТИКИ:
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМ
ТА ОКРЕСЛЕННЯ ШЛЯХІВ ЇХ ВИРІШЕННЯ**

Лариса Засєкіна

(Луцьк)

У статті розглядаються проблеми вітчизняної психолінгвістики на всіх рівнях наукової методології: визначення загальної наукової парадигми, принципів, концептуальний апарат психолінгвістики як конкретної наукової галузі, а також її методичний інструментарій. Результати аналізу методологічних проблем психолінгвістики дали змогу окреслити тенденції її розвитку в науковому просторі.

Ключові слова: *рівні методології, концептуальний апарат, психолінгвістика, психосеміотика, дискурсивна психологія, психологічна герменевтика.*

В статье рассматриваются проблемы отечественной психолингвистики на всех уровнях научной методологии: определение общей научной парадигмы, принципов, концептуальный аппарат психолингвистики как конкретной научной отрасли, а также ее методический инструментарий. Результаты анализа методологических проблем психолингвистики дали возможность очертить тенденции ее развития в научном пространстве.

Ключевые слова: *уровни методологии, концептуальный аппарат, психолингвистика, психосемиотика, дискурсивная психология, психологическая герменевтика.*

The problems of native psycholinguistics on all scientific methodology levels are considered in the article. They are general scientific paradigm, principles, conceptual apparatus, and concrete methods. Results of the analysis allow revealing the tendencies of psycholinguistics development in scientific space.

Key words: *methodology levels, conceptual apparatus, psycholinguistics, psychosemiotics, discourse psychology, psychological hermeneutics.*

Постановка проблеми. Становлення будь-якої самостійної наукової галузі знань визначається чіткою сформованістю її методологічного апарату, що, передусім, визначається предметом та об'єктом дослідження, наявністю актуальної проблемної пізнавальної ситуації та методичним інструментарієм для її прояснення і вирішення. Пізнавальна ситуація, за Е.Г.Юдіним, відображає розрив між сформульованою науковою проблемою та наявними способами її розв'язання [10]. Глобальною проблемою, яка визначає сьогоdnішній стан наук гуманітарного циклу, є вивчення психічної організації особистості, яка зумовлює процеси пізнання людиною світу та самої себе у межах фізичної і соціальної реальності.

Ця проблема була закладена працями видатного російського вченого Л.С. Виготського, ідеї якого й слугували плідним ґрунтом для розвитку такої науки, як психолінгвістика [1]. Основоположною ідеєю культурно-історичної теорії Л.С.Виготського, якою послуговується сучасна вітчизняна психолінгвістика, є теза про опосередковану природу психіки людини, що визначається дією знакових систем, чільне місце серед яких посідає мова. Відтак, вивчення психіки людини неодмінно повинно ґрунтуватись на вивченні законів функціонування цих систем. Ця ідея значно розширює обрії психолінгвістики, і тим самим, дає змогу по-новому розставити акценти у визначенні її предмета та об'єкта.

Дискурсивна онтологія Л.С.Виготського зумовила розвиток нової наукової парадигми. Адже, механістична онтологія, пов'язана з іменем

Ньютона, зосереджувалась на категоріях простору і часу, вивчала предмети і явища фізичного світу через встановлення причинно-наслідкових відношень (каузальний детермінізм). Дискурсивна онтологія, що ідентифікується з іменем Л.С.Виготського, локалізується у соціальних спільнотах, національно-культурних просторах, вивчає дискурс як сукупність окремих мовленнєвих актів через встановлення імовірних залежностей, що зумовлюється культурно-історичними етапами розвитку особистості. Відтак, до уваги вчених потрапляє комунікація як вид, специфічна форма діяльності людини, що пронизана знаками та їх значеннями, виробленими в ході розвитку людства, та інтеріоризується в ході індивідуального розвитку кожної людини. Дискурсивна онтологія зумовлює необхідність перегляду методологічного апарату психолінгвістики та виокремлення її з-поміж інших, доволі споріднених із нею галузей наукового знання – психологічної герменевтики, психосеміотики, дискурсивної психології.

Таким чином, до **завдань цієї праці** належать, по-перше, визначення наукового апарату психолінгвістики з урахуванням усіх рівнів методології; по-друге, виокремлення психолінгвістики з-поміж інших споріднених наукових галузей; по-третє, окреслення тенденцій розвитку вітчизняної психолінгвістики.

Теоретичне вивчення проблеми. Е.Г.Юдін визначає загальну схему рівнів методології, до якої належать такі складові: вищий рівень філософської методології науки, рівень методологічних загальнонаукових принципів дослідження, рівень конкретно-наукової методології, рівень методики і техніки дослідження [10]. Вищий рівень філософської методології, яка визначає сучасний розвиток психолінгвістики, є діалогічна парадигма, яка передбачає злиття об'єктивної логіки як результат природничо-наукового напрямку встановлення причинно-наслідкових відношень між об'єктами фізичного світу, так і суб'єктивної логіки, що визначається упередженістю суб'єкта через вплив його мотиваційної, емоційної та аксіологічної сфер на об'єкт дослідження. Діалогічна парадигма

зосереджується на вивченні унікального, одиничного, що породжується індивідуальністю кожної людини у конкретному епізоді її життєздійснення, водночас, послуговується загальними, універсальними закономірностями пізнавальної діяльності людини як родової, так і соціальної істоти – у психічному відображенні, узагальненні та перетворенні навколишньої дійсності.

Діалогічна парадигма як вищий рівень філософської методології сучасної психолінгвістики створює сприятливі можливості для її розвитку, адже такі конструкти, як універсально-предметний код, за М.І.Жинкіним [2], когнітивні структури, за В.В.Красних [6], мовленнєва організація за Л.В.Щербою [9], внутрішнє мовлення, за Л.С.Виготським [1], концептуальна система, за О.О.Залевською [3], є недосяжними з погляду чіткої процедури експериментального дослідження, що у свою чергу, потребує гіпотетико-дедуктивного підходу до вивчення їх природи. Дослідження цих когнітивних конструктів через мову не завжди є можливим, адже вони мають образну, недискретну природу, яка значно відрізняється від тих утворень, що мають вербалізовану форму, іншими словами, внутрішнє мовлення і зовнішнє мовлення, процеси інтеріоризації та екстеріоризації розрізняються за своєю структурно-функціональною організацією.

Поряд із цим, у вітчизняній та зарубіжній психолінгвістиці застосовуються і чисто експериментальні методи, наприклад, відомий експеримент Виготського – Сахарова стосовно генези утворення понять [1]. Слід зазначити, що класичні психолінгвістичні методи семантичного диференціалу, асоціативного експерименту, суб'єктивного шкалювання теж вписуються в межі діалогічної парадигми, адже доволі чіткі вимоги до використання змінних, репрезентативності вибірки, математично-статистичних методів обробки даних, що є зразком природничо-наукової логіки, комбінуються із суб'єктивною інтерпретацією даних, побудовою семантичних просторів та їх тлумаченням, акценті не на вияві загальних

закономірностей та причинно-наслідкових залежностей, а власне на одиницності і унікальності психічної організації досліджуваного суб'єкта.

Інший рівень методології передбачає виділення загальнонаукових принципів, якими послуговується психолінгвістика. До таких принципів, передусім, належать принцип детермінізму, принцип розвитку та принцип системності. У ракурсі сучасної психолінгвістики *принцип детермінізму* розглядається як зумовленість психічної організації людини впливом соціального середовища, а також розгляд цього впливу як у філо-, так і онтогенезі. Розгляд суспільної та індивідуальної генези людини ґрунтується на *принципі розвитку*.

Праці Л.С.Виготського відображають провідні тенденції вітчизняної психолінгвістики, які полягають у виокремленні не морфологічних змін мозку у процесі генези людини, а функціональних змін, що дають змогу встановлювати значення знаків, вироблених в ході суспільно-історичного розвитку людства [1]. Поряд із цим, хоча в предметах фізичного світу і закладено операції, які було застосовано при виробленні і використанні цього предмета попередніми поколіннями, індивідуальне оволодіння функціональним значенням цього предмета можливе лише за умови активності самого суб'єкта.

Принцип системності передбачає розгляд мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини у контексті (системі) цілісної особистості, у поєднанні інтелекту і афекту, за словами Л.С.Виготського [1]. Цей принцип вдало ілюструється відомим для загалу прикладом поділу на елементи та одиниці. Принцип системності потребує виокремлення одиниць, які б містили у собі основні властивості цілого.

Третій рівень конкретно-наукової методології потребує визначення предмета науки, який, на наш погляд, із урахуванням сучасних тенденцій розвитку психолінгвістики потребує розширення. Так, у сучасних російських психолінгвістичних працях продовжується тенденція до розуміння психолінгвістики як теорії мовленнєвої діяльності, а також тлумачення

предмета психолінгвістики як закономірностей перебігу мовленнєвої діяльності особистості [3; 6]. Розвиток психолінгвістики та її розгалуження на сучасному етапі на такі напрями, як психосемантика, етнопсихолінгвістика, психолінгвістика ЗМІ засвідчує необхідність розширення предмета науки.

Активізація та поширення досліджень будь-якої науки, не лише психолінгвістики, на різні сфери фізичного і соціального життя, що зумовлює необхідність розширення її предмета, передбачає три можливі варіанти для дослідника. Перший шлях – це пояснення нових явищ через існуючий концептуальний апарат науки, другий – це вироблення нових конструктів для позначення встановлених явищ та законів їх функціонування, третій – це розширення змісту існуючих понять та підведення під них нових фактів.

Для сучасного стану розвитку вітчизняної психолінгвістики, найбільш доцільним вважаємо перший шлях, адже введення у науковий обіг нового термінологічного апарату часто заплутує і без того складні поняттєві конструкти, що часто приводить до непорозуміння через різне тлумачення терміну. Відтак, *предметом психолінгвістики* ми вважаємо мовну свідомість, мовну особистість та мовленнєву діяльність. Визначення цього предмета відповідає вимогам та етимології власне терміну “психолінгвістика”, адже особистість і мова є центральними поняттями відповідно для психології і лінгвістики [4].

Мовна особистість тлумачиться нами як сукупність пізнавальних, емоційних та мотиваційних властивостей, що забезпечують мовну компетенцію людини як носія певного національно-культурного простору. У цьому світлі мовною особистістю є лише той суб’єкт, мова якого якнайповніше відтворює культурну спадщину свого народу, що виявляється у вербальних і позалінгвальних елементах комунікації, мовних стереотипах, правилах етикету тощо. Таке визначення не суперечить загальносеміотичним трактуванням культури як знакової системи, що завжди надбудовується над мовою та віддзеркалює її особливості [7], відтак, мова і

культура як семіотичні організми тісно взаємопов'язані, результати їх взаємодії слугують ґрунтом свідомості як вищої форми психіки людини.

Суперечки навколо правомірності використання терміну *мовної свідомості* стосуються, передусім, того, що з погляду психології свідомість завжди має знакову природу, одиницею свідомості є значення. Тому поняття “свідомість” завжди передбачає її мовний характер. З іншого боку, дослідження свідомості у психології мають різні напрями, наприклад, у психоаналізі провідними проблемами є співвідношення свідомого і підсвідомого у єдиній цілісній психіці індивіда, у межах діяльнісного підходу наголошується на предметному характері свідомості та її утворенні в ході суспільно-історичного розвитку людства. Відтак, поняття мовної свідомості, на наш погляд, доцільно використовувати у тих дослідженнях, де робиться акцент на вивченні психіки людини та її вищої форми – свідомості – через мову, що відбиває національно-культурну специфіку як колективного начала конкретної особистості, так і підкреслює її власну індивідуальність.

Мовленнєва діяльність як складова предмета психолінгвістики містить значну кількість концепцій стосовно породження та сприймання мовлення. Слід зазначити, що мовленнєва діяльність у сучасному розумінні охоплює значно ширший спектр проблем, пов'язаних не лише із психічними механізмами мовленнєвого утворення, а й із соціальною взаємодією, комунікацією, яка є основоположним видом з усіх видів діяльності особистості в її життєздійсненні.

Таким чином, урахування зазначених вище трьох рівнів методології – вищого рівня філософської методології, рівня методологічних загальнонаукових принципів дослідження, рівня конкретно-наукової методології – забезпечує адекватне втілення рівня методики і техніки дослідження. Дотримання дослідником визначеної наукової парадигми (науково-природничої, діалогічної, раціогуманістичної, аналітико-синтетичної) слугує гарантом послідовного втілення конкретних експериментальних чи емпіричних процедур, наприклад, проєктивних

методик для вивчення мовної свідомості та особистісних сфер людини, психологічного експерименту для дослідження мовленнєвої генези особистості, методи контент- та інтент-аналізу з метою виявлення інтенцій мовця, психологічних трансформацій масової та індивідуальної свідомості.

Наявність потужного психолінгвістичного інструментарію та вагомого концептуального апарату, що має свою специфіку та вирізняється з-поміж інших, навіть доволі споріднених галузей наукового знання, робить психолінгвістику досить потужною як в теоретичному, так і прикладному аспекті серед дисциплін наукового циклу.

Важливим аспектом для функціонування сучасної вітчизняної психолінгвістики є її зв'язок з іншими науковими галузями, які розгортаються в межах діалогічної парадигми. До них належать, передусім, дискурсивна психологія, психологічна герменевтика, психосеміотика. На сучасному етапі доволі часто спостерігається подібність провідних ліній дослідження в межах цих галузей, що зумовлено подібністю їх предмета – психічної організації індивіда, що опосередкована знаковими системами. Відтак, для окреслення тенденцій розвитку психолінгвістики необхідним, на наш погляд, є вирізнення психолінгвістики з-поміж споріднених до неї галузей знання.

Окреслення перспектив розвитку будь-якого організму, семіотичного організму – науки зокрема, потребує вивчення історії її розвитку, корені її становлення. З цієї позиції згадані вище наукові галузі, які часто перетинаються у сучасних дослідженнях, мають різні витoki. Так, офіційне виникнення психолінгвістики збігається із домінуванням біхевіористичної парадигми. Основні положення комунікативного процесу та породження мовлення у поглядах Ч.Осгуда вирізняються реактивністю суб'єкта та його відносною соціальною ізольованістю [5]. Трансформаційна граматики Н.Хомського та ідея про вродженість ядерних структур, що розглядається як когнітивна революція, пов'язана з експериментальними дослідженнями Дж.Міллера, спрямованими на вивчення психічної реальності

трансформаційної моделі [5]. Поряд із цим, домінування синтаксису над семантикою, речення над висловлюванням і дискурсом, привело до дискурсивної революції, що у свою чергу, зумовила дискурс як предмет дослідження психолінгвістів. Слід визнати, що дискурсивна психолінгвістика була започаткована Л.С.Виготським, що стояв у витоків вітчизняних психолінгвістичних теорій. Таким чином, сучасна психолінгвістика поєднує у собі як експериментальні, так і емпіричні дослідження відповідно до специфіки їх предмета.

Дискурсивна психологія має витоки із феноменології, та послуговується ідеєю про те, що мотиви, настанови, емоції, образи “Я” та “Інших” – це результати спілкування, утворення, породжені дискурсом, а не статичні ментальні утворення. Предметом дослідження дискурсивної психології є когнітивні утворення і процеси у широкому соціокультурному контексті, які визначають архітектуру когніції як цілої спільноти, так і окремої особистості [4]. Таким чином, сучасні психолінгвістичні дослідження, які спрямовані на вивчення дискурсу як особистісного, так і національно-культурного утворення, значно наближаються до дискурсивної психології, провідним методом, якої є дискурс-аналіз.

Психологічна герменевтика розвивається у контексті загальних герменевтичних досліджень, у межах яких провідними лініями є виділення смислів, що є серцевиною як культури, так і особистості, а також сприяють становленню культурної і особистісної ідентичності. Фактичним матеріалом дослідження психологічної герменевтики є базові наративи особистості. Як зазначає Н.В.Чепелева, “аналіз провідних лейтмотивів культури, а також тематичного змісту особистісних наративів дає можливість виявити базові особистісні інтенції, переваги, цінності, ширше – основні складові ідентичності” [8, 13]. Отже, життєдіяльність особистості у контексті психологічної герменевтики визначається не адаптацією до подій зовнішнього світу, а до тих значень-смыслів, які приписуються цим подіям особистістю. Провідним методом психологічної герменевтики є метод

інтерпретації, який за своєю природою, є основним і для дискурс-аналізу. Таким чином, дискурсивна психологія та психологічна герменевтика мають доволі багато дотичних моментів, попри те, перша фокусує увагу на когніції, а друга – на смислах, адже, за Л.С.Виготським, смисл – це єдність інтелекту та афекту, відтак, має як когнітивну, так і ірраціональну природу [1]. Тому виявлення смислів особистості неодмінно передбачає встановлення особливостей когнітивної сфери особистості, що знаходиться під вагомим впливом її мотивів та емоцій. Зіставлення психолінгвістики із психологічною герменевтикою вказує на те, що сучасний психолінгвістичний інструментарій, наприклад, методика психографологічного аналізу писемного мовлення, дає змогу виявити особливості організації когнітивної, мотиваційної та емоційної сфер особистості, що у свою чергу, проливає світло на її смислоутворення.

Психосеміотика походить власне від семіотичних досліджень Ф. де Сосюра та Ч.Пірса [11]. Предметом дослідження цієї галузі є особливості функціонування знаків, яке можливе лише за умови психічних новоутворень особистості (інтерпретанти, за термінологією Ч.Пірса) для розуміння їх значення. У контексті психосеміотики особистість розглядається як суто соціальна і культурна істота, генеза якої супроводжується засвоєнням значень знаків, які вироблені в ході суспільно-історичного розвитку людства. Основними семіотичними організаціями, які вміщують доцільні перетворення, набуті низкою поколінь, є мова і культура. Відтак, вивчення особливостей функціонування знаків та відповідних психічних новоутворень особистості дає змогу прослідкувати її розвиток як у філо-, так і онтогенезі. Таким чином, мова як система знаків, що у полі зору семіотики, наближає її до сучасної психолінгвістики у розрізі проблем взаємозв'язку мови та когніції, національно-культурної специфіки мовної спільноти як предмета етнопсихолінгвістики, значення як одиниці свідомості тощо.

Висновки. Результати теоретичного аналізу методологічних проблем сучасної психолінгвістики та розгляд її взаємозв'язку із спорідненими

науковими галузями дають змогу зробити такі **теоретичні узагальнення**. Методологічні проблеми вітчизняної психолінгвістики на сучасному етапі визначаються зміною загальнофілософської наукової парадигми, яка зміщує свої акценти від об'єктивного – природничо-наукового до постнекласичного періоду, що характеризується діалогом різних логік – раціональної та інтуїтивно-почуттєвої. Діалогічна парадигма як вищий рівень філософської методології зумовлює зміну психолінгвістичного інструментарію від суто експериментальних досліджень мовленнєво-мисленнєвої діяльності до інтерпретаційних методів, які дають змогу через тлумачення мовних знаків вийти на картину психічної організації особистості. Динаміка психолінгвістичних досліджень відображається у розширенні її предмета, який охоплює не лише психічні механізми мовленнєвої діяльності, а мовну свідомість і мовну особистість. Розширення предмета вітчизняної психолінгвістики поступово стиратиме межу між такими спорідненими галузями, як психосеміотика, дискурсивна психологія, психологічна герменевтика, та спрямовуватиме дослідження у русло вивчення психічної організації особистості у сукупності її мотиваційної, когнітивної та емоційної сфер через виявлення особливостей функціонування такого семітичного організму, як мова. Зв'язок мови і культури, прагнення різних спільнот до національної ідентичності забезпечуватиме розвиток етнопсихолінгвістики, яка, поряд із вивченням національно-культурного простору поглиблюватиме дослідження її конкретних носіїв – особистостей.

Як і психологія, психолінгвістика поступово розгалужується на теоретичну і прикладну галузь, що відповідає запитам суспільства, зокрема розвитку інформаційних технологій. Важливим у цьому контексті є уникнення перетворення прикладної психолінгвістики, у так звану, торгову галузь, яка не бере корені у методологічних основах вітчизняної психолінгвістики, а лише наслідує зарубіжні зразки на запити соціально-політичного життя. Тому такі прикладні галузі, як психолінгвістика ЗМІ, психолінгвістика реклами, психолінгвістика ПР-технологій неодмінно

повинна враховувати провідні лінії досліджень вітчизняної психолінгвістики, яка має свою специфіку та методологічну своєрідність.

Література

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2001. – 368 с.
2. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 157 с.
3. Залевская А.А. Введение в психолінгвістику. – М.: Рос. гос. гуман. ун-т, 2000. – 382 с.
4. Засекина Л.В. Дискурсивная психология в парадигме когнитивной науки // Вісник Харківського національного університету. – 2001. – № 520. – Вип. 3. – С. 69-73.
5. Засекіна Л.В., Засекін С.В. Вступ до психолінгвістики. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2002. – 168 с.
6. Красных В.В. Основы психолінгвістики и теории коммуникации. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2001. – 270 с.
7. Розин В. Семиотические исследования. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. – 256 с.
8. Чепелева Н.В. Идентичность личности в контексте психологической герменевтики // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика. – К.: Міленіум, 2006. – Т.2 (4). – С. 5 – 16.
9. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 187 с.
10. Юдин Е.Г. Системный подход и принцип деятельности: методологические проблемы современной науки. – М.: Наука, 1978. – 392 с.
11. Gould, J.A. Classic Philisophical Questions. – Columbus: Bell and Howell Company, 1978. – 671 p.

ВЗАИМОПОНИМАНИЕ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СОБЕСЕДНИКОВ В ДИАЛОГЕ

Ирина Зачесова
(Москва)

Ставиться завдання вивчення інтенціонального змісту повсякденного мовного спілкування в сім'ї й ролі взаєморозуміння та взаємовідносин співрозмовників в організації розмови. Представлені нові дані, що стосуються складної детермінації дискурсу, механізмів інтенціонального узгодження реплік, типових випадків невірного розуміння інтенції, факторів, що впливають на розуміння інтенціонального підтексту. Охарактеризовані особливості прояву міжособових стосунків, що складаються в діалозі, в інтенціональному підтексті. Дається характеристика стосунків співрозмовників при розвитку розмови в кооперативному або конфліктному аспекті.

Ключові слова: *дискурс, інтенції співрозмовників, сімейний дискурс, інтеннт-аналіз, інтенціональний підтекст, розуміння інтенції, взаємовідносини, організація дискурсу.*

Ставится задача изучения интенционального содержания повседневного речевого общения в семье и роли взаимопонимания и взаимоотношений собеседников в организации разговора. Представлены новые данные, касающиеся сложной детерминации дискурса, механизмов интенционального согласования реплик, типовых случаев неверного понимания интенций, факторов, влияющих на понимание интенционального подтекста. Охарактеризованы особенности проявления складывающихся в диалоге межличностных отношений в интенциональном подтексте. Дается

характеристика отношений собеседников при развитии разговора в кооперативном или конфликтном ключе.

***Ключевые слова:** Дискурс, интенции собеседников, семейный дискурс, интенмент-анализ, интенциональный подтекст, понимание интенций, взаимоотношения, организация дискурса.*

The problem of intentional contents of daily oral family intercourse and partner's mutual understanding and relations in organization of the conversation are investigated. The new data is concerned with the complex discourse determination intentional sequence of cues' mechanisms, widespread cases of misunderstanding of intentions, factors, affected understanding intentional undercurrent. Peculiarities of manifestation in intentional undercurrent interpersonal relations, formed in the dialog, are described. The characteristics of partners' relations in cooperative or conflict conversation development are given.

***Key words:** Discourse, partners' intentions, family discourse, intent-analysis, intentional undercurrent, understanding of intentions, mutual relations, organization of discourse.*

Постановка проблемы. В настоящее время дискурс продуктивно изучается в психолингвистике, лингвистике, в социальной психологии. Исследования ведутся в разных направлениях. Изучаются процесс создания и понимания дискурса, его организация, механизмы взаимодействия собеседников и мн. др. Большое внимание уделяется изучению роли психологических, социальных, ситуационных факторов в протекании речевого общения. Активно исследуются специальные виды дискурса (политический, религиозный, дискурс массовой коммуникации, педагогический, семейный и пр.). Внимание исследователей обращено к разговорной практике, к изучению речи в реальном общении людей в разных жизненных ситуациях.

Актуальность исследования. Одним из перспективных направлений в исследовании организации дискурса и дискурсивных процессов представляется изучение интенциональных оснований вербальной коммуникации. Результаты исследований, проводимых на протяжении ряда лет в Лаборатории психологии речи и психолингвистики Института психологии РАН, позволили сформировать представление об интенциональной природе речи [4, 5]. В рамках этих представлений показано, что речь является интенционально обусловленным процессом и служит выражению лежащего в ее основе интенционального состояния человека. Получены новые данные об интенциональной организации дискурса, о детерминантах его формирования и развития. Показано, что интенции коммуникантов в большой мере определяют характер речевого общения.

Цель статьи. Настоящая статья нацелена на раскрытие роли взаимопонимания и взаимоотношений собеседников в организации семейного дискурса. В качестве основного метода применялся метод интенционального анализа – теоретико-экспериментальный подход к изучению интенций, позволяющий реконструировать проявляющиеся в речи интенции коммуникантов и выявлять их влияние на организацию дискурса [3].

Ранее было показано, что бытовой семейный дискурс в целом развивается по общему механизму, основанному на реализации 3-х базовых интенциональных направленностей (на себя, на партнера, на ситуацию) и 2-х взаимосвязанных линий коммуникации (решение проблем и формирование отношений). В свою очередь динамика взаимозависимых проблемной и отношенческой линий коммуникации в существенных чертах определяет организацию и развитие разговора [2].

Изложение основного материала. В настоящем исследовании внимание акцентировано на процессуальном аспекте общения. Работа велась в двух направлениях. Анализ организации семейных диалогов осуществлялся

с учетом понимания (или непонимания) собеседниками интенций друг друга и реализуемых в диалоге отношений.

Результаты исследования

1. Понимание интенций собеседниками в семейном дискурсе.

Понимание собеседниками друг друга во многом связано с пониманием интенций, выражаемых в речи. Их выражение и распознавание лежит в основе речевого взаимодействия, в основе осуществления совместных действий, достижения взаимопонимания и конечной цели. Именно адекватное понимание интенций собеседниками и реагирование на них является одним из организующих моментов диалога. В интенциональной организации диалога взаимопонимание проявляется в согласованности (парности) реплик, выражающих взаимодополнительные интенции. Согласованность реплик свидетельствует о том, что интенциональный подтекст легко распознается собеседниками. Очевидно, что «простые» интенции проблемного характера, связанные с направленностью на текущую коммуникацию (вопрос-ответ и пр.), легко квалифицируются и распознаются собеседниками. Однако интенциональная организация реальных бытовых разговоров на деле оказывается гораздо сложнее. В интенциональном подтексте устремления говорящих, направленные на собеседника, часто завуалированы и проявляются в разговоре не в последовательных репликах, а отсрочено, на протяжении больших диалогических отрезков. Соответственно адекватное понимание (или непонимание) скрытого, глубинного интенционального подтекста речи, отражающего истинный замысел партнеров, будет определять последующее их взаимодействие, движение разговора и эффективность коммуникации.

Экспериментальное изучение понимания интенций собеседниками в семейном диалоге выявило ряд интересных фактов. Анализ интенциональной организации диалогов показал, что она может быть как простой (линейной), так и сложной (разветвленной).

В «простом» диалоге развивается одна интенциональная линия, и взаимопонимание легко достигается собеседниками. Это проявляется в парности, взаимодополняемости интенций, выражаемых в последовательных репликах и формирующих линейную организацию разговора.

В диалогах с разветвленной интенциональной структурой одновременно (параллельно) или отсрочено (последовательно) развертывается несколько интенциональных линий. В таких диалогах «ответные» интенции могут реализоваться не сразу, а через несколько реплик или в нескольких последовательных репликах. Нередко одна реплика может содержать несколько разноплановых интенций. В этом случае собеседник, как правило, поддерживает более актуальную для себя интенциональную линию, возвращаясь к другой линии позже, что так же свидетельствует о понимании интенционального подтекста. Игнорирование интенциональных направленностей партнера в семейных диалогах встречается крайне редко, поскольку одной из специфических черт семейного общения является его кооперативность, направленность на партнера с учетом собственных позиций [1, 6].

Интенциональное согласование реплик в семейном диалоге проявляется в двух вариантах: как последовательное, (в случаях линейной интенциональной организации) и как отсроченное (при разветвленной организации разговора). Факт согласованности реплик свидетельствует о распознавании интенций собеседниками, что служит основой взаимопонимания и определяет успех коммуникации. В случае недостаточно полного взаимопонимания происходит коммуникативный сбой, а при полном непонимании – коммуникативный провал. Для семейного общения, при котором партнеры имеют общую апперцепционную базу (общие предварительные сведения и житейский опыт) и, как правило, нацелены на сохранение добрых отношений, коммуникативный провал, как и коммуникативный саботаж, – явления крайне редкие.

Были выявлены и проанализированы типовые случаи неверного и искаженного понимания интенций. Как правило, неверное истолкование интенций влечет за собой корректирующие реплики, уточняющие вопросы, свидетельствующие о стремлении верно понять намерения партнера. В случае неверного и неполного понимания часто возникают паузы, сбои в разговоре, что является следствием замешательства партнера. Искаженное истолкование интенций связано с нежеланием понять или обнаружить понимание партнера, что проявляется в намеренном уходе от темы разговора или в стремлении настоять на своем. Были выделены две группы факторов, определяющих ситуацию непонимания собеседниками друг друга и искаженного понимания. Первая группа – объективные факторы, связанные с текущей ситуацией общения (ситуативные помехи, различия в запасе знаний, изменения ситуации или наличие информации, неизвестной одному из партнеров и пр.). Случаи непонимания, возникающие под влиянием объективных факторов, можно отнести к истинным заблуждениям.

Вторая группа факторов, определяющих непонимание или искаженное истолкование собеседниками интенций, – субъективные факторы – связанные с неоднозначностью выражения или установками коммуникантов. Так, жесткое следование своим интересам, стремление противостоять давлению со стороны собеседника, нежелание дать прямой ответ, просто отсутствие интереса к обсуждению предлагаемой темы и пр., все это может привести к недопониманию, к искаженному истолкованию интенций и домысливанию интенционального подтекста. В семейном общении проявление этих факторов часто связано с внутренним состоянием партнеров, с сиюминутным настроением, усталостью, занятостью другими делами и т.д. Эти состояния, проявляющиеся в интенциональном подтексте, легко улавливаются и принимаются собеседником в расчет, и движение разговора идет в кооперативном русле без саботажа и коммуникативных неудач.

Случаи однозначного непонимания интенций, связанные с влиянием субъективных факторов, в семейном общении встречаются нечасто, но существенно сказываются на последующей организации разговора. В ситуации «субъективного непонимания» используются различные тактики ухода от ответа, такие как затягивание разговора, уточняющие, дополнительные вопросы, предложение новой темы, сведение темы в шутку и пр. В организации диалога при этом наблюдается интенциональное рассогласование реплик. Однако в семейном общении интенциональное рассогласование реплик, как правило, не влечет за собой непонимание и в то же время не является следствием непонимания, а свидетельствует о нежелании собеседников в силу различных соображений обнаружить понимание.

Анализ интенциональной организации следующего диалога показывает, как субъективные факторы могут определять ход разговора, интенциональное согласование реплик и влиять на понимание или непонимание собеседниками интенциональных направленностей друг друга.

Т.: *Пап / а мне тоже сочку принеси / пожалуйста //* (просьба, побуждение к действию)

П.: *Через соломинку //* (уточняющий вопрос, предложение)

Т.: *А они есть //* (встречный вопрос, выражение сомнения)

П.: *Есть //* (ответ, информирование)

Т.: *Давай / скажи / что такое энтропия //* (выражение согласия, вопрос)

П.: *Мера хаоса //* (объяснение)

Т.: *Не понимаю я //* (выражение замешательства, побуждение к обсуждению)

П.: *Вот в комнате у тебя хаос / хоть бы метлой пропылесосила /* (разъяснение с намеком на выполнение желаемого действия, упрек, указание к действию)

Т.: *Я учусь //* (отказ от выполнения действия, оправдание)

В данном диалоге разворачиваются два плана взаимодействия. Первый план (очевидный) развивается по линиям «просьба – выполнение просьбы» и

«запрос информации – разъяснение». Второй план – скрытый, завуалированный в интенциональном подтексте. Он проявляется как «намек, побуждение партнера к действию – отказ выполнять действия». Присутствующие в диалоге стремление настоять на своем и уклониться от прямого ответа не приводят к непониманию собеседниками друг друга. Второй (скрытый) план взаимодействия, в ходе развития которого оба партнера стремятся настоять на своем, завершается достижением взаимопонимания, хотя на указание и получен отказ. Что же касается линии «информационный запрос – разъяснение», то здесь очевидна коммуникативная неудача, поскольку уход партнера П. от прямого разъяснения направляет разговор в иное русло, в результате чего информационный запрос Т. проигнорирован и остался без ответа.

2. Взаимоотношения собеседников в семейном диалоге

Формируясь и развиваясь в общении, взаимоотношения людей, в свою очередь, являются одним из факторов, определяющих характер и ход коммуникации: от того, как они складываются, зависит структура диалога, используемые средства, дистанция по отношению к собеседнику, да и само желание вести разговор с тем или иным партнером. Очевидно, отношения, складывающиеся в разговоре, тесно связаны с интенциональной базой взаимодействия и находят характерное интенциональное проявление в дискурсе.

Важно понять, как реализующиеся в диалоге отношения между партнерами проявляются в нем, как они влияют на ход разговора, как сказываются на его интенциональной организации. Для выявления отношений доминирования/подчинения, реализованных в аутентичных диалогах, использовались методика Миллера-Роджерс [7] и интенмент-анализ, дающий возможность квалифицировать связанные с доминированием-подчинением интенции собеседников [3]. На основе сопоставления интенциональных характеристик парных реплик и анализа согласования выражаемых в них интенций определялся характер взаимоотношений по

типу доминирование/подчинение в каждом конкретном диалоге. Доминирующая позиция (условно обозначается \uparrow) обычно сопряжена с побуждением выполнить (обсудить) что-либо, отстаиванием собственных позиций, стремлением привлечь внимание собеседника, упреками или советами партнеру. Подчиненная позиция (условно обозначается \downarrow) соотносится с принятием предлагаемой темы обсуждения, согласием с мнением партнера, его указаниями, обещанием выполнить что-либо, выражением благодарности и сочувствия, извинением или оправданием в ответ на выражение недовольства. За нейтральную реакцию (условно обозначается \rightarrow) принимались варианты ухода от линии доминирования/подчинения (смена темы разговора, нерелевантные ответные реплики, уточняющие вопросы, шутки и т.п.).

Соотнесение данных анализа интенциональной направленности парных реплик и их квалификации по типу доминирование/подчинение позволило выделить соответствующие паттерны коммуникативных отношений, реализуемых в парных репликах.

Сопряженные реплики могут быть согласованы по типу комплементарного подчинения ($\uparrow\downarrow$). В этом случае в паре реплик первая (инициирующая) выражает стремление воздействовать на партнера (доминирующая позиция). Ответная реплика (подчиненная) выражает согласие с партнером, его предложениями и указаниями, обещание выполнить что-то, извинение и пр.

При симметричном доминировании ($\uparrow\uparrow$) в парных репликах проявляется своего рода противостояние партнеров. В случае жесткого следования своим интересам стремление противостоять давлению со стороны партнера проявляется в настаивании на своем, возражении, выражении недовольства, упреках в адрес собеседника, отказе следовать его указаниям. Менее жесткий вариант симметричного доминирования проявляется в попытке сменить тему разговора, предложить свою линию.

Уход от линии доминирования ($\uparrow \rightarrow$) происходит при отсутствии у одного из партнеров интереса к предложенной теме или при нежелании дать прямой ответ в силу самых разных причин. В этом случае ответом на иницилирующую реплику (указание, вопрос, просьба и пр.) служат нейтральные высказывания (отшучивание, уточняющие вопросы и пр.)

Комплементарное доминирование ($\downarrow \uparrow$) в семейном диалоге встречается значительно реже, нежели другие типы отношений. Для него характерна более слабая, зависимая позиция партнера в иницилирующей реплике. Сопряженная реплика в этом случае выражает более сильную позицию. Например, когда один из партнеров, чувствуя себя виноватым, пытается оправдаться или извиниться, а другой, не принимая извинений, продолжает упрекать собеседника, или, оставляя извинение без ответа, меняет тему разговора.

Симметрия подчинения ($\downarrow \downarrow$) – вариант, когда слабая позиция партнера принимается собеседником и в ответной реплике он не пытается взять инициативу в свои руки, а говорит то, что от него ожидают или проявляет безучастность.

Наконец, последний выявленный нами вариант – нейтральная симметрия ($\rightarrow \rightarrow$) – обычно находит проявление в интенциях отношенческого характера. В диалогах типа «понемногу обо всем» собеседники охотно делятся впечатлениями, поддерживают шутки друг друга, обсуждают «непроблемные» темы и т.д.

Теоретически возможны и другие варианты согласования парных реплик в плане выражения отношений доминирования/подчинения. Тем не менее, в нашем материале были обнаружены лишь шесть описанных выше паттернов.

Преобладание разных паттернов взаимоотношений специфично для диалогов проблемного и отношенческого планов. Наиболее очевидно стремление установить контроль над собеседником в диалогах проблемной направленности. Особенно ярко это выражено в интенциональном подтексте

инструктивных диалогов, что обусловлено их включенностью в ситуацию «слово → дело» и обычным ролевым или «информационным» превосходством одного из партнеров. В случае строгого предписания, указания, как правило, принимаются партнером. Однако, подчиняясь указаниям в последних репликах, в ходе диалога коммуниканты обычно пытаются обсудить их, а порою и оспорить. В таких диалогах, как правило, взаимоотношения складываются по типу симметрии доминирования. Складывающиеся в инструктивном диалоге отношения находят проявление в характерном интенциональном подтексте, в котором очевидно стремление воздействовать на собеседника и попытка одного из партнеров противостоять давлению со стороны другого.

В диалогах-обсуждениях отношения между собеседниками могут складываться по-разному, в зависимости от степени их заинтересованности. В случаях обоюдной заинтересованности в теме в равной мере могут проявляться как варианты комплементарного доминирования и подчинения, так и симметрия доминирования. Преобладание симметрии доминирования в согласовании реплик – это типичный вариант спора, когда партнеры пытаются отстоять свои позиции, критикуют собеседника, но не пытаются при этом установить над ним контроль. Развивающийся по линии конфронтации разговор, тем не менее, не приводит к конфликту. Обычный итог – либо уступка одного из партнеров, либо смена темы.

При преобладании комплементарных вариантов наблюдается развитие диалога по пути консолидации. Интенциональная составляющая в этом случае – высказать мнение, объяснить, возразить, согласиться, пообещать, просить совета, посоветовать и пр.

В семейном общении часто встречаются варианты «навязанного» обсуждения. В таких диалогах отношения обычно складываются по типу ухода от линии доминирования или симметрии доминирования. Один из партнеров, пытаясь вовлечь другого в обсуждение, занимает устойчивую доминирующую позицию. Другой, в свою очередь, либо вынуждено

включается в обсуждение, либо пытается уйти от него, используя разные тактики.

Иначе складываются отношения партнеров в диалогах, когда один из них является инициатором обсуждения имеющихся у собеседника проблем, пытается предложить свою помощь в их решении. Формирование отношений и характер интенционального подтекста таких диалогов в большой мере определяется оценкой «уместности» обсуждения с точки зрения «обсуждаемого» собеседника. Если обсуждение затрагивает деловые или бытовые проблемы, наиболее вероятно развитие отношений по комплементарному типу, возникновение в ходе обсуждения консолидации. Возможны и варианты уклонения «обсуждаемого» собеседника от разговора. Отношения в таких диалогах обычно строятся по типу симметричного доминирования.

В диалогах, отношенческого плана основное содержание которых связано с удовлетворением потребности в общении как таковом («давай поболтаем»), как правило, отношения собеседников формируются на фоне желания поделиться впечатлениями, просто поболтать. При этом партнеры так же могут проявлять разную заинтересованность в разговоре. Отношения могут складываться по типу ухода от линии доминирования, когда один из партнеров заявляет некоторую тему и развивает ее, а ответные реплики другого, хотя и носят нейтральный характер, но нацелены не на уход от разговора, а напротив – на его поддержание и развитие. Об этом свидетельствуют шуточные высказывания, выражение мнения в шуточной форме.

Несколько иначе развивается диалог, если «незаинтересованный» партнер проявляет в отдельных репликах доминирующую позицию, выражая недовольство по поводу излагаемого, делая замечания партнеру, высказывая свое мнение об обсуждаемой ситуации, но не настаивает на своем мнении, а высказывает его для того, чтобы поддержать разговор. Складывающиеся при

этом отношения симметричного доминирования не приводят к конфронтации.

Выводы. В целом проведенное исследование выявило ряд интересных фактов, позволяющих продвинуться в уяснении роли взаимопонимания и взаимоотношений собеседников в организации диалога. В организации семейного диалога достижение взаимопонимания проявляется в парности и интенциональной согласованности реплик. Неправильное или искаженное истолкование интенций может быть обусловлено влиянием двух групп факторов: объективных, связанных с текущей ситуацией общения («истинное заблуждение»), и субъективных, связанных с нежеланием одного из партнеров обнаружить понимание собеседника. В сфере семейной коммуникации случаи непонимания, как правило, это «истинное заблуждение», обусловленное объективными факторами. Влияние субъективных факторов обычно не приводит к непониманию собеседниками интенций друг друга, но существенно сказывается на последующей организации разговора. Проведенное рассмотрение выявило типовые варианты интенционального согласования реплик, проявляющихся формирующиеся в диалоге отношения собеседников, и конкретные интенции, в которых эти отношения реализуются. Последовательность интенциональных паттернов, в которых реализуются складывающиеся в диалоге отношения собеседников, формируют общую линию их разговорного поведения. Характер взаимоотношений партнеров, проявляющийся в их консолидации или конфронтации на разных участках диалога, определяет развитие разговора в кооперативном или конфликтном ключе.

Настоящее исследование позволяет продвинуться в понимании сложной детерминации дискурса, процессуальных факторов, влияющих на протекание разговора, в формировании представления о механизмах интенционального согласования реплик и развития диалога. В практическом отношении результаты исследования могут быть полезны практическим

психологам при разработке рекомендаций по оптимизации речевого общения.

Литература

1. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики. – М., 2004.
2. Зачесова И.А. Интенциональные особенности речи в непринужденном общении // Психологические исследования дискурса / Под ред. Н.Д.Павловой. – М.: Изд-во ПЕРСЭ, 2002.
3. Павлова Н.Д. Интент-анализ дискурса // Теоретические и прикладные коммуникативные исследования / Отв. ред. Стернин И.А., Степанов В.Н. – Ярославль, 2003.
4. Проблемы психологии дискурса / Под ред. Н.Д.Павловой и И.А.Зачесовой. – М.: Изд-во ИП РАН, 2005.
5. Психологические исследования дискурса. – М.: Изд-во ПЕРСЭ, 2002.
6. Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004.
7. Rogers L. E., Millar F.E., Baevals J. B. Methods for Analyzing Marital Conflict Discourse: Implications of a Systems Approach // Family Proctss. 1985. Vol. 24. Issue 2. P. 175- 188.

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МОВЛЕННЯ
ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Лариса Калмикова
(Переяслав-Хмельницький)

У статті обґрунтовується необхідність врахування психологічних засад у формуванні мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку; розкриваються сучасні психологічні й психолінгвістичні підходи до розвитку мовлення дітей, аналізуються їх переваги й недоліки.

Ключові слова: формування мовлення, свідоме, несвідоме, навчальна діяльність, мовленнєва діяльність, мовленнєпородження.

В статье обосновывается необходимость учета психологических принципов в формировании речевой деятельности детей старшего дошкольного возраста; раскрываются современные психологические и психолингвистические подходы к развитию речи детей, анализируются их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: формирование речи, сознательное, несознательное, учебная деятельность, речевая деятельность, речепорождение.

In this article is grounded the necessity of taking into account the psychological basis in children's speech activity formation, starting from the elder pre-school age; the modern psychological and psycholinguistic approaches to speech development in children are opened and their advantages and short comings are analyzed.

Key words: speech formation, conscious, unconscious, educational activity, speech activity, speech production.

Постановка проблеми. Незважаючи на виняткову роль мовленнєвої діяльності в становленні інтелектуальної й емоційно-вольової сфер психіки дітей, “Я-концепції”, суб’єкт-суб’єктної взаємодії в їх спілкуванні з дорослими й однолітками, в науці відсутні психологічні дослідження як процесу формування мовленнєвої діяльності дітей, так і структурних особливостей мовленнєпородження й мовленнєсприйняття в їх співвідношеннях із структурою мови. Існуючі підходи до розвитку мовлення дітей не базуються достатньою мірою на врахуванні специфіки мовленнєвої діяльності дітей, а відтак методики формування мовлення створюються переважно інтуїтивним шляхом, бо дослідники не мають у своїх теоретичних засадах розробленої моделі спонтанної мовленнєвої діяльності дітей і досить переконливих даних про психофізіологічні механізми, що керують породженням мовлення, про способи організованого впливу на функціонування цих механізмів. Це негативно позначається на усному мовленні дітей, рівень розвитку якого мав би бути значно кращим на момент приходу дітей у школу.

Актуальність дослідження. Проте реалізація концепції мовної особистості, Базового компонента дошкільної освіти передбачає розвиток мовленнєвої компетенції дітей, виховання мовної особистості і отже науково-обґрунтованих підходів до здійснення цих лінгвопедагогічних завдань.

Мета статті: проаналізувати стан психологічного і психолінгвістичного забезпечення формування мовленнєвої діяльності у дітей.

Виклад основного матеріалу. Психологічний і психолінгвістичний аналіз засвідчив, що недостатньо чітко розрізняється в практиці психологічних досліджень *linguistic competence* (мова, мовна здатність) і *linguistic performance* (мовлення), а інколи й ототожнюються. Предметом спеціального дослідження до цього часу не стало **співвідношення мовленнєвої діяльності** (і взагалі мовлення) дітей та їх **спілкування**, в тому

числі й спілкування як діяльності [4]. Мовленнєва діяльність дітей, отже, не аналізується й не вивчається як окремий особливий вид **діяльності спілкування**, як спеціалізоване вживання мовлення для контактування з іншими членами суспільства. Предметом і змістом досліджень залишається лише предметно-орієнтоване спілкування – взаємодія в процесі спільної діяльності дітей, і особистісно-орієнтоване спілкування – ті чи інші зміни у відношеннях дітей. Не враховується, що будь-яке спілкування – це мовленнєво-креативний вплив, який спричиняє поступову перебудову смислової сфери особистості, процес актуалізації внутрішньої саморегуляції дитячого соціуму. Стійким залишається спрощений погляд на спілкування як передачу інформації від однієї дитини до іншої.

У сучасних дослідженнях усного мовлення дітей нема адекватного ставлення науковців до внутрішньої психологічної організації процесу породження мовлення – як послідовності взаємопов'язаних фаз мовленнєвої діяльності, одиницями якої є мовленнєві операції й дії, що знаходяться в ієрархічних відношеннях [1], [2]. А тому в дослідженнях, присвячених функціонуванню й формуванню мовлення, одиниці мовленнєвої діяльності “психолінгвістичні одиниці” – “оперативні одиниці породження й сприйняття мовлення” (О.О.Леонтьєв) не розглядаються й не використовуються в якості функціональних блоків, що діють у процесах такого породження й сприйняття мовлення [4].

Проблема мовлення дошкільників розглядається в структурі психології навчання без достатнього урахування психолінгвістичних факторів. У зв'язку з цим предметом формування стають не спонтанні процеси мовленнєвого розвитку й спонтанна рефлексія дитини над мовленням, що об'єктивно виникає в ході цього, а лише навчальна діяльність дитини.

У даний час ні в одній з психолінгвістичних теорій і моделей не враховується роль інтуїтивних і взагалі несвідомих процесів у формуванні стратегій і тактик мовленнєвиробництва й мовленнєсприйняття, хоча

несвідомі компоненти мовленнєспородження й мовленнєсприйняття в їх співвідношенні із свідомими відіграють провідну роль в мовленні дітей, а недооцінка шляхів і витоків формування у дітей того феномена як “мовне чуття” або “чуття мови”, “мовної інтуїції” негативно позначається на подальшому мовленнєвому становленні дітей. Отже, питання, пов’язані з мимовільністю, ненавмисністю, неусвідомленістю дитячого мовлення, з природною рефлексією дитини-мовця над мовленням виявилися поза пріоритетними проблемами розвитку психолінгвістики, хоча вироблення в дітей рефлексивного відношення до мовлення забезпечує психологічну пропедевтику навчання рідної мови, сприяє виникненню в дітей нового співвідношення між оперативними психолінгвістичними одиницями й раніше не існуючими в них рівнями усвідомленості.

Стійка неувага психологічної науки до вивчення специфіки мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку мотивується такими факторами, зокрема це:

1. Відсутність праць, у яких враховувалася б необхідність розрізнення психологічних, психолінгвістичних і мовних одиниць у природному розвитку й спеціально організованій мовленнєвій діяльності дітей. Немає до цього часу й цілісного вивчення співвідношення **свідомого** й **несвідомого** в говорінні та сприйнятті мовлення дошкільників. Такий аспект розробок дав би відповідь на запитання, яка специфіка мовленнєвих операцій і дій саме в дошкільному віці?

2. Не враховується, що мова – це найбільш загальна й широка орієнтувальна основа будь-якої діяльності дитини в світі, в тому числі й мовленнєвої; отже, в мовленнєвому спілкуванні важливо, що мова є системою багатовекторних орієнтирів, необхідних для діяльності в світі речей – предметному й психосоціальному.

3. Комунікативно-діяльнісний аспект оволодіння мовою, який передбачає орієнтацію на співрозмовника й комунікативність як оптимальний вплив на співрозмовника, залишається, на жаль, поза увагою дослідників.

4. Експериментально-психологічне обґрунтування конструкцій моделювання рідної мови, що належали б засвоєнню, відсутнє. А якщо й представлено моделювання змісту розвитку мовлення дошкільників, то в ньому не розрізняються типи мовлення, різні за функціями, смислом і мовним вираженням, отже, відмінних за психофізіологічними механізмами; не враховуються комунікативні параметри висловлень, а також мовна здатність дітей породжувати ті чи інші синтаксичні структури.

5. Не береться до уваги й те, що функціонально-сміслові типи мовлення дітей можуть породжуватися на основі різних закономірностей, різних стратегій. Психолінгвістично досліджується лише такий тип монологічного мовлення як розповідь, який відповідає “комунікації подій” [5]. Модель ця однозначна, за своєю суттю не передбачає іншого способу формування й породження мовлення та використання інших функціонально-сміслових типів мовлення – міркування, опису.

Крім того, поза увагою науки залишається й психологічне обґрунтування процесу навчання рідної мови дошкільників, яке давало б відповіді на два головних запитання: а) як дитина говорить; б) як вона засвоює мову на суміжних вікових етапах – дошкільному і початковому шкільному?

Носій мови, мовна особистість не може існувати в сучасному світі без знання грамоти, граматики. Проте такі знання мають бути пов’язані передусім з свідомим оперуванням над мовою. Для осмисленого засвоєння мови дитиною треба розробити оптимальну технологію навчання, що побудована на врахуванні механізмів усвідомлення, автоматизації та формування мовленнєвих умінь. Оволодіння вищими формами рідної мови дозволяє дитині сприймати рідну мову як окремий випадок мовної системи, усвідомити свої власні мовленнєві операції й оволодіти ними; узагальнити мовні явища та зрозуміти мовленнєві операції, перевести їх у вищий план усвідомленого довільного навмисного мовлення [1].

У науці, на жаль, оминається психологічний аспект засвоєння рідної мови: розвиток довільності, неусвідомленості, навмисності в мовленні, який можливий лише при опануванні експліцитними знаннями про мову.

На сьогодні бракує розроблених теорій контрольованого й усвідомленого мовлення, хоча їх створення мало б велике значення для удосконалення навчання граматики рідної мови, оволодіння технікою читання, письма.

Не розрізняються також у сучасних дослідженнях імпліцитні знання правил, за якими діти здійснюють процес говоріння, й експліцитні знання правил породження мовлення, які характеризують сформованість мовної свідомості й мовлення на вищому рівні його розвитку – довільності, усвідомленості, рефлексивності.

На жаль, недооцінюється наукою психологічне розрізнення мовної та метамовної діяльності дітей дошкільного віку. Але, якби науковці не намагалися представити процес розвитку мовлення дошкільників у вигляді прямого безпосереднього практичного засвоєння мови, без урахування умов, способів усвідомлення мовних явищ, мовленнєвий досвід дітей не удосконалюватиметься, не зрушиться якісно. Поширена в дослідженнях трансформаційна модель, якою є теорія неусвідомленого користування мовою, не передбачає й не дає можливість розміщення в ній компонента, що стимулює й активізує різні види усвідомлення мовлення. І як наслідок, – не враховується в постановці експериментів можливість актуального усвідомлення, а тим більше свідомого контролю.

Намагання реалізувати психологічний та лінгвістичний зміст навчання метамови способами, передбаченими для розвитку усного мовлення дошкільників, має риси прямого й некритичного переносу моделі неусвідомленого, мимовільного засвоєння рідної мови й моделі породження мовлення шляхом неусвідомленої операції на модель усвідомленого, довільного, цілеспрямованого і навмисного оволодіння рідною мовою і модель породження мовлення шляхом усвідомленої дії. Такий перенос

недоцільний не тільки тому, що при цьому практично ототожнюються механізми неусвідомленого, імпліцитного й свідомого експліцитного засвоєння мови. Подібний процес недоречний ще й тому, що він обумовлює нерозрізнення в психолінгвістичних дослідженнях мовленнєвих операцій та мовленнєвих дій, а відповідно в психології навчання, дидактиці й методиці мови – мовленнєвих навичок (операцій) і мовленнєвих умінь (дій) [3].

Психолого-методичний аспект мовленнєвої діяльності дітей залишається відірваним від аналізу їх навчання: предметом формування в процесі вивчення рідної мови виступає лише навчальна діяльність дітей; поза увагою науки залишається розвиток у дітей спонтанних процесів мовленнєвого розвитку та спонтанної рефлексії. Не набуло в психолінгвістичних дослідженнях вагомого значення з'ясування специфіки мовленнєвих операцій в дошкільному дитинстві, а також особливостей їх подальшого розвитку в молодшому шкільному віці.

У дослідженнях, присвячених розвитку й становленню мовлення дітей, не враховується, що мовленнєві операції можуть бути сформовані на основі наслідування або шляхом пошукової діяльності, методом “проб і помилок”, – шляхом підлаштування мовленнєвої операції до умов конкретної діяльності і її мети, а також через довільне здійснення даної операції на рівні актуального усвідомлення, тобто як акту діяльності з наступною автоматизацією і включенням в складнішу логічну дію. Тому в мовленнєвій діяльності дітей не розрізняють первинні мовленнєві навички, що виникли із несвідомих операцій та вторинні мовленнєві навички, які є результатом систематичних свідомих операцій шляхом повторення вправ і нормативних моделей літературної мови.

Таким чином, пріоритетним напрямом дослідження є здійснення психологічного аналізу сучасних психолінгвістичних теорій, методики і практики розвитку мовлення та навчання рідної мови старших дошкільників; подолання негативних тенденцій і недоліків існуючої моделі навчання, що гальмують ефективне становлення мовленнєвої діяльності дітей і збереження

позитивного досвіду традиційної системи розвитку мовлення, а також дослідження специфіки мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку, розробка нових технологій її формування з урахуванням останніх психологічних і психолінгвістичних даних.

Висновки. Отже, актуальними завданнями психології формування й розвитку мовленнєвої діяльності дітей залишаються такі напрямки психологічної науки.

1. З'ясувати співвідношення неусвідомлюваних і свідомих компонентів у мовленнєвому розвитку й оволодінні мовою дітьми старшого дошкільного віку.
2. Узагальнити наукові дані щодо психофізіологічних механізмів, що керують мовленням. Розробити способи організованого впливу на функціонування цих механізмів.
3. Експериментально дослідити психолінгвістичні механізми й структуру породження мовлення дітей рідною мовою та узагальнити теоретичне осмислення процесів такого породження.
4. Встановити співвідношення спонтанних і рефлексивних процесів у мовленні дітей.
5. Дослідити спонтанні процеси мовленнєвого розвитку дошкільників і рефлексію над мовою, що спонтанно виникає при цьому.
6. Теоретично й експериментально дослідити умови, шляхи та процеси свідомого оволодіння рідною мовою дошкільниками і подальшої автоматизації мовних знань.
7. Співвіднести теоретично й практично психолінгвістичний аналіз мовленнєвої діяльності дітей з аналізом навчальної їх реалізації.
8. Співвіднести психолінгвістичні й психологічні одиниці зі структурою та змістом навчальної діяльності.
9. Встановити доцільне для мовленнєвого розвитку дітей співвідношення між комунікативною і метамовною підготовкою дітей до школи.
10. Розробити психолого-педагогічну модель навчання рідної мови дошкільників, спрямовану на комунікативне, когнітивне і особистісне зростання дитини.
11. Створити технології формування мовленнєвої діяльності дітей з урахуванням психологічних закономірностей неусвідомленого і свідомого оволодіння і володіння рідною мовою.

Література

1. Виготський Л.С. Педагогічна психологія. – М.: Педагогіка, 1991.
2. Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М.: АПН РСФСР, 1958.
3. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти: Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Київ: НМЦВО, 2003. – 320 с.
4. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999.
5. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – М.: Академия, 2002. – 384с.

ЗМІСТОВА МОДЕЛЬ ПСИХОСЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Ольга Лозова

(Київ)

Стаття містить аналіз етнічної свідомості та психосемантичного диференціального простору представників українського етносу. Запропоновано нову модель етнічної свідомості, яка будується на засадах етнічної психології, психосемантики, а також психосеміотики.

Ключові слова: *психосемантична структура, свідомість, етнокультура, соціокультура.*

Статья содержит анализ этнического сознания и психосемантического дифференциального пространства представителей украинского этноса. Предложена новая модель этнического сознания, которое строится на принципах этнической психологии, психосемантики, а также психосеміотики.

Ключевые слова: *психосемантическая структура, сознание, этнокультура, социокультура.*

The article explores the current state of ethnic consciousness and psychosemantic differential field found in representatives of the ukrainian ethnic group. A new model of ethnic consciousness, based on psychological, psychosemantical and psychosemiotical methods, was proposed.

Key words: *psychosemantic structure, consciousness, ethnic culture, social culture.*

Постановка проблеми. Оцінка актуального стану дослідження етнічної свідомості не може бути однозначною.

З одного боку, існує ряд засадничих праць етнопсихологічного напрямку досліджень, які констатують фактичний стан буття, зберігання й відтворення різних етнокультур у просторі давньої та сучасної України, акцентують особливості їхнього розвитку: М.Шлемкевич, Д.Чижевський, О.Кульчицький, В.Янів, С.Ярмусь, В.Б.Євтух, Б.О.Попов та ін.

У цілому ряді дисертаційних досліджень порушуються окремі аспекти проблеми: етнічний та кроскультурний аспекти полімодального Я (М.В.Балева [1]); психологічні фактори генезису національної самосвідомості (А.М.Березін [2]); феноменологія архетипу в колективному несвідомому (С.О.Маленко [10]); вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання (О.В.Квас [4]); етнопсихологічні уявлення в структурі Я-концепції (Васильченко О.М. [3]); колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету (Ю.Я.Мединська [11]); психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників (Ю.А.Михальчук [12]).

З іншого боку, питання про глибинні психічні, змістові детермінанти етнічної свідомості все ще залишається відкритим, система теоретико-психологічних понять для опису семантики етнічної свідомості недостатньо розроблена як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології, а питання структури етнічної свідомості ще чекає на своє вирішення.

Тому **мета** автора при написанні даної статті полягала, по-перше, в узагальненні матеріалів власних досліджень 2002-2007 років з теми, по-друге, в моделюванні основних спостережених феноменів.

Реалізація поставленої мети передбачала вирішення кількох експериментальних завдань:

1. розробки системного концептуального підходу до вивчення феномену етнічної свідомості;

2. психосемантична реконструкція первинних структур свідомості давніх східних слов'ян: дослідження оцінності, емоційності, реактивності, просторової й часової категоризації світу [6];

3. дослідження співвіднесеності етнокультурних та соціокультурних її компонентів [9];

4. виділення й описання кроскультурних особливостей сприймання та оцінки досліджуваними культурних зразків різномодальної семантики (вербальної та візуальної) [5];

5. визначення ролі і місця у структурі етнічної свідомості семантики зразків культурного дискурсу залежно від їх видових модифікацій, напрямків, жанрів (поезії, прози, публіцистики, кіно, архітектури, живопису) [8];

6. на основі розкриття структурно-змістових характеристик східнослов'янської етнічної свідомості побудови концептуальної семантико-семіотичної моделі східнослов'янської етнічної свідомості.

Аналіз результатів дослідження. Підставу для прикінцевого моделювання створив такий ряд експериментально встановлених фактів:

1. Наповнення етнічної свідомості історично константними або модифікованими знаками у вигляді системи понять. Серед останніх вирізняються категорії з частково модифікованою семантикою (названі ними трансформантами) та сильно модифіковані поняття з виразними ознаками новітнього міфу (неоміфологеми). Порівняльний аналіз показав наявність певної траєкторії їх розвитку, семіозису.

2. Відмінності семантичних особливостей перцепції тих самих об'єктів представниками різних етносів дозволили визнати етнічний гештальт-контекст одним із чинників утворення етнічного образу світу.

3. Відсутність тенденції переваг респондентами рідноетнічних культурних об'єктів та підтвердження факту домінування етнічного контексту гештальта і його вирішальної роль у формуванні етнічного образу світу поставила проблему диференціації етнічного контексту гештальта від

інших, соціокультурних (ментальних) контекстів, що й визначило першу ортогональну площину майбутньої моделі.

Другим ортогональним компонентом моделі стало структурування суб'єктивного досвіду етносу: його перцептивний шар (просторово-часова модель), семантичний шар (сенси як відношення суб'єкта до об'єктів перцептивного світу) і ядерний шар образу світу (складовими якого є етнічно детерміновані сенси, архетипи).

Для змістового наповнення моделі весь експериментальний матеріал у вигляді дешифровок категорій граничних підстав історичного та сучасного світогляду, факторного наповнення семантичного простору двадцяти трьох етнорелевантних понять, факторного наповнення перцепції сорока двох етно- та соціокультурних об'єктів (загальним обсягом 577 одиниць) було піддано семантичній компресії. По відношенню до категорій граничних підстав ця процедура полягала у відборі найчастотніших сем, а щодо факторів проводилася їх генералізація; одиничні семи й одиничні фактори ігнорувалися. Таким чином, зміст моделі, представленої на рис. 1, склали 402 семантико-семіотичні одиниці.

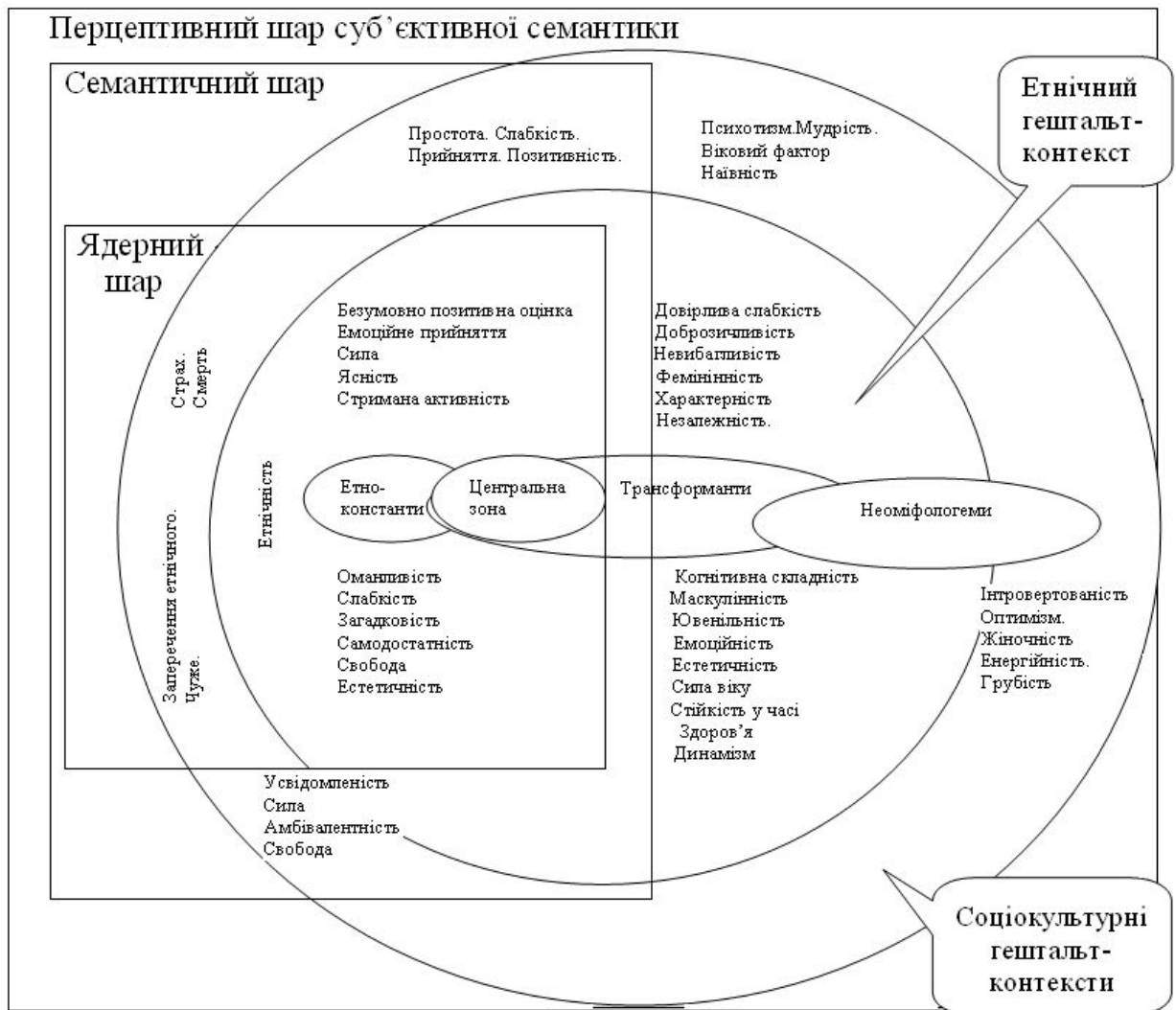

Рис. 1 Психосемантична модель етнічної свідомості східних слов'ян

Як показує модель, найглибший, ядерний шар досвіду етносу увібрав у себе адаптаційні координати-розподільники «небезпечний-безпечний» (етноконстанти) та критерії структуризації явищ світу на об'єкти та ситуації. Стосовно свідомості, репрезентованої в етнічному контексті гештальта, ця зона представлена факторами: *Етнічність. Рідність. Глибина рідного. Позитив рідного. Давні першоелементи українського. Активність рідного. Ювенільна етнічність. Фемінна етнічність. Маскулінна етнічність. Етнофемінна естетичність. Позитивне прийняття етнічності. Етнічна позитивність. Повага до свого етносу. Журлива етнічність. Всебічне етнічне самоприйняття. Етнічна аутосимпатія. Позитивне прийняття етнічного Я. Зацікавлене самоприйняття етнічного. Етнічна самоповага.*

Позитивна етнічність. Ясність етнічно свого. Мудрість роду. Відторгнення чужого. Нерозуміння чужого. Як бачимо, зміст даного, найпродуктивнішого гіперфактора, що увібрав у себе 24 фактори, є семантично цілісним і недвозначним – це Етнічність. Слов'янська етнічність увібрала в себе поняттєву сферу роду, статі, віку та позитивності.

Семантичний шар склали поняття, що відбивають критерії категоризації явищ світу – відносини «хороший-поганий», «сильний-слабкий» тощо. В етноконтексті цей шар представлено такими гіперфакторами (у дужках зазначено сумарну частоту факторів, що входять до гіперфактора, з урахуванням кількості повних співпадінь їхніх формулювань):

- *Безумовно позитивна оцінка. Позитивна оцінка. Доброзичлива оцінність. Позитивність (10).*
- *Емоційне прийняття. Всебічне емоційне прийняття. Емоційний позитив. Експресивність. Емоційна близькість.(9)*
- *Сила. Самобутня сила. Позитивна сила норми. Шляхетна, захоплива сила (7).*
- *Ясність. Ясність надії. Ясність спокою. Ясність позитиву. Зрозумілість неординарності. Ясність природної краси. Позитив простоти (6).*
- *Негативна активність. Відсторонена активність. Статичність. Стримана активність (4).*
- *Облудність. Надуманість. Нещирість, оманливість.Відкидання (4).*
- *Слабкість. Позитив слабкості. Близькість – слабкість (4).*
- *Позитивна загадковість. Тайна. Фантазійність. Новизна (4).*
- *Позитивна самодостатність добра. Чесноти-закритість. Велич (3).*
- *Сила свободи. Свобода – закритість. Несвобода (3).*
- *Естетична оцінка. Естетичність (2).*

Перцептивний шар включає в себе простір, час, значення, смисли, в тому числі й тіло самого суб'єкта та його характерологічні риси. В етногештальтному контексті цього, найбільш продуктивного шару свідомості, мають місце такі гіперфактори:

- *Довірлива слабкість. Астенічність. Вразливість. Самовідчуття меншовартості. Інертність. Недієвість. Неагресивність.*

Недомінантність. Споглядальність. Підвладність зовнішнім обставинам. Послаблена мотивація досягнень. Страх суспільного відкидання. Надія на підтримку (14).

- *Доброзичливість. Характерологічний позитив. Благородство. Особистісний баланс. Толерантність. Доброта. Доброта-тривожність. Шляхетність діяльної доброти. Правдивість. Відкритість. Доступність. Оптимізм (13).*
- *Невибагливість. Простота. Простодушність. Доступність. Наївність. Невимушеність. Природність (8).*
- *Фемінінність. Зріла фемінінність. Жіноча активність. Життєдайність жіночого. Жіноча м'якість (7).*
- *Характерність. Розмитість етнічного характеру. Знижений самоконтроль. Непередбачуваність. Легковажність. Психотична акцентуація. Збудженість (7) .*
- *Особистісна гідність. Незалежність. Конфронтаційність – самодостатність. Інтровертованість. Незалежність досвіду. Консерватизм. Зверхність (7).*
- *Когнітивна складність. Інтелектуальність. Раціональність. Відсутність саморозуміння. Самозаглибленість. Самокритичність (6).*
- *Маскулінність. Чоловіча фантазійність. Чоловіча оцінність. Позитивна маскулінність (6).*
- *Ювенільність. Молодість. Юнацьке нерозуміння (6) .*
- *Емоційність. Емоційна доброзичливість. Чуттєва пасивність (5).*
- *Естетичність. Витончена музичність. Вигадливість. Оригінальність (4).*
- *Статеві-вікова обумовленість. Сила віку. Вікова мудрість (4).*
- *Стійкість у часі. Позачасова велич. Позитив досвіду (3).*
- *Здорова позитивність. Здорова стеничність (3).*
- *Динамізм. Енергійність. Динамічність (3).*

- *Нещасливість. Занедбаність (2).*

Соціокультурні гештальт-контексти суб'єктивного досвіду етносу показали такий факторний зміст.

Ядерний шар соціокультурного гештальт-контексту наповнений факторами:

- *Заперечення етнічного. Неетнічність. Неетнічна сила. Етнічність, нівельована віком. Складне позаетнічне явище. Етнічна незрілість (15) .*
- *Чуже. Слабкість роду. Чужорідна слабкість. Відстороненість, заперечення родства. Чужорідна складність. Відторгнення чужого (8).*
- *Страх зради. Свобода – страх. Загрозливість. Загроза обману, недовіра. Вразлива тендітність (5).*
- *Смерть (3).*

Семантичний шар соціокультурного гештальт-контексту складають фактори:

- *Простота. Близькість. Зрозумілість. Доступність. Ясна глибина жіночого. Ясність простоти. Краса сповідальності (9).*
- *Слабкість. Безнадійність, Виснаженість. Всебічна нещасливість. Неприємність (7) .*
- *Емоційне прийняття. Всебічна привабливість. Повага. Моральний позитив. Оптимізм (6).*
- *Позитивна динамічна сила. Позитив оригінальності. Позитив благородства. Позитивна експресивність. Позитивна естетичність. Позитивна самобутність (6).*
- *Усвідомленість. Усвідомлений хаос. Гіркі роздуми. Обіцянка істини. Недовіра (5).*
- *Сила. Негативна сила. Благородна сила. Захоплююча сила (4).*
- *Амбівалентність. Любов – критичність. Гідність – незадоволеність. Добро – знесилення (4).*
- *Зрозумілість свободи. Позитив свободи (2).*

Перцептивний шар соціокультурного гештальт-контексту включає в себе:

- *Психотичність. Нещирість. Самоприниження. Залежність. Непрактичність. Психотична акцентуація. Нещасливість. Недоброзичливість (7).*
- *Мудрість. Інтелектуальне благородство. Справедливість. Толерантність. Недомінантність. Обережність (6).*
- *Віковий фактор. Вікова доступність. Вікова слабкість (5).*
- *Наївність. Когнітивний нігілізм. Низька інтелектуальність. Нереклексивність (4).*
- *Інтровертованість. Автономність. Закритість (4).*
- *Оптимізм. Емоційний позитив. Позитивність особистості (4).*
- *Стенічність. Сила волі. Стійкість – ранимість(3).*
- *Фемінність. Відверта жіночність (2).*
- *Енергійність. Позитивна динамічність (2).*
- *Грубуватість. Груба сила (2).*

Очевидно, що психосемантичний зміст етнічної свідомості не вичерпується матеріалом, суб'єктивно кваліфікованим респондентами виключно як етнічно *свій*. Не вичерпується вона і структурним принципом опозиції *своє-чуже*. Між проаналізованими семантичними одиницями існують багатомірні відносини інклюзивності-ексклюзивності, каузальності та опозиційності, вони показують різний обсяг та різні конотації. Це різноманіття семіозису забезпечило як константність історичних, так і утворення модифікованих знаків.

Констатовано, що центральну зону етнічної семантики східних слов'ян утворила категорія граничних підстав *життя* в її *ідеальному* (рефлексивному) шарі усвідомлення та *еротичному* свідомісному коді.

Етноконстантними у свідомості слов'янства є категорії граничних підстав *народження* та *безсмертя*, осмислені у *біологічному* шарі свідомості

за *аліментарним* свідомісним кодом на *рослинно-землеробському* рівні його модифікації.

Трансформовані в часі категорії граничних підстав: *життя*, мислиме у *соціально-діяльнісному* шарі свідомості, *еротичному* свідомісному кодї на *ремісничо-формозмінному* рівні модифікації.

Неоміфологеми: *життя* та *безсмертя*, *ідеальний* шар КГП (нарративний підвид), *аліментарно-еротичний* свідомісний код, *ремісничо-формозмінний* (речовий) рівень модифікації.

Таким чином, дослідження продемонструвало продуктивність підходу до вивчення структури і змісту свідомості через співвіднесеність двох дослідницьких площин: фіксації етнокультурних та соціокультурних компонентів перцепції художнього знаку, з одного боку, та структурування свідомості за критеріями архітектоніки суб'єктивного досвіду, з іншого. Верифікованість такого підходу знайшла своє підтвердження в отриманні множини семантико-семіотичних одиниць, конгломерат яких внутрішньо непротирично утворює систему з цілісною структурою.

Висновки. Оскільки психосемантичний опис етнічного образу світу завжди є описом його системи значень, то кінцевим продуктом такого підходу в нашому випадку стала експериментально забезпечена психосемантична модель етнічного образу світу на основі розкриття структурно-змістових характеристик етнічної свідомості.

Створення структурної психосемантичної моделі етнічного образу світу продемонструвало продуктивність підходу до вивчення структури і змісту свідомості через співвіднесеність двох дослідницьких площин: фіксації етнокультурних та соціокультурних компонентів перцепції художнього знаку, з одного боку, та структурування свідомості за критеріями архітектоніки суб'єктивного досвіду, з іншого. Верифікованість такого підходу знайшла своє підтвердження в отриманні множини семантико-семіотичних одиниць, конгломерат яких внутрішньо непротирично утворює систему з цілісною структурою.

Література

1. Балева М. В. Полиmodalное Я: этнический и кросскультурный аспекты (на материале удмуртских и русских студентов): Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Пермский гос. пед. ун-т.– Пермь, 2004.– 22 с.
2. Березін А.М. Психологічні чинники генезису національної самосвідомості особистості: Дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2002.- 208 с.
3. Васильченко О.М. Етнопсихологічні уявлення в структурі «Я-концепції»: Автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 19 с.
4. Квас О.В Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – К., 2002. – 203 с.
5. Лозова О.М. Візуальна семантика картини світу східних слов'ян // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д.Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип.27. – С.176-184.
6. Лозовая О.Н. Информационный тезаурус древнего славянства: опыт психологической реконструкции //Журнал практикующего психолога. – 2004.–№10.– С.81-105.
7. Лозова О.М. Компаративна психосемантика наївного реалізму та авангардизму // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: Главник .–2005.–Вип. 26, Т.3. – С. 13-17.
8. Лозова О.М. Психосемантика тексту: кросскультурний підхід // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту імені Г.С.Сковороди. – 2006. – С.93-96.
9. Лозовая О.Н. Психосемиотика литературного произведения в психосемантическом контексте его восприятия // Журнал практикующего психолога. – 2006. – № 12. – С.122-137.
- 10.Маленко С.А. Феноменологія архетипу в системі соціокультурного освоєння колективного несвідомого: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. – К., 1998. – 179 с.

- 11.Мединська Ю.Я. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. – Тернопіль, 2005. – 181 с.
- 12.Михальчук Ю.О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2005. – 215 с.

МЕТОД ИНТЕНТ-АНАЛИЗА В ИЗУЧЕНИИ ДИСКУРСА

Наталья Павлова

(Москва)

Розглядаються напрями досліджень дискурсу, що розвиваються, пов'язані з інтенціональними аспектами його організації й функціонуванням в соціумі. Подано оригінальні методичні підходи інтент-аналізу й отримано на їх основі нові дані, інтенціонального простору дискурсу, взаємодії співрозмовників, прояву міжособових стосунків. Окрім загальних питань організації дискурсу, аналізуються його спеціальні види, що функціонують у різних комунікативних контекстах (політичний, психотерапевтичний та ін.).

Ключові слова: *вербальна комунікація, дискурс, інтенції співрозмовників, інтент-аналіз, політичний і ін. види дискурсу.*

Рассматриваются развивающиеся направления исследований дискурса, связанные с интенциональными аспектами его организации и функционирования в социуме. Представлены оригинальные методические подходы интент-анализа и полученные на их основе новые данные, касающиеся интенционального пространства дискурса, взаимодействия собеседников, проявления межличностных отношений. Помимо общих вопросов организации дискурса, анализируются его специальные виды, функционирующие в различных коммуникативных контекстах (политический, психотерапевтический и др.).

Ключевые слова: *вербальная коммуникация, дискурс, интенции собеседников, интент-анализ, политический и др. виды дискурса.*

The article deals with the intentional aspects of verbal communication. Using various analytical tools of intent-analysis the author describe main intentional characteristics of political and psychotherapeutic discourse, conversation among the members of the family. The study gives the examples of intentional area of discourse. The function of comprehension of partners' intentions in the process of interaction is explored.

Key words: *Verbal communication, discourse, communicative partners' intentions, intent-analysis, political and other kinds of discourse.*

**Исследование выполнено при финансовой поддержке РФНФ
(грант 07-06-00404а).**

Постановка проблемы. Социальное поведение человека в первую очередь и главным образом поведение речевое. Неслучайно психолингвистический аспект занимает все более важное место в изучении взаимодействия, убеждения, влияния, других вопросов, связанных с коммуникативной практикой и традиционно относящихся к социально-психологическим. Современная психолингвистика, ориентирующаяся на изучение дискурса, речи, «погруженной в жизнь» [2], тесно смыкается с социальной психологией, социологией, политологией, этнографией. Получают признание такие направления исследований, как конверсационный анализ (H.Sacks, G.Jefferson, J.Heritage и др.), критический дискурс-анализ (R.Lakoff, T.van Dijk), дискурсивная психология (R.Harre, J.Potter).

Актуальность проблемы. В ряду активно развивающихся направлений, обращенных к коммуникативной проблематике, самостоятельное значение приобретает интент-анализ – теоретико-экспериментальный подход к изучению интенций субъекта по речи, который разрабатывается автором совместно с коллективом лаборатории психологии речи и психолингвистики Института психологии РАН.

Цель статьи: представить подходы к интен-анализу и его результаты, касающиеся интенционального пространства дискурса, взаимодействие собеседников и проявление межличностных отношений; виды дискурса, функционирующие в различных коммуникативных контекстах.

Изложение основного материала. Представляя интен-анализ, необходимо подчеркнуть, что с позиций развиваемых представлений интенциональная составляющая выступает важнейшей психологической составляющей дискурса. Интенции, трактуемые в широком смысле как предметные направленности субъекта, образуют основу и глубинное психологическое содержание речи, которое непосредственно связано с целями деятельности и «видением мира» субъектом, его желаниями, нуждами, установками. Понимание говорящего во многом определяется восприятием именно интенционального аспекта речи. Соответственно, без обращения к интенциональному плану дискурса невозможно уяснить не только, почему и зачем осуществляется коммуникация, но, что не менее важно, и ее результаты.

Изучение интенциональных оснований вербальной коммуникации, раскрывающее неразрывную связь речевого содержания с устремлениями субъекта в текущем акте общения, необходимо для описания процессов формирования и передачи смысла, развития представлений о коммуникативном назначении человеческой речи. Разработки в рассматриваемой области актуальны в практическом отношении. Методики интен-анализа и данные о формах выражения интенционального состояния коммуникантов важны в психологической экспертизе и могут использоваться специалистами пиар, политическими и общественными деятелями. Они также способны помочь в разработке вопросов, связанных с эффективностью вербальной коммуникации, развитием коммуникативных навыков и оптимизацией понимания.

Интен-анализ позволяет реконструировать стоящие за речью интенции коммуникантов и их влияние на организацию дискурса. Хотя

изучение интенциональных аспектов речи осуществляется также с позиций других подходов (в первую очередь лингвистической прагматики, ориентированной на теорию речевых актов [13]), важной особенностью интент-анализа выступает его обращенность к аутентичным речевым материалам, таким интенциональным характеристикам, которые связаны с ходом коммуникации, практической деятельностью участников. Характеризуются не только типовые открыто выражаемые намерения (просьба, приказ), но и другие интенции (в том числе неосознаваемые), которые воспринимаются партнерами и составляют психологическую реальность коммуникации.

Теоретические и методические установки интент-анализа подробно рассмотрены в ряде публикаций [9, 14, 15]. Получили развитие техника интент-анализа диалога в условиях непосредственного непринужденного общения [3, 4], методики интент-анализа политического, педагогического, консультационного дискурса [7, 8, 10, 17]. Разработаны также экспериментальные методики изучения понимания выражаемых в речи интенций, сочетающие процедуры экспертного интент-анализ дискурса и его субъективного шкалирования испытуемыми [1, 12, 16].

На этой методической основе ведется изучение интенциональных характеристик разных видов дискурса.

Большое внимание уделяется политическому дискурсу [8, 10, 11, 14, 15]. В цикле работ показана возможность моделирования интенционального пространства дискурса – совокупности иерархически организованных интенций и интенциональных структур, свойственных данной сфере коммуникации и составляющих ее основу. Интенциональное пространство, реконструированное на материале предвыборных выступлений политиков, включает: ведущие интенциональные направленности коммуникантов, их характерные составляющие, варианты конкретных интенций, получающих выражение в дискурсе. Так, одна из основных интенциональных направленностей политиков – на агитацию избирателя, в общем случае

предполагает его привлечение, а также консолидацию и активизацию. Каждая из этих составляющих связана с набором интенций, которые регулярно, но с различной частотой проявляются в предвыборной ситуации (завоевать внимание, возбудить недовольство, побудить к действиям и пр.). В общей сложности, по результатам исследования, реконструировано более 50 интенциональных компонентов, обычных для предвыборных выступлений [8, 11].

Обосновывается представление, что интенциональное пространство во многом определяет характер дискурса: используемые средства и способы выражения, приемы воздействия, круг обсуждаемых тем. Возможности понимания говорящего аудиторией также зависят от интенциональных особенностей коммуникации [11].

Так, показано, что предвыборные интенции политиков имеют своеобразную, присущую им речевую манифестацию. При этом отдельные вербальные единицы могут служить выражению не какой-либо одной, а нескольких, иногда многих интенций, что создает основу большой интенциональной выразительности. Начато экспериментальное изучение понимания предвыборных интенций политиков аудиторией. Выясняется, в частности, такой любопытный факт: с одной стороны, в восприятии слушающих интенциональный подтекст выступлений в известной степени редуцируется, с другой – обнаруживается нередко и его расширение. Очевидно, выступления как таковые составляют лишь часть предвыборной политической коммуникации; другая «фоновая» ее часть связана с интенциями, которые не облакаются в слова (получить личные выгоды, власть, войти в элиту). Подобные интенции нередко осознаются слушателями, что расширяют восприятие ими интенционального подтекста выступлений. Эти и другие особенности понимания, свидетельствующие в целом о его генерализованном характере, анализируются с учетом способов выражения интенций, их места в интенциональной иерархии, частотности в дискурсе и пр. [11, 12].

Следует отметить, что описание интенционального пространства предвыборного дискурса – результат, позволяющий характеризовать особенности конкретных выступлений. Их своеобразие проявляется в относительной выраженности четырех основных интенциональных направленностей кандидатов (на избирателя, на себя и своих сторонников, на политического оппонента, на окружающую действительность), в наборе конкретных интенций, которыми они представлены. Полученные данные способствуют также развитию методических средств интенмент-анализа в плане стандартизации процедуры и уточнения набора дескрипторов, используемых при квалификации интенций.

Если рассмотренные исследования обнаруживают интенциональные характеристики дискурса, связанные в первую очередь с предвыборной ситуацией, то исследования повседневного диалога выявляют интенции, соотношенные в большей степени с личностной сферой коммуникантов, их отношениями.

Согласно полученным результатам, в повседневном бытовом диалоге наиболее выражены интенциональные направленности на собеседника и на окружающую действительность. По соотношению этих ведущих направленностей и качественной специфике составляющих их интенций выделяются различные разговорные жанры: диалог-обсуждение, инструктивный диалог, диалог отношений и пр. Так, в инструктивном диалоге собеседники дают указания, требуют, напоминают и пр., тогда как для диалогов отношенческого плана обычны интенции поделиться переживаниями, поддержать, посоветовать [3, 4].

Наряду с изучением базовых интенциональных характеристик повседневного диалога и его разновидностей большое внимание уделяется процессуальному аспекту общения. Сопоставление интенциональных паттернов, репрезентируемых в последовательности реплик, обнаруживает, что интенции собеседников определенным образом скоординированы. Не только стремления вступить в разговор, уточнить информацию, другие

«простые» эксплицитно выражаемые интенции актуализируют сопряженные с ними устремления партнера; скрытая направленность на провоцирование, выяснение отношений также отреагируется, вызывая уклончивость, встречное провоцирование и пр. Случаи интенционального рассогласования реплик указывают на неверное или искаженное понимание собеседниками друг друга [5].

Примечательно, что само явление непонимания интенций партнера может иметь различную природу. Оно может быть обусловлено объективными факторами ситуации и возникающими помехами, но бывает связано и с «некооперативными» устремлениями партнеров. Исследования показывают, что в сфере повседневной семейной коммуникации случаи непонимания интенций партнера обычно относятся к добросовестному заблуждению. Они тут же устраняются корректирующими репликами или уточняющими вопросами. Непонимание, связанное с влиянием субъективных факторов, встречается нечасто, но сказывается на последующей организации разговора более существенно. Некооперативная направленность предполагает жесткое следование своим интересам, манипулирование собеседником, стремление настоять на своем. При этом обычны различные тактики ухода от ответа, такие как затягивание разговора, дополнительные вопросы, обращение к новой теме [5]. Разрабатывается аспект влияния на развитие диалога взаимоотношений собеседников. Выявлены характерные интенциональные паттерны и речевые структуры, связанные с отношениями типа доминирования / подчинения. Показано, что отношения, проявляющиеся в диалоге, часто не рефлексированы коммуникантами [6].

Специальное исследование посвящено организации детских диалогов. Выявлены ведущие интенциональные направленности маленьких собеседников и их изменения в ходе взросления. Обнаружена тесная связь развития содержательного плана детских диалогов с растущей направленностью на партнера и текущее взаимодействие.

Характеризуя рассмотренные исследования диалога в целом, важно отметить, что выражение и распознавание интенций является важнейшей составляющей речевого взаимодействия. Передача интенций служит необходимой основой взаимопонимания, координации действий, достижения целей говорящих. Развиваемый подход, который может быть назван интенциональным анализом интеракции, обнаруживает движущие силы разговора, те актуальные смыслы, которые переживаются собеседниками и направляют их действия в ходе общения.

Своеобразная линия исследований интенциональной организации дискурса связана с попыткой характеризовать роль и особенности проявления в различных контекстах такой значимой интенциональной составляющей коммуникации, как самопрезентация. В рамках этой задачи в настоящее время осуществлен анализ интенциональной структуры дискурса в условиях психологического консультирования [7].

На материалах структурированного интервью (первичной беседы), показано, что в ситуации консультирования направленность на себя занимает центральное место в речи клиента, и основной линией самопрезентации выступает представление себя как человека больного, отягощенного большим количеством разнообразных проблем. Присутствует также самопрезентация по линии социально одобряемых профессиональных и личностных качеств. Одновременно более общей интенциональной направленностью дискурса является направленность на консультанта, стремление получить помощь. Именно эта направленность обуславливает характер самопрезентации и во многом определяет актуальное интенциональное состояние субъекта.

Детализация интенциональной структуры дискурса выявила направленные на себя интенции клиента: самооправдание, самообвинение, избегание ответственности. Наряду с Я клиента, обнаружены другие типичные референциональные объекты консультационного дискурса («другие люди», «болезнь», «психолог-консультант») и связанные с ними

интенции: обвинение, атрибуция ответственности, принятие / непринятие, стремление не уронить себя в глазах собеседника. Показано, что эти и другие интенции связаны отношениями соподчинения и образуют достаточно сложную структуру. Построенная на этой основе общая модель дискурса психологического консультирования позволяет анализировать особенности конкретных случаев: в беседе с разными клиентами на первый план выходят одни интенции и нивелируются другие.

Осуществлено сопоставление интенциональной структуры консультационного дискурса с политическим, в котором интенция самопрезентации также занимает центральное место. Начато изучение научного дискурса, где эта направленность имеет иную выраженность и своеобразное проявление.

Сотрудниками лаборатории выполнены и другие исследования, связанные с изучением интенционального аспекта дискурса. Осуществлен анализ особенностей понимания интенций детей работающими с ними взрослыми (воспитателями и психологами). Выявленное в экспериментальных условиях влияние профессионального опыта, знаний и навыков субъекта на понимание им интенционального подтекста речи играет определенную роль и в естественных коммуникативных ситуациях [16]. Проведено исследование понимания интенций и субъективной оценки художественных текстов [1]. В связи с практическими задачами психологической экспертизы ведется разработка процедур и показателей для квалификации и оценки материалов, имеющих общественно-политическое звучание и затрагивающих темы терроризма, национализма и экстремизма.

Выводы. Подытоживая рассмотрение проведенных исследований, можно констатировать, что полученные результаты позволяют продвинуться в уяснении роли выражения и понимания интенций в вербальной коммуникации. Интенциональные направленности субъектов предстают как одна из важнейших детерминант формирования и организации дискурса. Они составляют его психологическую основу и во многом определяют, что

именно и каким образом говорится, как протекает взаимодействие с собеседником или аудиторией.

Литература

1. Алмаев Н.А., Градовская Н.И. Субъективное шкалирование и контент-анализ в оценке эмоционально-аффективной компоненты дискурса // Психологические исследования дискурса / Отв. ред. – Н.Д.Павлова. – М., 2002.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс /Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – М., 1998.
3. Зачесова И.А. Интенциональные особенности речи в непринужденном общении // Психологические исследования дискурса / Отв. ред. – Н.Д.Павлова. – М., 2002.
4. Зачесова И.А. Особенности речи в непринужденном семейном общении // Теоретические и прикладные коммуникативные исследования / Отв. ред. – И.А.Стернин, В.Н.Степанов. – Ярославль, 2003.
5. Зачесова И.А. Особенности взаимопонимания в семейном диалоге // Общение и познание / Отв. ред. – В.А.Барабанщиков, Е.С.Самойленко. – М., 2007.
6. Зачесова И.А., Гребенщикова Т.А. Взаимоотношения собеседников в диалоге // Ситуационная и личностная детерминация дискурса / Отв. ред. – Н.Д.Павлова, И.А.Зачесова. – М., 2007.
7. Кубрак Т.А. Самопрезентация субъекта. Состояние проблемы и дискурсивный подход к изучению // Проблемы психологии дискурса / Отв. ред. – Н.Д.Павлова, И.А.Зачесова. – М., 2005.
8. Павлова Н.Д. Предвыборные интенции в речи политиков // Психологические исследования дискурса / Отв. ред. – Н.Д.Павлова. – Москва, 2002.

9. Павлова Н.Д. Интент-анализ дискурса // Теоретические и прикладные коммуникативные исследования / Отв. ред. – И.А.Стернин, В.Н.Степанов. – Ярославль, 2003.
10. Павлова Н.Д. Интенциональные основания вербальной коммуникации // Вестник РГНФ. – 2004. – №3.
11. Павлова Н.Д., Григорьева А.А., Пескова Е.А. Психолингвистика общения: интенциональное пространство предвыборного политического дискурса // Общение и познание / Отв. ред. – В.А.Барабанщиков, Е.С.Самойленко. – М., 2007.
12. Пескова Е.А. Интенции политиков в предвыборном дискурсе и их понимание «наивной» аудиторией и специалистами // Ситуационная и личностная детерминация дискурса / Отв. ред. – Н.Д.Павлова, И.А.Зачесова. – М., 2007.
13. Теория речевых актов. Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – М., 1986.
14. Ушакова Т.Н., Латынов В.В., Павлова А.А., Павлова Н.Д. Ведение политических дискуссий. Психологический анализ конфликтных выступлений. – М., 1995.
15. Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д., Алексеев К.И., Латынов В.В., Цепцов В.А. Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса. – Спб., 2000.
16. Шустова Л.А. Понимание речи детей взрослыми в контексте проблем педагогического общения // Психологические исследования дискурса / Отв. ред. – Н.Д.Павлова. – М., 2002.
17. Шустова Л.А. Особенности педагогической коммуникации в начальных классах // Теоретические и прикладные коммуникативные исследования / Отв. ред. – И.А.Стернин, В.Н.Степанов. – Ярославль, 2003.

**НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И
ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА
УСПЕШНОСТЬ ОВЛАДЕНИЯ РУССКИМ ЯЗЫКОМ КАК
ИНОСТРАННЫМ**

Светлана Пилипчук

(Хабаровск)

У статті аргументовано аналізуються психологічні й психолінгвістичні підходи, які впливають на якісне оволодіння російської мови як іноземної.

Ключові слова: *методика, міждисциплінарні взаємозв'язки, психічна діяльність, особливості індивідуальних навиків, психологічні принципи.*

В статье аргументированно анализируются психологические и психолингвистические подходы, которые влияют на качественное овладение русским языком как иностранным.

Ключевые слова: *методика, междисциплинарные взаимосвязи, психическая деятельность, особенности индивидуальных навыков, психологические принципы.*

Psychological and psycholinguistic approaches, which influence on qualitative mastering of Russian language as a foreign one are substantively analyzed here.

Key words: *methodic, interdisciplinary connections, psychic activity, peculiarities of individual abilities, psychological principles.*

Постановка проблемы. История обучения неродному языку насчитывает столетия, если принять во внимание опыт обучения «мёртвым» языкам – древнегреческому и латинскому – и опыт обучения современным языкам через естественное общение обучаемого с носителями языка.

Методика обучения иностранным языкам, будучи самостоятельной педагогической наукой, в то же время тесно связана с рядом других наук [17, 21]. Среди таких наук есть базисные, одной из которых является психология, раскрывающая закономерности развития и формирования психической деятельности живых существ. Из психологии методика черпает сведения об особенностях усвоения языка, индивидуально-психологических особенностях учащихся, характере формирования знаний, речевых навыков, умений [17, 22].

Актуальность проблемы. Психология обучения неродному языку – одно из направлений педагогической психологии. Это интегративная наука: в ней находят отражение любые полезные для методики данные, накопленные в общей и педагогической психологии, психолингвистике и психологии общения, социальной психологии, этнопсихологии, возрастной и дифференциальной психологии. В частности, психология обучения неродному языку исследует психологические закономерности процесса обучения неродному языку, прежде всего особенности педагогической и учебной деятельности, характеристики участников процесса обучения, особенности речевой деятельности как объекта овладения в процессе изучения иностранного языка [4, 22].

Цель статьи состоит в раскрытии специфики учебной дисциплины – иностранного языка, которая определяет включение психологических принципов:

– коммуникативность обучения (учебно-коммуникативные задачи, коммуникативное исправление ошибок и т.д.), т.е. включение общения в обучение как формы взаимодействия;

- личностная значимость предмета общения, т.е. значимость, интерес для ученика как личности проблемы, темы – предмета – общения;
- рефлексивность обучаемого, позволяющая ему произвольно управлять этим процессом, оценивая адекватность средств и способов формирования и формулирования мысли на иностранном языке;
- позитивное переживание учеником успеха общения как фактор подкрепления достигнутого;
- отсутствие у ученика сдерживающих его свободное иноязычное общение социальных барьеров (роль, статус, уровень компетентности, подготовленности и др.).

Изложение основного материала. Обеспечению всех этих важных принципов на уроке иностранного языка может способствовать более полное представление учителя о психологических характеристиках самой учебной дисциплины – иностранный язык – и, соответственно, процесса овладения им; психологических особенностях личности ученика и самого учителя как партнёра и организатора педагогического общения; а также психологическое определение основного подхода к обучению. Именно подход служит теоретической основой, на которой формируется тот или метод обучения иностранным языкам.

В последнее время в психологической и методической литературе по проблемам обучения иностранным языкам всё чаще говорится о «речевой деятельности на иностранном языке», «иноязычной языковой деятельности» и т.д. Речевой деятельности на иностранном языке обучают. Виды речевой деятельности (говорение, слушание, чтение, письмо) формируют в процессе обучения иностранному языку в школе и вузе.

До сих пор со времён античности язык, речь, слово остаются всесторонне изучаемыми и всё ещё недостаточно изученными проблемами, что объясняется, прежде всего, сложностью этих феноменов, где речь есть средоточие и выразитель всей психической жизни человека. Многие науки объединяют свои усилия в изучении речевых процессов. Та область

психологии, которая занимается строением речевой деятельности, называется *психолингвистикой*. Как указывает А.А.Леонтьев, психолингвистика «возникла в связи с необходимостью дать теоретическое осмысление ряду практических задач, для решения которых чисто лингвистический подход, связанный с анализом текста, а не говорящего человека, оказался недостаточным». Предметом психолингвистики А.А.Леонтьев ещё в 1969 году определил речевую деятельность, «как целое и закономерности её моделирования» [7, 18].

Несколько иначе видит причину возникновения психолингвистики Р.М.Фрумкина, отмечая, что психолингвистика по определению была замыслена с целью возместить недостаток, связанный с тем, что лингвисты много лет открыто отказывались от попыток описать язык как психический феномен. По определению Р.М.Фрумкиной психолингвистика – это «наука о том, какие психические процессы имеют место, когда мы порождаем речь, т.е. говорим, слушаем и читаем, а так же о том, как мы овладеваем речью на родном языке и на иностранном» [15, 5].

Психолингвисты исследуют языковое (речевое) поведение человека, описывают модели умственных процессов, операций, действий, которые происходят при слушании и говорении. Они пытаются установить, какие языковые единицы и в какой последовательности принимают участие в кодировании (говорении) и декодировании (слушании) предложений; в чём сходство и различие между лингвистической грамматикой и той, которая формируется у человека; в какой очерёдности усваивается система языка и как она функционирует (мыслительная деятельность детей).

Проблемы, решаемые в психолингвистике, имеют первостепенное значение для методики преподавания иностранных языков. Чем больше и лучше психолингвисты будут знать о речевом поведении человека (говорении и слушании), тем эффективнее методика сможет формировать эти умения (умения понимать речь со слуха и говорить на иностранном языке).

В сфере общенаучного знания речь традиционно рассматривается в качестве одной из глобальных проблем. Это определяется исключительностью роли речи в фило-, социо-, и онтогенезе, в становлении человеческого сознания и, в частности, в опосредовании высших психических функций, в генезе мышления, в осуществлении трудовой и коммуникативной деятельности человека, в его нормальном развитии как личности и субъекта деятельности. Следует отметить, что даже в рамках психолингвистики имеются разные подходы к пониманию предмета – речевой деятельности. Отечественная теория речевой деятельности исходит активности говорящего [2, 9].

В понимании И.М.Румянцевой «овладение иноязычной речью означает, что она стала неотъемлемой частью самого человека, его мыслей и чувств, его сознания и подсознания; что она вошла в психику человека естественно и органично, и он управляет ею не только на уровне осознанности, но и не задумываясь, на уровне автопилота. Научиться оперировать языковыми знаками, конструировать из них фразы, и даже целые тексты, можно чисто механически, как и механическим символами, однако такое говорение, хоть и может являться по целому ряду признаков речевой деятельностью, собственно речью ещё не будет» [11, 44]. «В действительности речь есть постольку речь, поскольку она имеет осознанное значение», считал С.Л.Рубинштейн [10, 395]. Все психические процессы не просто сопряжены с речью и служат помощниками в её образовании, но и являются неперемными речевыми составляющими, считает И.М.Румянцева. Она находит подтверждение своим идеям в работе Л.М.Веккера [5, 491], который говорит о «единой теории всех психических процессов», включая и даже выдвигая на первый план речь, называя эти процессы «сквозными», в том смысле, что они не только взаимопроникаемы, но и едины. Иноязычная «выученная речь», успехов в которой добились только за счёт осознанной познавательной деятельности, основанной на работе произвольного внимания и памяти, но не ставшая органической частью всей психики

человека, которую, однако, многие (особенно педагоги) по традиции называют речевой деятельностью, недаром бывает искусственной и скованной. Чаще всего её характеризует русскоязычный акцент и такое же русскоязычное построение фраз. Люди, учившие язык таким конструктивистско-механистическим способом, испытывают большие сложности и с пониманием речи. При их обучении естественные законы восприятия речи, первичные при овладении речью, не только не учитывались, но и были нарушены. Только тогда можно считать, что ученик овладел иноязычной речью, когда он стал на нём думать, и когда осознаёт, что ему намного проще написать письмо или сочинить рассказ прямо на иностранном языке, а не переводить с русского – в обыденной жизни такое владение иностранным языком называется свободным. Поэтому И.М.Румянцева считает одной из первейших задач психолингвистики помогать людям в овладении иноязычной речью [11, 44-45].

В 50-60 годы, когда в советских вузах значительно увеличилось число иностранных студентов, методика обучения русскому языку как иностранному получило своё дидактическое, лингвистическое и психологическое обоснование и окончательно оформилось как самостоятельная научная дисциплина [4, 7]. Интерес к русскому языку обновлённой России растёт год от года [1, 6]. Современный русский язык – один из богатейших языков мира – требует серьёзного, вдумчивого изучения [6, 12]. Но методика как учебная дисциплина за годы после распада СССР, претерпела значительные изменения, происходившие как под влиянием самой методики и базисных для неё дисциплин, так и общественно-политических изменений в жизни российского общества. На сегодняшний день методика окончательно оформилась как самостоятельная дисциплина, ориентированная на формирование у изучающих язык черт языковой личности, делающих их активными и сознательными участниками межкультурной коммуникации [16, 4].

Обычно при изучении иностранного языка принято опираться на работу с текстами, как в письменной, так и в устной форме. Однако практика показывает, что понимание текста – «потока предложений» – часто оказывается недостаточным, чтобы успешно функционировать в иноязычной среде. Иллюстрацией этого может служить образ иностранца, постоянно совершающего коммуникативные ошибки. Человек, изучающий неродной язык и желающий адекватно и непосредственно использовать этот иностранный язык (в данном случае – русский) в реальных, спонтанно складывающихся коммуникативных ситуациях, должен владеть не только лексикой и грамматикой, но и умением понимать культурные и социальные особенности поведения носителей языка и знаковые отсылки к традициям. Поэтому необходимо формировать у обучаемого восприятие иноязычных материалов с точки зрения межкультурной коммуникации, то есть понимание национально-культурной значимости текста [12, 3].

И.М.Румянцева также подчёркивает, что «неплохое владение иностранной лексикой и грамматикой никак не может спасти человека от речевой скованности, а часто от невозможности открыто выразить словами свои пожелания, мысли и чувства в беседе с иностранцем или где-нибудь за границей, но и даже просто понять иностранную речь» [11, 104].

Представление учащимися языковых материалов направлено на формирование у них новой внутренней языковой системы – системы русского языка, русского языкового сознания. Этот процесс происходит поэтапно, по мере усвоения новых языковых явлений, а также новых понятий, специфичных для русского языка. Формирование системы русского языка неизбежно проходит под влиянием сложившейся ранее системы языка учащегося и имеющегося языкового сознания. Это влияние носит положительный характер – при имеющихся соотношениях сходства, – проявляющийся в потенциальных переносах совпадающих элементов из одной системы в другую, или отрицательный характер – при имеющихся межъязыковых соотношениях различия или частичного несовпадения, –

проявляющийся в интерференции, т.е. в противодействии сформированной системы формированию новой. Интерференция создаёт специфические трудности усвоения соответствующего материала русского языка, приводит к типичным ошибкам. Влияние системы исходного языка на формирование системы русского языка происходит при усвоении любого языкового явления любого уровня на всём протяжении изучения русского языка [2, 12-13].

С первых уроков желательно использовать интернациональную и заимствованную лексику, что, по мнению С.Чернышова, «соответствует объективным языковым процессам и позволяет решить несколько важных на начальном этапе задач: облегчить знакомство с буквами нового алфавита; преодолеть психологический барьер, связанный с репутацией русского языка как «экзотического» и, соответственно, «трудного»; значительно расширить словарный запас, в особенности пассивный; рельефно показать, важные модели словоизменения, особенно на фоне «знакомых» слов [14, 6].

Аннушкин В.И., например, предлагает отбор речевых ситуаций производить с учётом частоты их встречаемости в бытовом общении, в первую очередь приводить ситуации, с которыми сталкиваются приезжающие в Россию иностранные учащиеся [1, 3-4].

Г.И.Усейнова предлагает метод активного обучения языку, при котором «идёт обращение к личностным резервам обучаемого, путём активизации памяти, через положительное воздействие на его эмоциональное состояние», считая одним из важных факторов «снятие напряжения, создание у учащегося ощущение отдыха, занимательности» [13, 7].

Некоторый опыт работы на Международном факультете ДВГГУ подсказывает необходимость адекватного использования учебных пособий, выбор которых отражает позицию автора на эффективное овладение иностранными студентами из Китая, Кореи, Японии, США русским языком. Так, учебный комплекс по русскому языку для иностранцев «Русское слово» под редакцией Е.Е.Юркова и Л.В.Московкина получил отражение принципов целесообразности, системности, минимизации и тематико-ситуативной

организации учебного материала. Лексико-грамматический материал отобран с учётом коммуникативных потребностей иностранных студентов. Система упражнений и заданий направлена не только на выработку навыков фонетического и грамматического оформления высказываний на русском языке, но и на развитие навыков и умений в основных видах речевой деятельности – аудировании и говорении. Подлежащие отработке лексико-грамматические единицы даже на стадии подготовительной работы включаются в осмысленные речевые ситуации, в которых реализуются различные интенции, необходимые иностранцам для общения [8].

На продвинутом этапе обучения для выработки навыка лучше понимать со слуха и использовать русскую разговорную речь мы взяли за основу учебные пособия с аудиоприложениями: 1) Т.И.Поповой и Е.Е.Юркова [8], развивающее репродуктивные и продуктивные навыки и умения монологической и диалогической речи и обучающее речевому поведению при описании конкретных и абстрактных объектов; повествованию о событиях; рассуждению, содержащем выражение мнения, аргументацию, оценку при ведении диалога-расспроса, диалога-обмена мнениями, регулятивного диалога, и 2) Колосницыной Г.В. [9], состоящий из 10 разделов, связанных единой сюжетной тематикой и широким контекстом русской культуры, истории, литературы, философии. Учебник, созданный на основе разработанной профессором Г.В.Колосницыной новой технологии обучения на ритмической основе, позволяет использовать его в разных методических режимах с учётом индивидуальных стилей усвоения иностранного языка.

Выводы. Итак, методы развивающего и активного обучения языку, при которых идёт обращение к личностным резервам обучаемого, к развитию навыков и умений в основных видах речевой деятельности – аудировании и говорении, путём активизации памяти через положительное воздействие на эмоциональное состояние, а также коммуникативный подход для формирования у обучаемого восприятия иноязычных материалов с точки

зрения межкультурной коммуникации, и приводящие к успешному овладению неродным языком, мы считаем наиболее эффективными при обучении РКИ на сегодняшний день.

Литература

1. Аннушкин В.И. Знакомиться легко, расставаться трудно: Учебное пособие; Интенсивный курс русского речевого общения / В.И.Аннушкин, А.А.Акишина, Т.Л.Жаркова. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 224 с.
2. Белянин В.П. Психоллингвистика: учебник / В.П.Белянин. – М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2003. – 232 с.
3. Вагнер В.Н. Методика преподавания русского языка англоговорящим и франкоговорящим на основе межъязыкового сопоставительного анализа: Фонетика. Графика. Словообразование. Структуры предложений, порядок слов. Части речи: Учеб. пособие для студ. Высш. учеб. заведений, обуч. по спец. «Филология». – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
4. Васильева Г.М. Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку: учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Г.М.Васильева и др.; под ред. И.П.Лысаковой. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 270 с.
5. Веккер Л.М. Психика и реальность: Единая теория и психических процессов / Л.М. Веккер. – М., 2001.
6. Голуб И.Б. Русский язык и культура речи: Учебное пособие / И.Б.Голуб. – М.: Логос, 2003. – 432 с.
7. Леонтьев А.А. Основы психоллингвистики / А.А.Леонтьев. – 3-е изд. – М.: Смысл; СПб.: Лань, 2003. – 287 с.
8. Попова Т.И. Поговорим? Пособие по разговорной практике. Продвинутый этап / Т.И.Попова, Е.Е.Юрков. – 2-е изд. – СПб: «Златоуст», 2000. –160 с.
9. Ритмы России. Учебник русского языка для иностранцев. Выпуск I Московские сюрпризы (учебник разработан в лаборатории новых технологий обучения иностранного контингента авторским коллективом

- под руководством профессора Колосницыной Г.В.) / И.П.Артемяева, Л.Ф.Власова, В.С.Елистратов, И.П.Кастелина, Г.В.Колосницына, Л.В.Щипицо. – М.: МГУ им. Ломоносова, ЦМО, 1996. – 113 с.
- 10.Рубинштейн С.Л. Основы общей Психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
 - 11.Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология / И.М.Румянцева. – М.: ПЕРСЭ; Логос, 2004. – 319 с.
 - 12.Токарева Н.Д. Россия и русские. Учебное пособие по страноведению для изучающих русский язык / Н.Д.Токарева. – Дубна: Феникс +, 2004. – 376с.
 - 13.Усейнова Г.И. Русский – это просто. Курс русского языка для начинающих / Г.И.Усейнова. – 2-е изд. – СПб: Златоуст, 2004. – 328 с.
 - 14.Чернышов С.И. Поехали!: Русский язык для взрослых. Начальный курс / С.И.Чернышов. – СПб: Liden & Denz, Златоуст, 2005. – 280 с.
 - 15.Фрумкина Р.М. Психолингвистика: учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Р.М.Фрумкина. – М.: Изд-ий центр «Академия», 2001. – 320 с.
 - 16.Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие для вузов / А.Н. Щукин. – М.: Высш. шк., – 2003. – 334 с.
 - 17.Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов / А.Н. Щукин. – М.: Филоматис, – 2004. – 416 с.

**ВЕРБАЛЬНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗА МИРА
ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ПРОЦЕССЕ
ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ**

Валентина Роменкова

(Рига)

У даній статті, присвяченій особливостям формування ідентичності дитини, використовуються такі поняття як стосунки, ідентифікація, ідентичність, Образ світу, структура і ін. Стаття відображає результати емпіричного дослідження формування ідентичності у дитини дошкільного віку, яке проводилося в 2001 – 2004 рр. студентами і викладачами педагогічного вузу. У даному дослідженні були визначені особливості формування структури ідентичності, виявлена послідовність формування елементів структури, роль дорослого в появі цих елементів та у формуванні позитивного образу світу. Розглядається механізм появи у внутрішньому світі дитини значущих складових (частин).

Ключові слова: *ідентичність, образ світу, цінності, стосунки, структура.*

В данной статье, посвященной особенностям формирования идентичности ребенка, используются такие понятия как отношения, идентификация, идентичность, Образ мира, структура и др. Статья отражает результаты эмпирического исследования формирования идентичности у ребенка дошкольного возраста, которое проводилось в 2001 – 2004 гг. студентами и преподавателями педагогического вуза. В данном исследовании были определены особенности формирования структуры идентичности, выявлена последовательность формирования элементов

структуры, роль взрослого в появлении этих элементов и формировании положительного Образа мира. Рассматривается механизм появления во внутреннем мире ребенка значимых составляющих (частей).

Ключевые слова: идентичность, образ мира, ценности, отношения, структура.

In the article, dedicated to the peculiarities of formation the identity in children are used such notions as relations, identification, identity, world's image, structure etc. The article reflects the results of empiric investigation of identity formation in pre-schoolchildren during 2001 – 2004 done by students and professors of pedagogical higher educational establishment. In the investigation were determined the peculiarities of the identity structure formation, found out the successiveness of the element of the structure formation, the role of adults in these elements appearance and positive world image formation. Here is regarded the mechanism of significant parts appearance in the inner world of a child.

Key words: identity, world's image, values, attitudes, structure.

Постановка проблемы. Идентичность в современной науке является сложным многозначным понятием, которое по-разному трактуется и объясняется. Идентичность является результатом идентификации – понятием, предложенным еще З.Фрейдом сначала при интерпретации патологической депрессии, позднее – с целью анализа сновидений и процессов, посредством которых маленький ребенок усваивает образцы поведения значимых других, перенимает женскую и мужскую роль [6, 109]

Сейчас под идентичностью понимают процесс объединения субъектом себя с другим индивидом или группой на основании установившейся эмоциональной связи, включения в свой внутренний мир и принятия как своих норм, ценностей, образцов. Именно в таком контексте мы рассматриваем идентификацию в своем исследовании.

Процесс идентификации тесно связан с содержанием внутреннего мира субъекта. Часто понятия идентификации увязывается с формированием представлений ребенка о себе, т. наз. Я-образом, его самооценкой, отношением к другим, к самому себе.

Кроме понятия *Я-образа* и *Я-концепции* А.Смирновым было предложено понятие – Образ мира. Оно включало объекты, понятия, отношения как результат познавательной деятельности ребенка [7].

Существует многочисленная литература по проблемам формирования идентичности. В большинстве случаев она касается развития подростков, взрослых, невротиков.

В работе Р.Берна был сделан акцент на педагогические последствия характера формирования идентичности, а само указанное понятие трактовалось расширенно, как самосознание в целом.

Таким образом, в психологической и педагогической литературе понятие идентичности включает как самосознание в целом, так и процесс формирования отдельных составляющих этого самосознания, напр., представление о себе. О ходе данного процесса известно в основном по классической работе Э.Эриксона, в которой он представил социокультурный контекст становления сознательного Я-индивида – эго. Кроме сторон идентичности личности, которые можно было проверить и изучить, концепция Э.Эриксона содержала и многие подразумеваемые, но неявные и недоказанные явления и процессы, как и вообще все работы психоаналитической направленности. Считалось, что идентичность формируется на основе бессознательных процессов, выявляемых только проективными методами и никак не представленных в структуре идентичности, но только конструируемых исследователем исходя из его умозрительной концепции [8].

Актуальность исследования. Как видим, в ходе исследования, с одной стороны, все четче выделялась и изучалась одна из сторон внутреннего мира субъекта, которая им осознавалась, а с другой, все большее значение

придавалось отношениям субъекта (к себе, к другим, к миру и т.д.), которые, как правило, оставались неосознанными. При этом связь или взаимопереход от отношений к представлениям и обратно осталась почти не изученной. В работах по психологии эмоций существует гипотеза Е.Ю.Артемьевой о соотношениях между эмоциональным и когнитивным факторами формирования образа предмета. По ее мнению, на ранних этапах генеза образа предмета происходит оценивание его в коде отношенческом и только потом формируется логико-категориальная квалификация. Подобной же точки зрения придерживается С.Д.Смирнов, считая, что отражение в форме эмоций должно предшествовать собственно познавательному отражению действительности [4, 15].

Почти каждым из исследователей была сделана попытка создать модель формирования идентичности (см. напр. у Р.Берна, стр. 62), а также каким-то образом соподчинить элементы Я-концепции, т.е. создать иерархическую структуру внутреннего мира. Нельзя утверждать, что это удалось сделать. Особые проблемы возникли с трактовкой данных по изучению становления детской идентичности, поскольку проективные методы исследования здесь не подходили.

Целью нашего исследования было установить ход формирования идентичности у детей дошкольного возраста, понимая идентичность в его расширенном значении как очеловечивание ребенка, а также условия такого формирования.

Изложение основного материала. В нашем понимании идентичность является результатом наполнения содержанием внутреннего мира человека, поле которого определяют ценности членов семьи. Мы предположили, что структура идентичности едина как для взрослых, так и для детей.

Мы считали, что отношение к людям и к миру является той основой, на которой строится здание идентичности. Вербализация элементов содержания внутреннего мира происходит после того, как вырабатывается отношение к какому либо субъекту или объекту. Об этом давно писали С.Д.Смирнов и

Е.Ю. Артемьева и др. Если такое допущение правильно, то у детей с задержкой речевого и общего развития должны быть на невербальном уровне сформированы зачатки отношения, т.к. они являются первичными элементами формирующейся идентичности. Это положение и было рабочей *гипотезой* исследования. Таким образом, мы изучали как обычных детей в возрасте от 2,5 до 7 лет, так и депривированных детей такого же возраста, проживающих в детских домах и в домах малютки.

В ходе исследования *первым* достоверным *результатом* была тесная связь уровня самооценки ребенка с содержанием Образа мира. У детей с низкой самооценкой Образ мира был негативным, что было закономерно. Но мы были поражены, какой положительный, можно сказать красивый и богатый оказался Образ мира у детей с высокой самооценкой.

Вторым важным *результатом* исследования можно считать хорошее различение хорошего в людях и в мире и плохого детьми с успешным формированием идентичности и смешивание хорошего и плохого детьми со слабой идентичностью. Таким образом, хотя отношение к людям и миру у первых лучше, они, тем не менее более зорки в отношении хорошего и плохого. Это хорошо видно при анализе содержания высказываний детей.

Выявилась прямая зависимость между трудностями в формировании идентичности и негативным отношением ребенка к своему имени.

При отборе гомогенной группы исследуемых возник вопрос о социальных условиях, в которых проходило формирование идентичности дошкольников. Это заставило изучить семьи испытуемых и ценности этих семей. Были отобраны полные латышские семьи с двумя и более детьми (около 200 респондентов из разных районов). Более чем в 60% случаев семьи были трехпоколенные.

Окончательный план исследования состоял в а) изучении ценностей семей респондентов, б) выработке критериев успешного и менее успешного хода формирования идентичности у детей, в) определение особенностей формирования идентичности у детей, г) выделение структуры или, скорее,

последовательности такого формирования, д) изучение хода формирования идентичности у депривированных детей.

В исследовании ценностей семьи (180 испытуемых) Образа мира детей дошкольного возраста от 2,5 до 7 лет (116 респондентов), значения отношения к своему имени у детей дошкольного возраста на формирование идентичности (60 детей), особенностей структуры идентичности депривированных детей (72 ребенка) кроме автора принимали участие выпускники РВШПИУО (Рижской высшей школы педагогики и управления образованием) А.Тетере и И. Глаудане, а также воспитатели Р.Рудзите, А.Трукшане, И. Бушмане и студенты ВУЗа.

К критериям исследования, позволяющим судить об успешности формирования идентичности (очеловечивания) ребенка мы отнесли: ориентацию ребенка на взрослого – специфическое внимание к человеку, предполагающее отношение к нему как из ряда вон выходящему явлению, характер содержания Образа мира, оптимизм ребенка, характер самооценки, умение свободно высказывать свои взгляды и отстаивать их, достоинство ребенка. Как дополнительный критерий была использована так наз. «динамическая проба» (ребенок по просьбе взрослого противится попытке сдвинуть его с места, потянув за руку).

Анализ полученного материала позволил сделать выводы:

- Идентичность ребенка формируется в очень устойчивых рамках, которые задаются ценностями семьи.

- Ценности семьи не равны ценностям отдельных членов семьи, но являются метаценностями и представляют собой очень устойчивый набор представлений о хорошем. Они сходны как у мужчин, так и у женщин, а также у представителей разных поколений, как отдельной семьи, так и выборки в целом.

- К ценностям полной латышской семьи с двумя и более детьми относятся доброжелательность, нравственное отношение к труду, образование, вера в Бога, усердность, фольклор, гостеприимство, сильная

воля, любовь к Отечеству, выдержка, ответственность, народные традиции, эмоциональность, целенаправленность, стремление к красоте, толерантность, самоотверженность, достоинство, предприимчивость.

- Для мужчин высшие показатели имеют отношение к труду, достоинство, сильная воля, выдержка, ответственность, любовь к Отчизне, целенаправленность.

- Для женщин высшие показатели имеют отношение к труду, ответственность, стремление к красивому (в среде, в природе, в искусстве), любовь к Отчизне, выдержка, целенаправленность, достоинство.

- Низкие показатели для мужчин имеют вера в Бога, фольклор, традиции, эмоциональность и самоотверженность. Большинство из указанных ценностей, возможно, воспринимаются как не принадлежащие семье, но Богу, народу в целом и т. п.

- Низкие показатели для женщин имеют эмоциональность, самоотверженность, фольклор, открытость. Для женщин 48-77 лет довольно низкие показатели имеет вера в Бога (исследование А.Тетере).

- Положительное отношение взрослых членов семьи к объектам окружающего мира является основой появления во внутреннем мире ребенка первых объектов/субъектов. Следовательно, живое проживание хорошего является для ребенка толчком структурирования Образа мира. Это происходит при взаимодействии ребенка со взрослым.

- Структуру идентичности составляют имя ребенка, представление о хорошем в мире, которое формируется на основе отношения взрослых, представление о хорошем и плохом, которое формируется при наличии хорошего во внутреннем мире ребенка и действенного отношения к познаваемым составляющим внутреннего мира.

- Самым стабильным элементом в структуре идентичности является имя ребенка. Отношение к своему имени связано с характером протекания процесса формирования идентичности у детей на всем протяжении дошкольного детства.

- В структуре Образа мира, под которой мы понимаем вербализуемые отношения, элементы появляются в определенной последовательности. Сначала это животные (зайчики, птички, белочки, бабочки и т.п.), затем мама, затем отец, бабушки/дедушки, другие дети, сам ребенок, другие люди, у многих современных детей Бог. Кроме того, ребенок называет любимые игрушки, книжки, редко сладости, явления природы. В 2,5 – 3 года большинство детей из нормальных семей не может назвать в мире чего-либо плохого, так как в это время формируется положительная основа идентичности.

- Представление у ребенка о себе как о хорошем формируется после обозначения как хороших других детей. Таким образом, первичным для положительного самовосприятия себя является хорошее отношение к другому человеку.

- Примерно через 1,5 года после появления положительного представления об объекте/субъекте у ребенка появляется представление о плохих представителях данного класса объектов. Например, хорошая собачка и плохая собака, которая кусает.

- У тех детей, которые не смогли прожить опыт хорошего с близким взрослым, затруднено формирование о хорошем и плохом, и в результате, они часто ошибаются в оценках, что приводит к появлению в Образе мира ребенка все большего количества негативных элементов.

- Оптимизм ребенка и преобладание в его Образе мира положительного является нормой на всем протяжении дошкольного детства. В то же самое время, начиная примерно с 3 лет 7-8 месяцев ребенок способен вербально обозначить хорошее и плохое в мире.

- Почти сразу с появлением способности словесно обозначить хорошее в мире, ребенок употребляет словосочетание «мне нравится» и проявляет свое отношение в деятельности, например, гладит животное, обнимает маму и т.д. Следовательно, сначала у ребенка формируется отношение, затем он способен его словесно сформулировать и затем действовать в соответствии с

этим. Именно такой порядок появления указанных элементов Образа мира был отмечен в данном исследовании.

Приводим содержание Образа мира у детей различного возраста. В представленной схеме во внутренней окружности в верхней части находится то, что ребенок считает хорошим, в нижней – то, что он считает плохим. Во внешней окружности вверху обозначено то, что нравится ребенку, в нижней то, что не нравится. Для того чтобы отразить личностный характер высказываний, мы не стали их здесь классифицировать, а дали так, как они звучали. С заглавной буквы пишутся имена людей (и детей группы). В скобках отмечен пол ребенка: мальчик (м) или девочка (д). (См. схему).

Структуру идентичности составляют имя ребенка, представление о хорошем в мире, которое формируется на основе отношения взрослых, представление о хорошем и плохом, которое формируется при наличии хорошего во внутреннем мире ребенка и действенного отношения к познаваемым составляющим внутреннего мира. Самым устойчивым элементом внутреннего мира ребенка, на основе которого начинает формироваться его идентичность, является имя. В норме отношение к нему не меняется даже во время личностных кризисов. Отношение к своему имени является важным показателем характера формирования идентичности. Объекты/субъекты внутреннего мира появляются в определенной последовательности и включают животных, маму, отца, бабушку/дедушку, других (чужих) детей, чужих людей, Бога. Как положительный объект/субъект внутреннего мира ребенок воспринимает себя только после принятия других детей. Это возможно только при положительном отношении к ребенку кого-то из взрослых людей. Способность вербально обозначить составляющую внутреннего мира появляется у ребенка позже, чем сама составляющая. Активное отношение к объектам/субъектам внешнего мира появляется позже способности вербализовать хорошее и плохое в мире. Его объектами/субъектами являются все выше перечисленные составляющие внутреннего мира ребенка, т.е. сначала животные, затем мама, затем отец и

т.д. Идентичность является наполнением в ходе развития ребенка изначально заданных родителями ценностных координат, в основе которых лежит положительное индивидуально-выборочное отношение к ребенку со стороны взрослого. Таким образом, в основе хорошей идентичности лежит любовь к ребенку, являющаяся запускаящим моментом создания его внутреннего полноценного мира.

Вербальную репрезентацию содержания образа мира у детей шести лет приводим в таблице. Отбор по каким-либо критериям не производился. Воспроизводятся ответы одной из групп испытуемых.

Хорошее в мире	Плохое в мире
<p>Господь, который живет высоко на небе, красивый и хороший (м) Любовь хорошая, когда любят (м) Хорошие люди, которые помогают другим и все приводят в порядок (м) Мамочка, папа, сестры, собака Арго (д) Господь хороший, любит всех; мир: люди, природа, земля, вода (д) Цветы, радио, диван, книги (м) Господь хороший, всем помогает, мир, где мы живем (м) Человек, животные (д) Кот, мама, книги, мультики, фильмы (м) Господь, который все освящает (м) Хорошие люди (д) Быть дома, быть у бабушки, быть в садике. Мама всегда хорошая (м) Животные, собака Принц, люди. Огонь и вода бывают и хорошие и плохие (д) Подруга, мама, отец, животные (д)</p>	<p>Плохой тот, кто сердится на других (м) Чужие уличные коты, бактерии, микробы, болезни (д) Не люблю идти в цирк на аттракционы, не нравятся несчастные случаи, о которых говорят в новостях (м) Бандиты, воры (м) Те, которые бьют других (д) Не нравится, когда обижают, лук плохой (д) Плохой человек (д) Плохо, когда воруют, плохие люди, когда убегают из тюрьмы, когда ломают ветки с дерева – лучше взять на земле (м) Волк, крокодил, бандиты (м)</p>
Что нравится	Что не нравится
<p>Нравится делать что-то полезное (м) Маленькие щенки, щенок Рики двоюродного брата, играть с посудой, куклами, готовить еду, писать (д) Ехать электричкой на взморье, в зоопарк, в лесной парк (м) Цветы, животные, играть, читать, писать (м) Играть с подругой, ходить без тапочек, учиться (д) Сон, хорошие друзья, воспитательницы, хорошо поесть и самой готовить есть (д)</p>	<p>Не нравится, когда ссорятся, дерутся (м) Не нравится, когда не держат обещаний, когда дерутся, когда моют волосы (д) Когда тебя бьют, мешают играть, когда мама ругает, брат бьет (м) Не нравится рано подниматься, читать, не нравится, что человека сделали из праха земного, не нравится, когда громко говорят (м) Не нравится лук, перец, укроп, не нравится, когда ломают машину (м) Не нравятся фильмы ужасов (д)</p>

Выводы. В заключение нашего исследования были определены особенности формирования идентичности у депривированных, то есть лишенных материнской заботы детей из детских домов и дома малютки.

Как видим, структура идентичности дошкольников из семей и из детского дома практически одна и та же. (См. таблицу). Различие проявляется в содержании составляющих. Так, до четырех-пяти лет дети из детских домов не воспринимают свое имя как свое, в качестве хорошего у них выступает еда, питье, лакомства, и т.п. Тем не менее, поражает стойкости детской психики, детского желания жить. Можно лишь добавить, что, работая с детьми из детских домов, студенты-педагоги одновременно их реабилитировали. Реабилитация состояла в формировании положительного отношения к имени, исправлении характера Образа мира ребенка с негативного на позитивный, в выработке индивидуальной модели общения с взрослым. Всех детей кроме одного усыновили приемные родители. Полученные в исследовании результаты позволили существенно обновить программу курса возрастной психологии, читаемую на факультете дошкольного и начального образования.

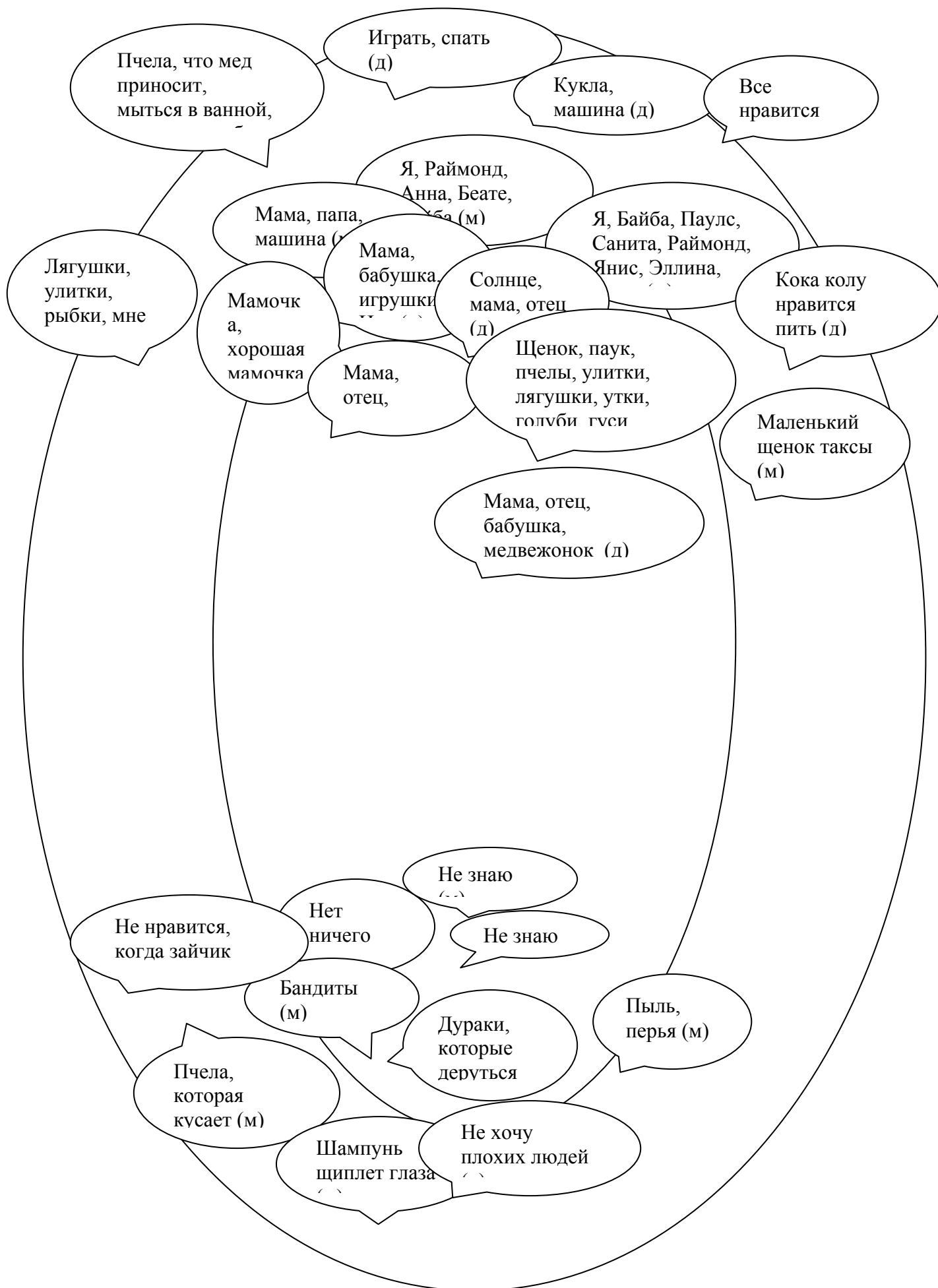
Структура идентичности у детей из семьи

1. Ребенок воспринимает свое имя и относит его к себе.
2. Положительное отношение к своему имени.
3. Формирование представлений о хорошем в мире.
4. Способность вербально выразить представления о хорошем в мире.
5. Представление о хорошем и плохом и их вербальная репрезентация
6. Ребенок в деятельности пытается выразить свое доброе отношение к субъекту/объекту.

Структура идентичности у детей из детского дома

1. Ребенок не соотносит своего имени с собой. Часто собственное имя воспринимается как что-то плохое: ребенок огорчается, услышав его и даже плачет.
2. Индифферентное или отрицательное отношение к своему имени.
3. Формирование представлений о хорошем в мире.
4. Способность вербально отразить представление о хорошем, которое ребенок вынес из своего собственного опыта.
5. Представление о хорошем и плохом без их вербальной репрезентации.
6. Стремится упредить негативное отношение к себе, защитится от направленного на себя осуждения, гнева и т.п., стремясь упредить его. Ребенок становится специалистом по плохому в мире, стремясь распознать его.

Что хорошее и что плохое, что нравится и не нравится (3-х лет. дети)

Литература

1. Psiholoģijas vārdnīca./G.Breslava redakcijā. R.: Mācību grāmata, 1999, 157 lpp.
2. Tetere A. Vērtības latviešu ģimenē. Bakalaura darbs pedagogijā. RPIVA, 2001.
3. Анцыферова Л.И. Методологические проблемы психологии развития // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978, – 365 с.
4. Берн Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Пер с англ. / Общая ред. В.Я.Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.
5. Кошелева А.Д. Эмоциональное развитие дошкольников: Учеб пособие / А.Кошелева и др.: Под ред. О.А.Шаграевой, С.А.Козловой. – М.: Академия, 2003. – 176 с.
6. Краткий психологический словарь / Сост. Л.А.Карпенко. Под общей ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
7. Смирнов А.А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. – М.: Наука, 1975.
8. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис.: Пер. с англ. / Общая ред. и предисл. Толстых А.В. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА: ВЗГЛЯД НОВОГО ВРЕМЕНИ

Ирина Румянцева

(Москва)

У цій статті представляємо міждисциплінарний погляд на психолінгвістику як сучасну науку, розглядаючи її, в дусі нового часу, в концептуальному синтезі з психологією мовлення.

***Ключові слова:** сприйняття і формування мовлення, пізнавальні процеси, функціонування мовних знаків в мовленні, мовні явища.*

В этой статье представляем междисциплинарный взгляд на психолингвистику как современную науку, рассматривая ее, в духе нового времени, в концептуальном синтезе с психологией речи.

***Ключевые слова:** восприятие и формирование речи, познавательные процессы, функционирование языковых знаков в речи, речевые явления.*

In this article we present interdisciplinary view on psycholinguistic as a modern science, considering it in the spirit of new time, in conceptual synthesis with a psychology of speech.

***Key words:** perception and formation of speech, cognitive processes, functioning of linguistic signs in speech, speech phenomena.*

Психолінгвістика или лінгвістическая психологія – концепція єдиної науки

Постановка проблеми. Нам созвучны слова А.А.Леонтьева, который еще на заре психолінгвістики говорил, что «возможна в сущности не одна, а

множество психолингвистик, отвечающих различным пониманиям языка, психики и структуры процесса коммуникации» [15, с.6].

Цель статьи. В этой работе мы предлагаем свою версию подходов к данной науке.

Изложение основного материала. С одной стороны, психолингвистика появилась на свет как новый исторически закономерный виток в сближении лингвистической и психологической наук, с другой же – как отклик на настоятельные требования целого ряда смежных с ней дисциплин, (таких как педагогика, дефектология, медицина (включая нейрофизиологию и психиатрию), криминалистика, политология, наука о массовой пропаганде, коммуникации и рекламе, военная и космическая инженерия и многих других), помочь им в решении прикладных задач, связанных с речью [6, с.21]. Тем не менее, она приобрела, по большей части, не практический, а сугубо теоретический характер и оказалась разобщенной на два лагеря – психологический и лингвистический. Более того, несмотря на все призывы к единению, эта наука трактуется языковедами все же лингвистически, и все, что не вмещается в узкие рамки такого понимания, выводится ими в зону психологии речи.

И если отечественная лингвистическая традиция подчеркивает в психолингвистике языковедческое начало, определяя ее как «науку, изучающую процессы речеобразования, а также восприятия и формирования речи в их соотнесенности с системой языка» [7, с.404], то А.С.Ребер (A.S. Reber) – автор одного из самых авторитетных американских психологических словарей подчеркивает, что психолингвистика как постоянно развивающаяся научная отрасль, представляет собой неотъемлемую часть психологии; в широком смысле психолингвистика занимается всеми вопросами, имеющими отношение к речевым явлениям любого рода. Подотрасли психолингвистики, отмечает он, включают проблемы овладения речью и обучения речи, психологию чтения и письма, билингвизм, прагматику как науку о функционировании языковых знаков в

речи, теорию речевых актов, вопросы грамматики, взаимоотношения речи и мышления и т.п. В связи со всеобъемлющим характером речевой деятельности и речевого поведения человека, говорит А.С.Ребер, психолингвистика полноправно вторгается и в иные, смежные с собой области, например, такие как когнитивная психология, психология памяти и других познавательных процессов, наука о переработке информации, социолингвистика, нейрофизиология, клиническая психология и т.д. [20, с.615].

Схожий в основных чертах подход к психолингвистике мы встречаем и в отечественном учебнике «Общая психология» под редакцией Е.И. Рогова, где предлагается следующее понимание этого вопроса: «Если язык – объективная, исторически сложившаяся система кодов, предмет специальной науки – языкознания (лингвистики), то речь является психологическим процессом формулирования и передачи мысли средствами языка. Как психологический процесс речь является предметом раздела психологии, называемым «психолингвистикой» [8, с.266].

С нашей точки зрения, говоря кратко, если языковеды, занимающиеся психолингвистикой, пытаются обнаружить психическое в жизни самого знака, то психологи изучают, как этот знак функционирует в психическом – иными словами, можно сказать, что учёные исследуют две стороны одной медали.

Часто между психолингвистикой и психологией речи фактически ставится знак равенства. Такой подход мы встречаем у многих не только прошлых, но и современных исследователей, авторов научных трудов и справочных изданий. Так, например, один из последних академических справочников «Современная психология» под редакцией В.Н. Дружинина (1999) констатирует, что в настоящее время отмечается «мягкое» и свободное использование терминов «психолингвистика», «психология языка» и «психология речи» и что в материалах, публикуемых под данными рубриками, обсуждаются практически идентичные проблемы [13, с.266]. В

справочнике говорится, что «такая терминологическая неустойчивость не случайна – она отражает смену научных представлений ... и в большой мере связана со сближением или, напротив, противопоставлением основных понятий – языка и речи» [13, с.266]. В нем приводятся исторические факты того, что вплоть до XX века сохранялось целостное рассмотрение речевой способности человека, восходящее к идеям В. Гумбольдта и В. Вундта, когда ученые тесно связывали речь и язык, и понятия «психология речи» и «психология языка» употреблялись синонимично. С разграничением Ф. де Соссюром языка и речи (речь он считал явлением преходящим и неустойчивым, а язык – явлением социальным с системной организацией), психология речи была строго отделена от языка и последний передан в ведение лингвистики. «Однако, – отмечается далее в справочнике, – установленные рамки оказались, безусловно, тесными для сколько-нибудь полного и непредвзятого исследования речевой способности человека... В 50-е гг. нашего века преграды между исследованиями языка и речи были преодолены. Возникла психолингвистика – отрасль науки, направленная на сближение и соединение лингвистических и психологических данных... В терминологическом же плане все исследования, которые прежде относились к кругу психологии речи или языка, квалифицируются теперь как психолингвистические» [13, с.266].

Для подобных точек зрения, на наш взгляд, имеются самые веские основания, поскольку часто, особенно в экспериментальных условиях, провести четкую границу между этими дисциплинами, т.е. психолингвистикой и психологией речи, бывает невозможно.

Признавая право на жизнь всех вышеописанных мнений, мы подчеркиваем, что наша работа по исследованию речи и созданию системы ее обучения являлась симбиозом теории, эксперимента и практики. Поэтому она проводилась комплексно, как в русле психологии речи (в контексте общей психологии), так и в русле психолингвистики, понимаемой нами расширенно – как концептуальный синтез обеих наук. Здесь хотелось бы

вспомнить мудрые слова А.А. Потебни, украинского и русского филолога и философа, который еще в середине 50-х годов XIX века также приветствовал «сближение языкознания с психологиею, при котором стала возможна мысль искать решения вопросов о языке в психологии и, наоборот, ожидать от исследований языка новых открытий в области психологии, возбуждая новые надежды...» [9, с.45]. А.А. Потебня мечтал о создании науки, которая называлась бы «лингвистической психологией». Казалось бы, психолингвистика явилась на свет как воплощение ожиданий и чаяний ученого. Но, к сожалению, в связи с логичным и общим для последующего этапа истории развитием разных дисциплин не вширь, а вглубь, доскональной их детализацией, отечественная психолингвистика оказалась зажатой, по большей части, все в тех же в узких рамках языкознания. И как бы не хотелось поверить в замечательные слова в справочнике по психологии под редакцией В.Н. Дружинина о соединении в психолингвистике лингвистических и психологических наук и в выдвинутый там тезис, что разделение «речь – объект психологии, язык – лингвистики» в настоящее время теряет свою силу, на деле (в силу устоявшихся традиций обеих наук, особенно языкознания) такое положение до сих пор остается спорным.

Наша работа – это попытка сделать данный тезис былью. Она навеяна свежим дыханием времени и связана с настоятельными требованиями жизни, приблизить, по возможности, теоретическую психолингвистику к реальному человеку. Это стало вероятным лишь в результате ее закономерного расширения в сторону психологии, их синтетического, но естественного слияния, что позволило максимально раздвинуть границы исследования и свободно и непредвзято рассматривать такое сложное, многогранное и многоплановое явление как речь.

Нам кажется, что термин А.А.Потебни «лингвистическая психология», с таким провидением предсказанный им еще 150 лет назад, оказался как никогда актуальным в наши дни и наиболее точно и полно раскрывает суть

нашей работы. Впрочем, и термин психолингвистика, в широком его понимании, тоже вполне органично отражает ее содержание.

Психолингвистика представляется нам наукой воистину междисциплинарной, основной задачей которой является комплексное, интегративное изучение речи – во всей многогранности ее лингвистических и психических сторон.

Об определении психолингвистики, ее объекте и предмете

Говоря об имеющихся определениях психолингвистики, необходимо напомнить, что долгое время ее синонимом в нашей стране была «теория речевой деятельности», родоначальником которой признан А.А.Леонтьев. Одно из его определений 60-х годов, в котором говорится, что «предметом психолингвистики является речевая деятельность как целое и закономерности ее комплексного моделирования» [6, с.18], и послужило, собственно, причиной такого синонимичного употребления терминов. Понятие «речевая деятельность» стереотипно входит в абсолютное большинство существующих отечественных определений психолингвистики.

Обратимся к ряду иных определений психолингвистики, встречаемых как в нашей, так и в зарубежной литературе. Если не фиксировать внимание на самых общих и всеобъемлющих дефинициях, часто попадающихся на Западе и в стиле бихевиоризма, таких как, например, у А.С.Ребера, который считает, что «в широком смысле психолингвистика занимается всеми вопросами, имеющими отношение к речевым поведением любого рода» [20, с. 615], то одна из самых кратких и отмечающих, в какой-то мере, ее прикладной характер – принадлежит С.М.Эрвин-Трипп и Д.И.Слобину (S.M.Ervin Tripp & D.I. Slobin). Они определили психолингвистику как «...науку об усвоении и использовании структуры языка» [19, с.435]. Данное определение достаточно поверхностно и механистично, если принять к сведению все обсуждаемое выше, ибо усвоить и использовать структуру языка человек может и словно робот, однако речью это ни в коей мере не станет.

Как отмечалось выше, отечественная психолингвистика практически вся без исключения продолжает традиции «речевой деятельности», с точки зрения которой и даются определения самой психолингвистики и, таким образом, по нашему мнению, сужается как ее предмет, так и сам объект. Так А.А.Леонтьев утверждает, что «объектом психолингвистики, *как бы его ни понимать, всегда* (курсив наш – И.Р.) является *совокупность речевых событий или речевых ситуаций*» [6, с.16]. Здесь, несмотря на стремление автора определения к широкому обобщению, объект психолингвистики представлен лишь во внешнем и достаточно узком плане. «Речевое событие» и «речевая ситуация» (как и любое событие и ситуация) – это всегда уже внешний результат, но ему предшествуют и в него включаются внутренние процессы, такие как восприятие и порождение речи на глубинных психофизиологическом и психическом уровнях, и это тоже, по нашему мнению, а может быть в первую очередь, является объектом психолингвистики.

Кроме того психолингвистика в трактовке лингвистов, отмечая все больший поворот данной науки в сторону «антропоцентризма» [1, с.62], т.е. человека, остается тем не менее достаточно традиционной «языковой», т.е. повернутой в направлении знака и абстрагированной от человека, областью знаний. В качестве иллюстрации такого утверждения приведем следующее определение. Так Е.С.Кубрякова пишет: «В психолингвистике ... в фокусе постоянно находится связь между содержанием, мотивом, и формой речевой деятельности, с одной стороны, и между структурой и элементами языка, использованными в речевом высказывании, с другой» [5, с.18]. В данном определении вновь фигурируют всего две стороны – речевая деятельность (хотя и представленная в развернутой формулировке) и язык.

«Предметом психолингвистики, – говорится в работе Б.Е.Арамы и А.М.Шахнарвича, – является изучение природы и структуры языковой способности и ее реализации в речевой деятельности, взаимосвязей языка как системы с языковой способностью человека, обеспечивающей «жизнь» этой

системы» [1, с.63]. Это определение кажется нам намного удачнее, если бы языковая способность как предмет психолингвистики не рассматривалась здесь скорее лишь лингвистически и не ограничивалась опять-таки рамками речевой деятельности.

Наконец, остановимся на одном из последних определений А.А.Леонтьева, который пишет: «Предметом психолингвистики является соотношение личности со структурой и функциями речевой деятельности, с одной стороны, и языком как главной «образующей» образа мира человека, с другой» [6, с.19]. Данное определение мы могли бы принять практически полностью, если бы заменили в нем термин «речевая деятельность» на более широкий и емкий термин «речь», в котором речевая деятельность, по нашему мнению, занимает хоть и достойное, но не единственное место. Ведь, в сущности, под речевой деятельностью, согласно А.А.Леонтьеву и его последователям, и понимается сам феномен речи.

Как мы уже не раз отмечали, с «деятельностной» трактовкой речи (ни в коей мере полностью не отвергая ее) мы согласны лишь частично. Напомним, что в русле нашего расширенного междисциплинарного исследования, мы рассматриваем речь не только как *речевую деятельность и средство общения, но и как высшую психическую функцию человека, его психический и психофизиологический процесс*. Неоднократно сформулировав в своих работах данное определение, мы с удовлетворением обнаружили в одном из последних изданий трудов Л.М.Веккера (выдающегося отечественного психолога, вынужденного эмигрировать в свое время в США, но, к счастью, активно печатаемого в нашей стране теперь) дефиницию речи, во многом перекликающуюся с нашими собственными взглядами и идеями. В данном издании под названием «Психика и реальность: единая теория психических процессов» Л.М.Веккер подчеркивает, что *«речь как средство общения, акт деятельности и психический процесс»* (курсив наш – И.Р.), т.е. как тесно связанные между собой три аспекта речи, ... до недавнего времени изучались порознь» [3, с.610]. Далее он пишет, что «современная наука – это

является одним из ее существенных достижений – позволяет охватить единым концептуальным аппаратом все три аспекта речи» [3, с.610].

Именно эту задачу, рассматриваемую Л.М.Веккером как наиболее актуальную и которую мы сами поставили перед собой, приступая к данному исследованию, мы и стараемся решить в нашей работе. С теми лишь оговорками, что мы рассматриваем речь не только как психический, но и психофизиологический процесс (ведь хотя эти процессы и напрямую связаны, тем не менее несколько отличны: психофизиология изучает психику в единстве с ее нейрофизиологическим субстратом), а также не как акт деятельности, что подчеркивает некоторую единичность речевого действия, а просто деятельность или даже особого рода активность, ибо речь может быть не только внешней, но и внутренней, на акты плохо разделяющейся, и в речи присутствует множество механизмов, на уровне сознания не работающих. Кроме того мы считаем возможным рассматривать речь также как особого рода (речевое) поведение человека и психическое свойство его личности. В своем подходе к речи мы выдвигаем тезис *единства семиотической системы, психики, психофизиологии, поведения и деятельности*. Таким образом мы пытаемся «охватить единым концептуальным аппаратом» не три, а по крайней мере пять аспектов речи, причем с подаспектами: так, например, психика представляет собой единство когнитивных, эмоциональных и волевых процессов, психических свойств и состояний личности; она представляет собой единство сознательного и бессознательного, впрочем, как сознательным, так и бессознательным может быть и поведение человека (в том числе речевое), т.е. внешнее проявление его психики.

Такое широкое понимание речи важно для нас потому, что в первую очередь, мы подходим к этому явлению в прикладном плане, практически – нам необходимо в кратчайшие сроки обучить взрослых людей иноязычной речи, и сделать это нужно наиболее эффективно и результативно. Задача такого уровня сложности подлежит решению в одном единственном случае –

если постараться как можно глубже проникнуть в сущность явления (конкретно для нас – речи) и попытаться разгадать замысловатые принципы действия его законов. Великий психолог и педагог К.Д.Ушинский писал: «Мы не говорим педагогам – поступайте так или иначе; мы говорим им: изучайте законы тех психических явлений, которыми вы хотите управлять, и поступайте, соображаясь с этими законами и теми обстоятельствами, в которых вы хотите их приложить» [16, т. 5, с. 36].

Наше понимание речи было выведено не только на основании прочтения и переосмысления большого количества книг, но и на основании интуиции и эксперимента – многолетнего и тщательного наблюдения за несколькими сотнями людей, овладевающими с нашей помощью иноязычной речью. И именно на таких предпосылках, выраженных К.Д.Ушинским, и комплексном понимании речи, выстраданном нами в результате кропотливой теоретической, экспериментальной и практической работы (сформулированном выше), и построена наша система обучения иноязычной речи взрослых людей, которую мы считаем психолингвистической; и те тренинги, которые входят в интегративный комплекс этой системы, оказываются действенными именно в силу того, что охватывают и развивают у человека все множество речевых граней.

Для нас овладение человеком иноязычной речью означает, что она стала неотъемлемой частью его самого, его мыслей и чувств, его сознания и подсознания; что она вошла в психику человека естественно и органично, и он управляет ею не только на уровне осознанности, но и не задумываясь, на уровне автопилота. Научиться оперировать языковыми знаками, конструировать из них фразы и даже целые тексты, можно чисто механически, как и математическими символами, однако такое говорение, хоть и может являться по целому ряду признаков речевой деятельностью, собственно речью еще не будет. «Речь, – пишет Рубинштейн, – полноценная речь человека – не система знаков, значение и употребление которых может быть произвольно установлено и выучено, как выучиваются правила

оперирования алгебраическими знаками...» [11, с.397]. Для овладения подлинным словом, добавим мы, необходимо, чтобы оно было не просто выучено, а стало органичной частью, не только памяти человека, но и всей его психики, состоящей как из сознательных, так и бессознательных зон. Все психические процессы (без исключения), как когнитивные, так и эмоциональные, не просто сопряжены с речью и служат помощниками в ее образовании, но и являются непременными речевыми составляющими. Горячо отстаивая данный тезис, ибо, как мы сказали, он был сформулирован и проверен нами в ходе многолетней экспериментальной и практической работы, мы опять-таки нашли подтверждение нашим идеям в работе Л.М.Веккера, который говорит о «единой теории всех психических процессов», включая и даже выдвигая на первый план речь, называя эти процессы «сквозными», в том смысле, что они не только взаимопроникаемы, но и едины [3, с.491, с.605-606].

Иноязычная «выученная речь», успехов в которой добились только за счет осознанной познавательной деятельности, основанной на работе произвольного внимания и памяти, но которая не стала органической частью всей психики человека, но которую многие (особенно педагоги) по традиции называют речевой деятельностью, недаром бывает искусственной и скованной. Чаще всего ее характеризует русскоязычный акцент и такое же русскоязычное построением фраз (на этот счет даже возникло крылатое выражение «смесь французского с нижегородским») – человек строит эту речь из языковых знаков как домик из кирпичей, осознанно и целенаправленно, сообразуясь, главным образом, с законами и моделями родного языка, но ни о каком автоматизме, порождаемом работой бессознательных пластов психики, говорить не приходится. Люди, учившие язык таким конструктивистско-механистическим способом, испытывают большие сложности и с пониманием речи (многие утверждают, что они просто ее не «слышат», речь представляется им неразборчивым шумом), а дело в том, что при их обучении естественные законы восприятия речи,

первичные при овладении речью, не только не учитывались, но и были нарушены. Для нас ученик овладевает иноязычной речью тогда, когда ему вдруг начинают сниться сны на иностранном языке, когда, неожиданно для себя, человек замечает, что он стал на нем думать, и когда осознает, что ему намного проще написать письмо или сочинить рассказ прямо на иностранном языке, а не переводить с русского – в обыденной жизни такое владение иностранным языком называется свободным.

Когда мы думаем о назначении психолингвистики, то считаем одной из первейших ее задач помогать людям в овладении иноязычной речью в той степени свободы, о какой мы только что говорили. И именно поэтому стараемся разобраться не только во внешних, но и во внутренних психических законах речи, которые работают как на уровне сознания, так и подсознания, полагая, что и те и другие должны явиться предметом психолингвистического изучения.

Исходя из всего вышесказанного, мы предложили бы следующее определение психолингвистики. *Психолингвистика – это наука о человеческой речи, рассматриваемой комплексно – психологически и лингвистически: как средство общения (т.е. языковой код, языковая система), психический и психофизиологический процесс, речевая деятельность и поведение, особое свойство человеческой личности.* Предметом и объектом психолингвистики, соответственно, является речь во всей многогранности ее лингвистических и психических сторон.

Речь: индивидуальное и социальное. О психолингвистических универсалиях: языковое и психическое

У отечественных психолингвистов-языковедов настолько сильны до сих пор «сосюровские» традиции чистой лингвистики, что даже в своих психолингвистических работах, несмотря на настоятельные требования времени к объединению языкознания с психологией, они стараются эти области науки развести как можно дальше, а в своих исследованиях речи выделять только лингвистические феномены. Эти традиции, восходящие к

дихотомии «язык-речь», отражаются в стремлении все противопоставить. Так, например, мы встречаем в одной из работ такие положения: «1. Лингвистика противопоставляет язык как систему языку как процессу (речи)... 2. Современная психология речи противопоставляет механизм (языковую способность) и процесс (речевую деятельность)... 3. Для психолингвистики характерно противопоставление языка как системы и языка как способности (языка как речевого механизма)» [1, с.62-63]. А так же, отмечая современный виток в развитии психолингвистики, предлагается противопоставление – «триада «язык – языковая способность – речевая деятельность» [1, с.62].

Не будем спорить, противопоставления исследуемых явлений на начальных, аналитических, стадиях их изучения и на определенных уровнях развития науки вполне оправданы и даже необходимы, поскольку позволяют, абстрагируясь от самого феномена, строить его аппроксимированные модели с целью изучения принципов функционирования этого феномена. Однако аналитический этап исследования всегда предполагает последующий этап синтеза, и современный уровень развития науки не только допускает, но и настоятельно требует приступить к его осуществлению, потому что настало время (и современные научные данные этому способствуют) уже не противопоставлять, а объединять и рассматривать исследуемые явления не только во всей их полноте и многогранности, но и с применением данных смежных наук, т.е. междисциплинарно.

Далее в цитируемой работе указывается, что «следует различать: а) язык как абстрактную наиндивидуальную систему, б) языковую способность как механизм (функцию индивида), и в) речь как индивидуальный акт реализации языковой способности» [1, с.63]. Данные положения нас заинтересовали, поскольку показались дискуссионными: речь рассматривается в них не как феномен, принадлежащий человеку, а точнее людям вообще, которые, несмотря на массу индивидуальных особенностей (в том числе речевых), обладают целым рядом общих (в нашем случае речевых)

черт, а некому индивиду, т.е. человеку, наделенному по определению особыми, характерными только ему личностными качествами.

Надо сказать, что такое понимание, когда язык квалифицируется как явление обобщенное, социальное, а речь – как явление индивидуальное, широко распространено в современном языкознании не только со времен Ф. де Соссюра, но и со времен намного более ранних – с середины XIX века. Хотя воззрения языковедов того времени и Ф. де Соссюра кардинально различались, и речь была отнесена теми и другим к явлению индивидуальному совершенно по различным причинам, тем не менее и по сей день, как результат, в языкознании сохранился вывод – речь принадлежит индивиду.

Если «языковеды второй половины XIX и начала XX века, преодолевая универсализм ... натуралистов (Шлейхер), все более и более углублялись в исследования языковых фактов и доводили свои исследования до речи отдельного человека», и таким устремлениям – «довести исследования до индивида» – способствовали «успехи новой науки – психологии», причем в крайнем своем проявлении такие усилия «доходили до отрицания языка как достояния коллектива» [10, с.26], то воззрения Ф. де Соссюра были совершенно обратными. Основные их положения сводятся к следующему: чтобы понять, что такое язык, говорил Ф. де Соссюр, «надо отойти от индивидуального акта и подойти к явлению социальному» [13, с.37]. Он писал: «Изучение языковой деятельности распадается на две части: одна из них, основная, имеет своим предметом язык, т.е. нечто социальное по существу и независимое от индивида... другая – второстепенная, имеет предметом индивидуальную сторону речевой деятельности, т.е. речь, включая говорение» [13, с.42]. Подчеркивая социальность языка и индивидуальный характер речи, Ф. де Соссюр утверждал, что язык есть «социальный элемент речевой деятельности вообще, внешний по отношению к индивиду, который сам по себе не может ни создавать язык, ни его

изменять» [13, с.39], а явление речи «всегда индивидуально, и в нем всецело распоряжается индивид; мы будем называть его речью (parole)» [13, с.38].

Так или иначе, в сознании лингвистов закрепились формулы – язык социален, речь индивидуальна.

Совершенно очевидно, что при подобном толковании речь становится явлением, лишенным универсальных свойств, не подлежащим абстрагированию и научному обобщению, между тем – это не совсем так. Речь, безусловно в чем-то индивидуальна, т.к. принадлежит каждой отдельной личности и несет на себе отпечаток индивидуальных свойств этой личности, но она и явление социальное, если посмотреть на нее глазами науки сегодняшнего дня. Такое положение особенно существенно в нашей работе, ибо ее цель – создание обучающей системы иноязычной речи, ведь если речь индивидуальна, то вряд ли ей можно научить других людей.

Мы считаем очень важным отметить, что если лингвисты, даже психолингвисты, подходят к речи как к готовому произведению и изучают ее с точки зрения описания языковых средств (при этом уже не столь важно, что это речь индивида и как ее называть – говорение или речевая деятельность: ведь она несет в себе лингвистические, т.е. универсальные, свойства и других индивидов данного языкового сообщества и эти свойства в этой речи лишь оживают, проявляются), то мы подходим к речи как бы с обратной стороны. Перед нами стоит совершенно противоположная задача – нам нужно эту речь в индивиде «породить», причем не в одном, а сразу в нескольких – в целой группе индивидов. И если признать, что речь – это явление не только лингвистическое, но и психическое, то для того, чтобы она стала для каждого человека в группе речью личной, индивидуальной – неотъемлемой частью его ума и души, нам нужно обнаружить в этой речи те универсальные, помимо языковых, психические функции, которые составляют основу речеобразовательных механизмов, и развить их в индивидуальном направлении.

Отмечая «индивидуалистическое» направление психологии середины XIX – начала XX века, необходимо сказать, что среди всего множества работ были и такие, которые подчеркивали не только «индивидуальность», но и «социальность» речи. К таким выдающимся трудам принадлежат, в частности, работы И.А. Бодуэна де Куртенэ, А.А. Потебни, Л.В. Щербы. Так И.А. Бодуэн де Куртенэ в статье «Языкознание или лингвистика, XIX в.» (1901) писал, что «кардинальным требованием объективного исследования должно быть убеждение в безусловной психичности (психологичности) и социальности (социологичности) человеческой речи» [17, с.482], и в этой связи психология именуется у него базисной наукой языкознания. Он призывал проводить речевые исследования не с точки зрения индивидуальной психики, а с точки зрения опытной, экспериментальной психологии как науки объективной, имеющей дело с изучением отражения внешних воздействий на психическую жизнь человека [17, с. 483]. Эти идеи И.А.Бодуэна де Куртенэ развивал в своих работах Л.В. Щерба. В частности, он пишет статью «О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» [18], где выделяет в языковых явлениях три основных аспекта: 1) «словари и грамматики языков, созданные в результате умозаключений, которые делаются на основе всех (в теории) актов говорения и понимания в некоторую эпоху жизни общественной группы» – то, что можно назвать системой языка, 2) «совокупность всего говоримого и понимаемого в определенной конкретной обстановке, в ту или иную эпоху жизни данной общественной группы» – т.е. то, что Л.В.Щерба называл «языковым материалом», но что в современном понимании можно назвать и речью, 3) «психо-физиологическую речевую организацию индивида», и хотя термин «индивид» переключался во многие труды современных лингвистов в смысле «индивидуальный», Л.В.Щерба подразумевал в нем и социальный оттенок. Это станет очевидным, если почитать, например, другие его работы. Так, обсуждая фонетический метод в языкознании, Л.В.Щерба писал: «Строго говоря, единственным фонетическим методом является метод субъективный,

так как мы всегда должны обращаться к сознанию говорящего на данном языке индивида, раз мы желаем узнать, какие фонетические различия он употребляет для целей языкового общения, и другого источника, кроме его сознания, у нас вовсе не имеется» [17, с.452]. Если остановиться в цитировании на данных словах и вырвать цитату из контекста, то покажется, что Л.В. Щерба говорит именно об индивиде, но послушайте, о чем он пишет далее. «Для лингвиста, – подчеркивает Л.В. Щерба, – драгоценны все, хотя бы самые наивные заявления и наблюдения туземцев (во множественном числе – И.Р.) – они в большинстве случаев, при надлежащей их интерпретации, имеют гораздо больше цены, чем наблюдения ученых исследователей, принадлежащих к другой языковой группе» [17, с.452]. Таким образом, употребляя термин индивид, Л.В.Щерба вкладывает в него и собирательный смысл. И это всегда нужно понимать экспериментаторам, ведь для объективации метода и его результатов, необходимо привлечь не просто индивида, а большую и репрезентативную группу индивидов – только тогда исследование можно будет назвать строго научным. Признавая глубину мыслей и идей Л.В.Щербы, их актуальность и для науки сегодняшнего дня, мы призываем лишь более осторожно пользоваться формулировками ученого, ибо они были созвучны его времени.

Тем не менее, если психология середины XIX – начала XX века находилась все же на стадии детализации индивидуальных психологических явлений, что в крайнем своем выражении приводило к отрицанию в них социального, то психология сегодняшнего дня стремится к обнаружению в индивидуальном того типологически общего, социального, что может служить основой, ориентиром в создании различных обучающих, коррекционных и лечебных программ. Хотя эти программы и личностно центрированы, т.е. направлены на развитие каждой отдельной личности, они опираются на общие закономерности развития психики. Если подходить к психолингвистике как к науке о речи также с сегодняшних позиций, то надо признать, что социальным является не только язык, но и огромная доля

психического, чем речь характеризуется. В случае же допущения, что универсальным, наиндивидуальным, является только язык как система, то говорить о психолингвистических и психологических методах обучения иноязычной речи не приходится: она может изучаться лишь как языковой код, как лингвистический предмет, ибо в такой трактовке все остальное в речи выносится в зону нестабильного, индивидуального, преходящего.

По нашему мнению, если психолингвистика наука, то и все ее объекты, и речь в том числе, являются понятийными, абстрактными, они не могут быть индивидуальными или субстанциональными. А.А.Леонтьев справедливо заметил, что объектом науки является «*совокупность* (курсив наш – И.Р.) индивидуальных объектов научного исследования», а «система абстрактных объектов» образует ее предмет [6, с.7].

Не спорим, речь, конечно же, принадлежит каждой отдельной личности, но она, как социальный, психофизиологический и психический феномен, принадлежит и всем людям. Поэтому речь является не только индивидуальным объектом исследования, но объектом именно совокупным, и ее предметом служит целая система абстрактных объектов – языковая и речевая способность, процессы восприятия и порождения речи, которые представляют психолингвистические универсалии. Определение же речи «как индивидуального акта реализации языковой способности» [1, с.63] может быть верным только лишь относительно частного речевого случая, но не для общей, итоговой формулировки. Так мы можем сказать, что речь спикера при открытии заседания Государственной Думы – это индивидуальный речевой акт и реализация языковой способности спикера как индивида. Но когда мы говорим, что речь человека отличается от речи обезьян, птиц и дельфинов, мы имеем в виду общечеловеческую способность воспринимать, порождать и использовать речь в качестве средства общения. Способностью к речи обладают не только индивиды, но вообще все здоровые люди, независимо от расовой, национальной или половой принадлежности. Эта речь человека представляет не только язык как универсальный код для

общения определенной национальной группы, но и высшую психическую функцию человека, работу его психофизиологических процессов и это, несмотря на множество индивидуальных особенностей, так же универсально, как и язык. Языковая способность человека – это тоже психолингвистическая универсалия, а не только механизм или функция индивида.

Справедливости ради, нужно отметить, что концепция соссюрковского разграничение науки на язык – речь, где язык представлялся системной организацией, а речь определялась как нечто индивидуальное, преходящее и неустойчивое, в последнее время стала подвергаться, особенно со стороны психологов, достаточной корректировке. Впрочем для традиционных лингвистов это не имело (да не имеет порой и сейчас) особого значения, ибо единственным объектом, достойным научного изучения ими считался только язык. Все остальное (в том числе сама речь) традиционная лингвистика отринула и исключила из своего научного арсенала, причислив к рангу явлений экстра- или паралингвистических. Новое свежее течение в языкознании в сторону расширения своих интересов (прежде всего в сторону психологии), приближения этой науки к человеку, порождающему, воспринимающему и использующему язык, бурное развитие психолингвистики как особого раздела языкознания, возвращает законное место речи в сфере приоритетов данной науки. Тем не менее малоисследованность самого феномена речи, недостаточное понимание его законов и природы, приводит еще подчас к искажениям и неточностям в речевых определениях и формулировках.

Корни таких неточностей следует искать в смешении уровня субстанционального, относящегося к самому явлению – объекту исследования, с уровнем, представляющим собой результат исследования – абстрактными понятиями и моделями научного познания, которое наблюдается в языкознании весьма часто и всегда приводит к путанице при интерпретации взаимоотношений языка и речи. Уже на самом раннем этапе развития языкознания наметилась тенденция к разграничению самого

явления речи, и понятий науки, познающей это явление. Отсюда именно происходит классическая дихотомия: язык – речь. Раздел сфер материальной и научно-абстрактной Ф. де Соссюр закрепил в известной недвусмысленной формулировке о том, что лингвистические (языковые) ценности «характеризуются свойством не смешиваться с осязаемым элементом, служащим им качестве субстрата» (речью) [13, с.114-117]. Позже совершенно правильный тезис Ф. де Соссюра был истолкован некоторыми лингвистами, главным образом, в том духе, что этот субстрат представляет для языка нечто вторичное, и с этим вторичным языковед может и не считаться, лишь бы языковая модель была удобной, симметричной и экономной. Таким образом, лингвистическую, научную сферу стал составлять исключительно язык, о чем Ф. де Соссюр говорил прямо: «Единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для самого себя» [13, с.7].

Психолингвистика, родившаяся достаточно поздно, но вернувшаяся в каком-то смысле к идеям В. Гумбольдта, А.А. Потебни и И.А. Бодуэна де Куртене [4; 9; 2], которые писали о «психической сущности человеческого языка», расширила как объект, так и предмет своего исследования до уровня речи, относившейся по логике Ф. де Соссюра исключительно к субстрату.

Выводы. Той речи, которую на самом деле нужно рассматривать не просто как субстрат и «функцию индивида» [1, с.63], а как функцию целого класса индивидов, т.е. общечеловеческую, и как объект, достойный психолингвистического исследования. Более того, сегодняшней психолингвистике необходимо стремиться к все большему стиранию граней между собой и психологией речи, т.к. современный уровень прикладных психолингвистических задач требует многостороннего, комплексного их решения.

Литература

1. Арама Б.Е., Шахнарович А.М. Интонация и модальность. М.; Тамбов, 1997.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963.
3. Веккер Л.М. Психика и реальность: Единая теория психических процессов. М., 2000.
4. Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.
5. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. М., 1986.
6. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. М., 1997.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М., 1990.
8. Общая психология (Курс лекций) / Сост. Е.И. Рогов. М., 1998.
9. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. М., 1999.
10. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1960.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб., 1999.
12. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. М., 2004.
13. Современная психология: Справочное руководство / Отв. ред. В.Н. Дружинин. М., 1999.
14. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. М., 1933.
15. Теория речевой деятельности (проблемы психолингвистики). М., 1968.
16. Ушинский К.Д. Соч.: В 6 т. М., 1990.
17. Хрестоматия по истории русского языкознания / Под ред. Ф.П. Филина. М., 1973.
18. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Изв. АН СССР, Сер. 7, 1931. № 1.
19. Ervin-Tripp S.M., Slobin D.I. Psycholinguistics // Annual Review of Psychology, 1966. V. 17.
20. Reber Arthur S. The Penguin Dictionary of Psychology. London: Penguin Books, 1995.

УДК 81'23

**К ВОПРОСУ ОБ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ
ОВЛАДЕНИЯ РЕЧЬЮ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ С ТОЧКИ
ЗРЕНИЯ ПСИХОЛИНГВИСТИКИ**

Наталья Фомина

(Рязань)

Стаття присвячена проблемі навчання мовленнєвої діяльності на іноземній мові з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей мовних особистостей тих, хто навчається.

Ключові слова: *індивідуальні особливості, володіння мовою, іноземна мова, психолінгвістика.*

Статья посвящена проблеме обучения речевой деятельности на иностранном языке с учетом индивидуально-психологических особенностей языковых обучающихся личностей.

Ключевые слова: *индивидуальные особенности, овладение речью, иностранный язык, психолингвистика.*

The article is dedicated to the problem of foreign language speech activity education with taking into account the individual and psychological peculiarities of linguistic individuality of students.

Key words: *individual peculiarities, speech mastering, foreign language, psycholinguistics.*

Постановка проблемы. Прежде всего начнем с того, что всем нам хорошо известно: мы тратим очень много учебного времени и в школе, и в

вузе на изучение иностранного языка, но в итоге речью на этом языке никто не овладевает (если брать во внимание неспециализированную школу и неспециальный факультет в вузе). Почему?

Прежде всего потому, наверное, что обучаем мы языку как «мертвой» знаковой системе, т.е. процесс состоит в основном в усвоении фонетического строя языка, правил чтения, в заучивании иноязычных слов, изучении грамматических правил (и исключений из них), причем обычно – в форме переводов с иностранного и с родного. Однако даже если выучить наизусть многие тысячи иностранных слов и прекрасно усвоить грамматику и правила произношения, вряд ли можно рассчитывать на успех: необходимо учиться практической *иноязычноречевой деятельности*, которая является комплексом умений и навыков – говорения, чтения, письма, понимания устной речи на слух (аудирования) в определенных коммуникативных условиях.

Актуальность исследования. Успех обучения этой деятельности – результат многих слагаемых, но основным и самым важным звеном процесса обучения являются не методы, не организация учебного материала и коммуникации, а сам обучающийся. Ее успешность во многом определяется индивидуально-психологическими особенностями обучаемых. В связи с этим преподаватель должен организовывать, направлять и при необходимости корректировать процесс овладения речевой деятельностью на иностранном языке, исходя из психологических особенностей личности каждого: его интересов, мотивов, уровня знаний и умений, способностей, интеллекта и т.д.

Это вполне соответствует основной задаче современного образования – развитию и саморазвитию человека как личности в процессе его обучения.

Цель статьи: презентация подходов к обучению иностранному языку лиц с учетом их индивидуально-психологических особенностей.

Изложение основного материала. Как известно, у каждого человека – свое “индивидуальное, своеобразное сочетание приемов и способов

деятельности, обеспечивающих наилучшее ее выполнение и устойчиво характеризующее его в некоторых условиях” [6, с.111]. То есть в зависимости от индивидуально-типологических особенностей каждый человек по-своему, как ему удобно, выполняет тот или иной вид деятельности. У школьников и студентов также есть свои приемы овладения знаниями, своя учебная “стратегия”, от которых в немалой степени зависят продуктивность и успешность их учебной деятельности. И этот индивидуальный стиль учебной деятельности не вправе игнорировать преподаватель, если он хочет, чтобы учебный процесс был для студента менее трудоемким и приносил бы ему (а, следовательно, и преподавателю) больше пользы и удовлетворения.

Предположение о том, что возможны различные пути усвоения иностранного языка основано на некотором формальном выделении двух аспектов языкознания – “речевой деятельности”, характеризующейся процессами говорения и понимания, и “языковой системы”, определяемой словарем и грамматикой [12, с.137], в отношении которых возможна некоторая избирательность при освоении второго языка уже взрослыми людьми [5, с.44].

Б.В.Беляевым [3, с.86] были описаны интуитивно-чувственный и рационально-логический типы владения ИЯ. По его мнению, лицам с *рационально-логическим типом* владения ИЯ легче дается рецептивное или пассивное владение ИЯ (слушание и чтение, восприятие и понимание чужой речи), а лицам с *интуитивно-чувственным типом* более доступно продуктивное или активное владение ИЯ. Индивидуальным своеобразием характеризуется также и соотношение между теоретическими знаниями языка и практическими речевыми навыками и умениями. Для одних характерны необходимость теоретического осмысливания языковых особенностей, потребность в грамматическом анализе как воспринимаемой чужой речи, так и своего высказывания (рационально-логический тип), а для других достаточно практической тренировки в иноязычно-речевой деятельности (интуитивно-чувственный тип). В последнем случае

необходимые языковые средства и правила накапливаются интуитивно в ходе коммуникативной деятельности.

Кабардов М.К. [5, с.46], развивая идеи Беляева, при обучении иноязычноречевой деятельности выделяет коммуникативно-речевой и некоммунитивный типы овладения ИЯ. *Коммуникативно-речевой тип* характеризуется коммуникативной активностью и успешностью в обучении, а *некоммуникативный* – использованием системы некоммунитивных приемов усвоения языковых средств, т.е. лингвистической направленностью и меньшей успешностью в иноязычноречевой деятельности.

У лиц с *коммуникативно-речевым* типом овладения ИЯ наблюдается большая инициативность и постоянная готовность к общению на ИЯ; выраженность невербальных компонентов общения, позволяющих им, особенно на первых порах при дефиците языковых средств, поддерживать контакт; эмоциональность поведения в целом; большая скорость и невербального, и вербального реагирования, некоторая поведенческая импульсивность, относительная легкость понимания и говорения на иностранном языке, особая активность на занятиях по обучению аудированию и говорению, отсутствие боязни допустить ошибки в иноязычной речи, т.е. психологического барьера в общении. У лиц с *некоммуникативным* типом овладения ИЯ отмечается большая приверженность к осознанному теоретическому пути усвоения языка, к языковому анализу как при восприятии чужой речи, так и при порождении собственного высказывания, более учебный характер действий, не способствующий успешному взаимодействию в коммуникативной ситуации: специальные приемы запоминания, использование записей и текстов даже при ответах на вопросы, невозможность отвлечься от собственно учебных процедур. Наибольшую трудность для этой группы представляет процесс аудирования, однако и говорение часто производит впечатление беспомощности, речевое высказывание, как правило, у них предельно

развернуто, с длительным поиском нужных языковых средств. Им требуется развернутый план действий, поэтапность усвоения языка и речи.

Таким образом, *коммуникативно-речевой* тип оказывается более адекватным для интенсивной системы обучения, а лица с *некоммуникативным* типом овладения ИЯ могут быть более успешны в традиционной системе обучения с сознательностью обучения, теоретическим объяснением, сравнением структур изучаемого и родного языков, поэтапностью формирования языковых навыков и умений, большими интервалами времени на обучение. Общая ориентированность обучаемых с некоммуникативным типом овладения ИЯ на языковую систему, а не на речевую деятельность, по-видимому, связана и с их большими возможностями в собственно лингвистических аналитических задачах, где они показывают более качественные решения с безупречностью формулировок, нестереотипностью ответов, отсутствием или меньшим числом нерешенных задач. Образно говоря, они оказываются “лингвистами поневоле”.

Для *коммуникативно-речевого* типа характерны также более высокие значения объема восприятия и хранения слуховой информации, скорости актуализации запомненного материала, скорости протекания мыслительных процессов, преобладание образно-действенного типа мышления, произвольное запоминание, при запоминании образного материала в целом более детальное, целостное воспроизведение (как непосредственное, так и отсроченное). Тогда как у лиц *некоммуникативного* типа при запоминании образного материала более детальное непосредственное воспроизведение и более схематичное отсроченное.

Коммуникативно-речевой тип овладения ИЯ находит большее воплощение в динамической характеристике речи, тогда как *некоммуникативный* (более “фиксированный”) теснее связан с логико-грамматическим строем языка. И, наконец, сравнительно большой объем языковой и речевой продукции характерен для лиц *коммуникативного* типа

в отличие от *некоммуникативного*. В целом речевую деятельность первых можно охарактеризовать понятием “активность”, то деятельность вторых – понятием “сознательная регуляция” [5, с.197].

Основой коммуникативного типа освоения иностранного языка является первосигнальная система регуляции психической активности, более непосредственная, произвольная, с преобладанием образно-действенного стиля мышления, а основой некоммуникативного – второсигнальные функции, связанные с произвольной регуляцией, опосредованием и вербальностью мышления [5, с.173].

Нами предложена и апробирована методика многоуровневого, поликомпонентного анализа текста как продукта индивидуальной речевой деятельности [7, с.11], позволяющая определять индивидуально-типические психологические свойства языковых личностей школьников и студентов, в том числе и особенности их саморегуляции, лежащие в основе того или иного типа освоения иностранного языка, в самой учебной деятельности.

По нашему мнению, индивидуальные особенности личности проявляются в речевой деятельности, а точнее в ее продукте – тексте как в собственно лингвистических характеристиках текста (на языковом, речевом и содержательно-смысловом уровнях), так и в психологических компонентах речевых действий.

При анализе текста в качестве его *языковых характеристик* выступают объем словаря, определяемый общим количеством слов; лексическая насыщенность (количество значимых слов) и вариативность (неповторяемость слов); правильный отбор лексических единиц, их сочетаемость, а также грамматическая правильность оформления мысли; в качестве речевых – связность и комплексированность (усложненность) высказываний. Содержательно-смысловой уровень высказываний отражается в полноте и точности денотатной схемы, предикативной структуре высказывания, различных смысловых связях и отношениях (действия, признака, состояния, пространства, времени, причины, условия, цели,

следствия), логичности и последовательности повествования, соответствии основной теме.

К собственно *психологическим компонентам речевых действий можно отнести* мотивационный, операционально-динамический, когнитивный, эмоциональный, регуляторно-волевой и продуктивный (А.И. Крупнов). *Мотивы действий* проявляются в субъективации или объективации действий в ситуации, т.е. выборе себя или другого в качестве действующего лица, социоцентрической направленности действий на удовлетворение интересов и желаний других либо эгоцентризме или замыкании на своих личных потребностях и мотивах, а также в коммуникативной ориентированности действий (вопросительности, повелительности и сослагательности). К *операционально-динамическим характеристикам* действий относятся разнообразие, многообразие, оригинальность или стереотипность приемов и способов действий в ситуации, а кроме того, разнообразие используемых языковых средств – объем высказываний и лексическая вариативность. *Когнитивный компонент* характеризуется степенью осмысления заданной темы, анализом ситуации или ее простым описанием. *Эмоциональные характеристики* проявляются в эмоциональной насыщенности текста (количестве эмоционально окрашенных лексических единиц и фраз), эмоциональной окрашенности, модальности субъективно-личных переживаний (преобладании положительных или отрицательных эмоций), а также в оценочности и размерности, отраженных в высказывании, а *регуляторно-волевые* (активность или пассивность регуляции) – в наличии или отсутствии волевых усилий в действиях, логической последовательности или хаотичности осуществления действий, их планомерности, анализу, а также самоконтроле речевой деятельности (усилениям, уточнениям мыслей). *Продуктивно-результативный компонент* речевых действий определяется их результативностью, успешностью, т.е. точностью, содержательностью, понятностью, логичностью, правильностью и выразительностью речи.

В речевой деятельности, а точнее в ее продукте – речевом высказывании или тексте нами обнаружены следующие «маркеры» различных типов саморегуляции психической активности.

Речевую продукцию лиц с *первосигнально-непроизвольным типом* саморегуляции (более непосредственным, непроизвольным, с преобладанием образно-действенного стиля мышления, сочетающимся с факторами лабильности, слабости активированности нервной системы, в большей мере связанным с функционированием правого полушария) отличают прежде всего конкретность и образность лексики, а также наличие тенденции большего отражения в вопросах отношений состояния, что свидетельствует об особенностях образно-действенного, более конкретного, первосигнального типа мышления; свернутость действий, синтетичность мышления, непроизвольная регуляция. Для них характерны большая коммуникативная ориентированность действий в ситуации, внешний, экстерияльный тип контроля поведения в целом, проявление слабоволия при определенных обстоятельствах, большая эмоциональная насыщенность текстов, отражение в них характеристик оценочности и размерности, смысловых категорий, характеризующих причинно-следственно-условно-целевые отношения и отношения состояния, большой объем и комплексированность текстов. Также с первосигнально-непроизвольной саморегуляцией психической активности можно соотнести большую цельность и комплексированность высказываний, что объясняется большей целостностью восприятия, синтетичностью мышления, а в речевой деятельности – направленностью преимущественно на “речь”. Тексты очень распространены, многословны, им свойственна большая лексическая насыщенность (количество однократно употребленных слов), что подтверждает большую речевую активность, направленность на общение их авторов. Лиц с *второсигнально-произвольным типом* саморегуляции (связанным в большей степени с функционированием левого полушария, преобладанием второсигнальных функций, с опосредованием, вербальностью

мышления (Кабардов М.К.,1983) характеризуют нейтральный и обобщенный характер используемых лексических единиц; большой лексический запас; полнота охвата ситуации (актуализация большего количества глаголов-предикатов, несущих основную смысловую нагрузку по теме, составление более подробных, детальных планов действий); умение заранее планировать свои действия, развернутость действий, аналитичность мышления, произвольность регуляции; большая логичность и последовательность при переходах от одних пунктов программы к другим. Их отличают меньшая коммуникативная ориентированность действий, внутренний интернальный тип локуса контроля, детальное планирование действий и четкое следование намеченному плану, меньшая эмоциональная насыщенность и значительно меньший объем текстов. Лица с *второсигнально-произвольным типом* показывают лучшие способности в выборе средств формирования и формулирования мысли, демонстрируя лучшее владение языком. Их тексты более связаны, правильны в грамматическом и речевом отношении, поскольку их внимание в основном направлено на “язык”, а не на “речь” [7, с.24].

Вместе с тем, не следует забывать, что, хотя индивидуальный стиль деятельности, и в том числе деятельности по овладению иностранным языком, типологически обусловлен, на него можно влиять, способствовать его формированию, совершенствованию. В связи с этим преподаватель не только должен подобрать приемы и способы обучения в соответствии с индивидуальной стратегией учащихся, но и предусматривать работу по корректировке индивидуальной стратегии каждого обучаемого, если ей присущи черты, мешающие оптимально усваивать учебный материал, и по формированию индивидуальной стратегии, если она еще не выработана [2, с.7]. Зная индивидуально-типологические особенности обучающегося, преподаватель может предлагать приемы и способы работы, соответствующие его особенностям, которые тот будет брать в свой актив, и тогда в процессе деятельности будет происходить формирование

способности. Таким образом преподаватель будет учить студента учиться, формируя его индивидуальный стиль учебной деятельности, который и приведет к положительным результатам.

Каким же образом преподаватель может помочь каждому овладеть языком, раскрывая, формируя и совершенствуя его личностный способ овладения им, включая в учебный процесс всю личность говорящего, всю совокупность ее психических ресурсов в единстве социального и индивидуального?

При работе со студентами, у которых преобладает *некоммуникативный метод освоения неродного языка*, следует предусматривать задания, раскрывающие и развивающие их лингвистические, аналитические (логические) способности. Например, анализ тех или иных языковых явлений, обоснование выбора тех или иных лексических единиц или грамматических конструкций, сопоставление с родным языком (или языком-посредником), различные письменные формы работы (составление планов, реферирование, аннотирование и т.п.), широко использовать наглядность в виде схем, символов и т.д. При проведении зачетных, экзаменационных работ, различных “срезов” уровня знаний и сформированности навыков и умений учитывать психодинамические скоростные характеристики этих студентов и сравнительно небольшой объем речевой продукции.

В то же время, помня об их преимущественной направленности на “язык”, а не на “речь”, а также небольшой коммуникативной активности, помочь преодолеть психологический барьер в учебном (и неучебном) общении. Преподавателю желательно, с одной стороны, не увлекаться, не ограничиваться коммуникативным методом обучения, не адекватным их индивидуальности, с другой, – ненавязчиво и корректно включать таких студентов в коммуникацию, не ограничиваясь общением только с активными и всегда готовыми вступить в контакт студентами - “первосигнальниками” (как это часто бывает). Определенную роль в развитии активности и

общительности этих студентов может сыграть создание положительного эмоционально- психологического климата в группе, опора на то положительное, что есть в каждом, создание атмосферы “равнопартнерского сотрудничества” (выражение И.А.Зимней) преподавателя и обучаемых и т.п. Проведение различных видов внеаудиторной работы облегчает общение и вызывает положительные эмоции. И еще на один важный с психологической точки зрения момент следует обратить внимание: обучаемый не будет (не может) говорить на иностранном языке, не испытывая коммуникативной потребности в этом. Следовательно, формирование мотивационного компонента речевой деятельности – необходимое условие учебного процесса и “мобилизации энергии, творческой инициативы и активности обучаемого” [10, с.48]. А положительную мотивацию учения можно формировать только с учетом внутренних и внешних, социально- и личностно значимых мотивов каждого студента.

При организации учебного процесса на занятии преподаватель, конечно, может опираться на студентов, для которых более адекватен коммуникативный метод освоения языка (в ходе коммуникации). Однако при этом он должен умело и незаметно управлять процессом общения, придавая ему нужное направление, интенсивность и т.п., предупреждая и снимая трудности. Следует принимать во внимание такие характеристики эмоциональной сферы этой группы студентов, как эмоциональность, частая смена настроения, повышенная чувствительность. Поэтому надо быть очень осторожным в оценках их деятельности (которых они, кстати, очень ждут и которыми дорожат).

У студентов с коммуникативным типом менее развиты умения логически рассуждать, планировать свои действия, анализировать их, управлять собой и т.п., поэтому им целесообразно предлагать задания, способствующие их формированию. Например, при подготовке высказывания на заданную тему наши предтекстовые задания: назвать слова, являющиеся маркерами ситуации, основные глаголы-предикаты, составить

план (вопросный или номинативный), требующие поэтапной работы, постепенно усложняющиеся, помогут упорядочить, дисциплинировать языковое мышление этих студентов. Преподаватель может составить и предложить студентам денотатную схему по отдельным ситуациям общения, что даст обучаемым возможность проанализировать свой текст, сравнив его со схемой, и будет способствовать развитию их самоконтроля за полнотой и точностью отражения действительности в языковом сознании, т.е. будет формировать саморегулирующую речевое поведение [4, с.155].

Можно и полезно подбирать для студентов этой группы специальные задания, развивающие их личностные волевые качества: повышенной трудности (но посильные), требующие формально-языкового анализа, нестереотипного решения и т.п. По достоинству оценивая их успехи в иноязычноречевой деятельности (большой объем высказываний, их усложненность, высокий темп говорения и т.д.), необходимо обращать особое внимание на правильный отбор лексики и грамматическую правильность оформления мыслей при продуцировании высказывания. Учитывая устойчивые образные особенности памяти, для запоминания учебного материала желательно использовать зрительную и слуховую наглядность.

Выводы. Таким образом, при организации учебного процесса по овладению речевой деятельностью на иностранном языке преподавателям необходимо учитывать различные индивидуально-психологические особенности личности обучающихся и на этой основе способствовать ее дальнейшему развитию в оптимальных для нее условиях, поскольку характер выполнения учебной деятельности не только во многом определяется их индивидуально-психологическими особенностями, но в то же время сам определяет формирование и проявление этих особенностей в процессе обучения.

Литература

1. Абульханова-Славская К.А. Личность в процессе деятельности и общения. // Психология личности. Т.2. Хрестоматия / Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. Самара: Изд.Дом «Бахрах-М», 2000.
2. Бабайлова А.Э. Текст как продукт, средство и объект коммуникации при обучении неродному языку / Под ред. А.А.Леонтьева. – Саратов, 1987.
3. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1965.
4. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991.
5. Кабардов М.К. Роль индивидуальных различий в успешности овладения иностранным языком (на материале интенсивного обучения): Дис... канд. психол. наук., М., 1983.
6. Климов Е.А., Мерлин В.С. Формирование индивидуального стиля деятельности в процессе обучения // Сов. Педагогика. – 1967. – № 4.
7. Мирошкина (Фомина) Н.А. Типы саморегуляции и индивидуальные различия в речевой деятельности студентов: Автореф. дис. ... канд. психол. наук., М., 1992.
8. Пассов Е.И. Теоретические основы обучения иноязычному говорению. – Воронеж, 1983.
9. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1985.
10. Соболева В.С. Страноведение как один из факторов реализации индивидуальных способностей иностранных учащихся // Пути индивидуализации обучения русскому языку иностранных студентов подготовительного факультета. – М.: УДН, 1985. – С.88-94.
11. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М., 1961.
12. Щерба Л.В. О взаимоотношениях родного и иностранного языков // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.

**ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ
В СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ МОВЛЕННЄВИХ НАВИЧОК І ВМІНЬ
БУДУВАТИ МІРКУВАННЯ**

Наталія Харченко
(Переяслав-Хмельницький)

У статті обґрунтовуються психолінгвістичні підходи щодо формування в старших дошкільників мовленнєвих навичок і вміння будувати за законами граматики міркування. Подається мотивація щодо актуальності виховання мовної особистості та формування мовленнєвої компетенції дитини в умовах модернізації освіти України й реалізації Концепції мовної освіти.

Ключові слова: *компетенція, міркування, теза, аргумент, умовиводи, навички, операції, емпіричне узагальнення, композиція, генералізація, мовленнєвий акт.*

В статье обосновываются психолингвистические подходы относительно формирования у старших дошкольников речевых навыков и умений строить за законами грамматики рассуждение. Подается мотивация относительно актуальности воспитания языковой личности и формирования речевой компетенции ребенка в условиях модернизации образования Украины и реализации Концепции языкового образования.

Ключевые слова: *компетенция, рассуждение, тезис, аргумент, умозаключения, навыки, операции, эмпирическое обобщение, композиция, генерализация, речевой акт.*

In the article are substantiated the psycholinguistic approaches concerning the formation of the speech skills and abilities in elder pre-schoolchildren to build according the grammar rules their reflections. The motivation for the actuality of the educating the linguistic individuality and formation of the speech competence of a child in the conditions of education modernization in Ukraine and the Conception of linguistic education realization are given.

Key words: *competence, reflection, thesis, argument, conclusion, skills, operations, empiric conclusion, composition, generalization, speech act,*

Постановка проблеми. У процесі модернізації освіти в Україні, впровадження 12-річного терміну навчання, реалізації Концепції мовної освіти, Базового компоненту дошкільної освіти в Україні значна увага приділяється формуванню **мовленнєвої компетенції дитини**, вихованню **мовної особистості**. Особливо важливо сформувати в дошкільників уміння аргументувати, пояснювати, доводити, робити умовиводи, узагальнювати висловлене. Такі вміння розвиваються у такому **типі мовлення** як **міркування**.

Актуальність дослідження. Урахування мовленнєво-компетентнісного та особистісно орієнтованого підходу до сучасного навчально-виховного процесу передбачає впровадження нових підходів до мови як предмета навчання. Такі теоретичні положення пропонують сучасні психолінгвістичні концепції, згідно з якими мова є передусім **“мовою особистості”** [14], **“найважливішим орієнтиром дитини в її діяльності у світі”**, **“дороговказом у житті на шляху до себе”** [Там само]. Окрім того, в особистісно- й компетентнісно-детермінованих стратегіях та технологіях розвитку мовленнєвого спілкування й оволодіння мовою – мова є не тільки **“значеннєвим”**, а й **“смысловим феноменом”**. Отже, надзвичайно важливо конструктивно переглянути засади розвитку мовлення, ураховуючи й упроваджуючи комунікативно- і мовленнєво-компетентнісний підхід у

навчанні дітей монологічного мовлення, в його функціонально-сміслових типах і мовностилістичних варіантах.

Мета статті – відбір психолінгвістичних понять і положень, сукупність яких слугувала б теоретичними основами процесу формування в дітей старшого дошкільного віку мовленнєвих навичок і вмінь будувати міркування.

Виклад основного матеріалу. Найголовнішими в досліджуваному напрямку, на нашу думку, є психолінгвістичні та міждисциплінарні людинознавчі поняття: мова, мовлення, мовленнєві операція і дія, мовленнєва діяльність, “мовне чуття”, процес породження висловлювання, механізми мовлення тощо.

У психолінгвістиці об’єктивно визнається, що, по-перше, **мовлення є діяльністю**; по-друге, підкреслюється нерозривний зв’язок мови (як конкретної знакової системи, коду, що існує в соціумі), мовлення (як вищої психічної функції людини, її психічний і психофізіологічний процес) та мовленнєвої діяльності, що протікає в часі й виражається в певній формі (звуковій або письмовій).

Відомо, що мовленнєва діяльність не співвідноситься безпосередньо з “класичними” видами діяльності; вона як сукупність **мовленнєвих дій і мовленнєвих операцій** входить в іншу, ширшу діяльність – трудову, ігрову, пізнавальну; має таку ж структуру, як і будь-яка інша форма психічної діяльності: мотив, мета, мовленнєві операції, мовленнєві дії.

Із психолінгвістичних позицій міркування підпорядковане загальній структурі породження монологічного мовлення: починається з мотиву й загального задуму, проходить через стадію внутрішнього мовлення, яке опирається на схеми семантичного запису, призводить до формування глибинно-синтаксичної структури, а потім розгортається у зовнішнє мовленнєве висловлювання, що має свої лінгвістичні особливості (структура: теза, аргументи, умовиводи; складнопідрядні речення, словосполучення, сполучники й сполучні слова причинно-наслідкового значення). Усі ці

процеси відбуваються синхронно і взаємно координуються. У них беруть участь відчуття, сприймання, уявлення, мислення, емоції, почуття, воля, пам'ять – усі компоненти інтелектуальної та емоційно-вольової сфер психіки дитини.

Для того, щоб процес навчання дошкільників монологу-міркування був ефективнішим, необхідно знати, які механізми мовлення діють у процесі породження зв'язного висловлювання.

Проблема психологічних механізмів мовлення вперше була піднята М.І.Жинкіним у праці “Механізми мовлення” [9]. За М.І.Жинкіним, процеси *оперативної мовленнєвої пам'яті й випереджувального синтезу* “слугують тими внутрішніми загально-функціональними механізмами, за допомогою яких діє основний операційний механізм мовлення”. Цей механізм становить єдність двох ланок: 1) складання слів з елементів; 2) складання фраз із слів. Тісна взаємодія двох ланок регулює й реалізує процес вербального вираження думки мовця [Там само].

Важливу роль для досягнення зв'язності мовлення відіграє **механізм випереджувального синтезу**. В результаті дії цього механізму “...утворюється справді цілісне об'єднання, в якому наступний ланцюг має бути випереджений попереднім імпульсом, щоб сформувався ще один” [9]. Процес випереджувального синтезу здійснюється в трьох напрямках: 1) словесно-артикуляційного стереотипу; 2) лінгвістичних вимог, до яких входять як вірогідність поєднання слів, так і реалізація (розгортання) граматичних правил; 3) смислових вимог до розкриття задуму, що проявляються як на рівні речення, так і на відрізках висловлювань більших, ніж речення.

Дослідження М.І.Жинкіна показали, що труднощі, які виникають у дітей при побудові зв'язних усних висловлювань, пов'язані з невмінням завчасно відшукувати слова. Це призводить до того, що висловлювання або втрачає свою логіку, або містить у собі протиріччя, або взагалі не може реалізуватися.

Отже, конструювання й розгортання монологу спирається на механізм випереджувального синтезу. Саме тому, формуючи в старших дошкільників навички й уміння будувати міркування, необхідно вчити їх завчасно знаходити необхідні слова для вираження індивідуальної думки в міркуванні.

Не менш важливим у мовленнєвій діяльності є **механізм оперативної мовленнєвої пам'яті**. Оперативна пам'ять дозволяє виділяти суттєвий смисл висловлювання, гальмувати сторонні асоціації й відповідно до поставленого завдання відбирати мовленнєві конструкції. Цей процес проходить на рівні внутрішнього мовлення, або мислення, з випередженням, його обсяг зростає з мовленнєвим розвитком людини. Дослідження М.І.Жинкіна показали, що складність побудови дітьми усного зв'язного висловлювання пов'язана з недосконало розвиненою оперативною пам'яттю, функція якої полягає в тому, щоб у процесі породження висловлювання (речення) утримувати вже поєднані між собою слова [9].

Отже, продукування розгорнутого висловлювання типу міркування обов'язково має включати вибір дітьми доречних (адекватних) мовленнєвих конструкцій для вираження й доведення власних переконань.

Проблему формування в дошкільників мовленнєвих навичок і вмінь побудови міркування неможливо розглядати поза мовленнєвим спілкуванням, адже розвиток мовлення, як вважає О.О.Леонт'єв, це, перш за все, розвиток способу спілкування. У психолінгвістиці встановлено, що для повноцінного спілкування, дитина має оволодіти такими **мовленнєвими вміннями**: швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування; правильно спланувати своє мовлення та вибрати зміст акту спілкування; знайти адекватні засоби для передачі цього змісту; забезпечити зворотний зв'язок.

Мовленнєві вміння дошкільника – це особлива здатність дитини, яка виникає в результаті розвитку в неї мовленнєвих навичок. Мовленнєві навички є фундаментом для формування в дошкільників основ мовленнєвих умінь. У психолінгвістиці розмежують сутність двох понять: мовленнєві

навички та мовленнєві вміння, які взаємопов'язані і взаємообумовлені, хоч і є двома діаметрально протилежними явищами, що якісно відрізняються одне від одного.

Мовленнєві навички – це **мовленнєві операції**, що здійснюються несвідомо, з повним автоматизмом, відповідно до мовної норми й слугують для самостійного вираження думок, намірів, переживань.

Специфіка дошкільного віку полягає в тому, що дитина володіє такими навичками (операціями), але не знає і навіть не здогадується про це, адже мовленнєві операції неусвідомлені. Дитина володіє ними спонтанно, у певних ситуаціях, коли відповідні ситуації спонукають дитину до виявлення навичок. Поза такими ситуаціями, дитина не може виконувати мовленнєві операції навмисно, довільно й усвідомлено. Формуються мовленнєві навички на мимовільному, ненаміреному, неусвідомленому рівні (Л.С.Виготський, О.М.Леонт'єв, О.Р.Лурія).

Так, на думку О.Р.Лурія, жодна дитина 4-5-річного віку не усвідомлює тих способів, за допомогою яких здійснюється її мовлення; правила побудови усного мовлення стають предметом її усвідомлення тільки в школі, коли дитина починає вивчати граматику тієї самої мови, яку вона **практично** давно використовує. Усне мовлення засвоюється практично, “живим прикладанням” до мовлення дорослих, його артикуляція ще довго залишається неусвідомленою. Закони побудови мови залишаються неусвідомленими доти, поки в школі дитина не починає спеціально вивчати граматику мови [16].

На думку Л.О.Калмикової, мовленнєві навички, розвиваючись, передбачають, що спонтанно повинна виникнути *рефлексія (підсвідомий контроль)* дитини над мовленням [13].

Мовленнєві вміння – це **мовленнєві дії**, що реалізуються на основі мовних (інтуїтивних) знань дошкільників, довільного й варіювання під час вибору та поєднання мовленнєвих операцій (навичок) залежно від мети, ситуації спілкування і співрозмовника, з яким відбувається комунікація. На

рівні вмінь діє механізм конструювання висловлювання на основі відбору доречних слів, але з використанням готової схеми граматичної структури фрази, а також механізм конструювання фрази на основі **інтуїтивного** дотримання граматичних правил-зразків [13].

Отже, **вияв** у дошкільників **мовленнєвих умінь** побудови міркування – це можливість **довільно користуватися мовленнєвими навичками (операціями)** у процесі побудови міркування. При цьому **структура (композиція) міркування не є предметом усвідомлюваного засвоєння** дітьми. Якщо дитина оволодіває мовленнєвими навичками й вільно використовує їх у процесі комунікації, то можна говорити про сформованість у неї **мовленнєво-комунікативних умінь** щодо побудови міркування (тільки на рівні комунікації, а не на рівні усвідомлення істотних ознак міркування).

Як відомо, мовленнєвим навичкам властива стійкість і здатність до відтворення в нових умовах, нових мовних одиницях та їх поєднаннях. Важливу роль при цьому відіграє так зване “відчуття мови” або “мовне чуття” – вміння користуватися мовними засобами відповідно до мовленнєвої ситуації без звертання до теоретичних знань про мову [13]. Функціонують і такі терміни, як “чутливість до мовних явищ” (Д.Б.Ельконін, Г.О.Люблінська); “невизначене (нечітке) усвідомлення” (Д.Б.Богоявленський, Н.О.Менчинська; С.Ф.Жуйков), “інтуїтивна мовна здатність” (Л.О.Калмикова).

“Мовне чуття” керує процесами породження мовлення, дає дитині можливість застосовувати сформовані мовленнєві навички до незнайомого мовного матеріалу, відрізнити правильні граматичні форми від неправильних. За словами Л.І.Божович, “відчуття мови” виникає мимовільно, як побічний продукт діяльності, що спрямована на оволодіння практикою мовленнєвого спілкування [6].

Це неусвідомлене, нерозчленоване емоційне (на рівні почуття, а не мислення) узагальнення мовленнєвого досвіду дитини може бути використане для регулювання й контролю правильності мовлення.

Мовленнєвий досвід, за Є.Д.Божович, включає два компоненти: 1) практичне володіння рідною мовою; 2) емпіричне узагальнення спостережень над мовою, здійснених її носієм незалежно від спеціальних знань про мову, що відповідає “чуттю мови” [5].

За словами С.Ф.Жуйкова, чуття мови зовнішньо виражається в тому, що діти використовують уже засвоєні мовні форми стосовно нового матеріалу, комбінують елементи мови відповідно до її законів, хоча останні й не усвідомлюються у формі понять і суджень [10, с. 284].

О.С.Ахманова “мовне чуття” розуміє як інтуїтивну реакцію на певну форму висловлювання з боку мовця, для якого ця мова є рідною, критерієм правильного мовлення [1, с. 519].

Л.О.Калмикова визначає “чуття мови” як сукупність відчуттів, що безпосередньо відображають зв'язки й відносини, характерні для мови як системи засобів взаємного спілкування людей; це вміння користуватися мовними засобами відповідно до мовленнєвої ситуації без звертання до теоретичних знань про мову [13, с. 31].

Б.В.Беляєв обґрунтовано довів, що рідна мова засвоюється “на рівні відчуття”, тому що “відчуття створює основу будь-якої психічної діяльності” [3, с. 54]. І лексичні, і граматичні значення рідної мови людина відчуває задовго до того, як набуває здатності усвідомлювати їх. Усвідомлення свого мовлення, на думку Б.В.Беляєва, тому тільки й можливе, що воно вже засвоєне інтуїтивно. Гарно чи погано людина володіє мовленням – залежить не від того, чи вміє вона усвідомлювати своє мовлення, а від того, наскільки повно й правильно вона засвоїла мовлення інтуїтивно, тобто на рівні відчуття, а не мислення [Там само].

Таким чином, недостатній рівень сформованості в дітей навичок побудови міркування є негативним явищем для подальшого розвитку в них умінь будувати монолог цього типу, оскільки такі вміння формуються тільки на основі інтуїтивного дитячого досвіду – мовленнєвих навичок. Усвідомити поняття “міркування”, його структурні компоненти, суттєві ознаки дитина

може лише тоді, коли відповідна мовна одиниця наявна в її емпіричному мовленні й сформувався “мовне відчуття” міркування, а також тоді, коли відповідна мовна одиниця (міркування) вільно вживається і функціонує в дитячому мовленні.

У психолінгвістиці доведено, що мовленнєва діяльність дитини носить активний творчий характер. Дошкільник створює “свою мову” або декілька “моделей мови”, які потім відкидає. За даними досліджень (П.П.Блонський, Л.І.Божович, М.І.Жинкін, І.О.Зимня, О.О.Леонтєв, О.М.Леонтєв, О.Р.Лурія, С.Н.Цейтлін та ін.), це процес активного, евристичного пошуку зв’язків, закономірностей, відношень елементів мови, пошук правил, за якими дитина будує свої висловлювання. Мовлення дитини дошкільного віку розвивається в результаті *генералізації мовних явищ*. Генералізація – один з провідних механізмів розвитку мовлення. Дошкільник самостійно конструює словесні форми на основі мовного чуття, мовної інтуїції, практично засвоює мовні закономірності.

Деякі зарубіжні вчені (Н.Хомський, Д.Макніл та ін.) вважають, що утворення системи правил у процесі засвоєння дитиною мови проходить у результаті “вроджених знань”, “вроджених структур”. Відповідно до концепції “вроджених знань” дитина формулює гіпотези щодо лінгвістичних правил мови. На основі цих гіпотез вона передбачає лінгвістичну структуру майбутніх речень, порівнює їх з новими реченнями, відмовляється від гіпотез, які себе не виправдали.

Теорію “вроджених знань” критикували відомі психолінгвісти Л.С.Виготський, О.М.Леонтєв, О.О.Леонтєв, О.Р.Лурія, О.М.Шахнарович та ін. Вони наголошували, що в дошкільному віці розвивається мовна здатність (здібність), під якою розуміли сукупність наявних у дитини мовленнєвих навичок і вмінь. Мовна здатність дозволяє дошкільнику розуміти й будувати нові висловлювання відповідно до мовленнєвої ситуації та в межах системи закріплених у мові правил. Відомий мовознавець В. фон Гумбольдт говорив, що засвоєння мови дітьми – це не ознайомлення зі

словами, не просте закладання слів у пам'ять і не бездумне їх повторення, а ріст мовної здібності з роками і з вправліннями. У дітей відбувається не механічне вивчення мови, а розгортання мовної здібності [8, с.78].

На думку І.М.Румянцевої, *мовна здатність – це психічна й психофізіологічна функція людини, що біологічно та генетично закладена; функція, що забезпечує можливість психіці людини відображувати та узагальнювати зовнішній мовний матеріал, переводячи його в особливі внутрішні коди у вигляді неусвідомлених і усвідомлюваних правил мови* [19, с.170]. Формується й розвивається мовна здатність соціальним шляхом (у процесі спілкування і навчання), на основі особливої анатоμο-фізіологічної та нейрофізіологічної організації людини [Там само].

Онтогенез мовної здатності сучасна психолінгвістика розглядає як найскладнішу взаємодію, по-перше, процесу спілкування дорослих з дітьми, що поетапно розвивається; по-друге, процесу розвитку предметної і пізнавальної діяльності дитини; по-третє, як результат асоціативно-сміслової взаємодії мовних засобів, наявних у розпорядженні дитини, а також наслідків функціонування цих засобів – способу використання мови для цілей пізнання, спілкування, інтелектуального та духовного становлення дитини.

Вітчизняна психолінгвістика розглядає мовну здатність (компетенцію) у мові та застосування мови (мовну активність) як взаємозалежні явища мовлення. Компетентність у мові є результатом розвитку її практичного застосування, і лише в результаті відображення дійсності й активного спілкування в дошкільника з'являється розуміння мови та здатність в індивідуальному мовленні виражати власні наміри, бажання, прагнення тощо.

У науці розрізняють чотири види мовленнєвої діяльності: говоріння, слухання, читання і письмо. У дошкільному навчальному закладі діти опановують лише два види мовленнєвої діяльності – слухання (аудіювання) і говоріння.

Активною стороною мовленнєвого акту є говоріння – внутрішньо мотивований, чітко організований процес здійснення спілкування, зовнішнє вираження способу формування та формулювання думки засобами мови.

Слухання (аудіювання) – сприймання мовлення на слух і його розуміння – це складна перцептивно-розумова внутрішня діяльність людини. Мета слухання – розкриття смислових зв'язків, осмислення сприйнятого на слух мовленнєвого висловлювання.

Висновки. Отже, у процесі формування в дошкільників мовленнєвих навичок і мовленнєво-комунікативних умінь міркування важливо вчити їх не тільки говоріння (активного мовлення), а й активного слухання (аудіювання), дотримуючись принципу випереджувального розвитку слухання (сприймання і розуміння змісту міркування) щодо говоріння – самостійної побудови монологу цього типу.

Позитивним внутрішнім результатом аудіювання в акті сприймання мовного зразка (монологу-міркування) є розуміння змісту міркування, того, про що говориться у монолозі, що саме і як. А зовнішнім – відповідне міркування, самостійно висловлене дитиною, з інтуїтивним дотриманням логіко-синтаксичної структури, використанням синтаксичних мовних засобів для зв'язку композиційно-смислових частин міркування.

Література

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Педагогика, 1966.
2. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 215 с.
3. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М., 1965. – 227 с.
4. Богоявленский Д.Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе. – М.: АПН РСФСР, 1959.

5. Божович Е.Д. Развитие языковой компетенции школьников: проблемы и подходы // Вопр. психологии. – 1997. – № 1. – С. 33-44.
6. Божович Л.И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И. Фельдштейн. – М.: Междунар. пед. акад., 1995. – 209 с.
7. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М.: АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
8. Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
9. Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М.: АПН РСФСР, 1958. – 370 с.
10. Жуйков С.Ф. Психологические основы обучения младших школьников родному языку. – М.: Педагогика, 1979. – 184 с.
11. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: В 2 т. – М.: Педагогика, 1986.
12. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО: «МОДЭК», 2001. – 432 с. (Серия «Психологи Отечества»).
13. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти: Навч. посіб. для студ. ВНЗ. – К.: НМЦВО, 2003. – 300 с.
14. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
15. Леонтьев А.Н. Психологическое исследование речи // Избр. психол. произведения: В 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. I. – 392 с.; Т. II. – 320 с.
16. Лурия О.Р. Письмо и речь: Нейролингвистические исследования. – М.: Академия, 2002.
17. Люблінська Г.О. Дитяча психологія. – К.: Вища шк. 1974. – 354 с.
18. Менчинская Н.А. Развитие психики ребёнка: Дневник матери. – М.: Учпедгиз, 1957. – 188 с.
19. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. – М.: PerSe (Логос), 2004. – 316 с.

20. Хомский Н., Миллер Дж. Введение в формальный анализ естественных языков: Пер. с англ. // Кибернетический сб. – М.: ИЛ, 1965. – Вып. 1. – С. 233-255. – (Н.С.).
21. Цейтлин С.Н. Язык и ребёнок: Лингвистика детской речи: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 240 с.
22. Эльконин Д.Б. Развитие речи в дошкольном возрасте // Избр. психол. тр. – М.: Педагогика, 1989. – С. 362-379.

ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Наталия Чепелева

(Киев)

Обґрунтовується підхід до тексту як моделі взаємодії автора й читача. Розглядаються основні конституційні ознаки тексту – зв'язність, цільність, осмисленість, завершеність, структурність, подільність, інформативність та діалогічність. Виділяються основні характеристики діалогічного тексту, а також інформаційні плани письмового повідомлення.

Ключові слова: *текст, комунікативно-пізнавальна діяльність, розуміння, лінгвістичні та психолінгвістичні підходи.*

Обосновывается подход к тексту как модели взаимодействия автора и читателя. Рассматриваются основные конституционные признаки текста – связность, цельность, осмысленность, завершенность, структурность, делимость, информативность и диалогичность. Выделяются основные характеристики диалогического текста, а также информационные планы письменного сообщения.

Ключевые слова: *текст, коммуникативно-познавательная деятельность, понимание, лингвистические и психолингвистические подходы.*

The article justifies the approach to the text as a model of author – reader interaction. Scrutinized are the principal constitutional characteristics of the text, such as coherence, integrity, meaningfulness, comprehensiveness, structure, severability, informative content, and dialogic nature. The main features of the

dialogic text are elicited, as well as the information layers underlying the written communication message.

Key words: *text, communicative and cognitive activity, understanding, linguistic and psycholinguistic approaches.*

Постановка проблемы. Текст можно определить как превращенную форму общения, диалога между субъектами коммуникации, в которой запечатлена коммуникативно-познавательная деятельность автора, реализован его замысел, структура мыслей, которые он хотел бы донести до читателя, эмоционально-оценочное отношение к излагаемому материалу, а также заложена программа коммуникативно-познавательной деятельности читателя, регулирующая процесс взаимодействия с текстом, способствующая адекватному его пониманию.

Таким образом, текст можно рассматривать как модель взаимодействия автора и читателя. Такой подход к тексту отличается от чисто лингвистического подхода, рассматривающего текст как последовательность речевых единиц и замыкающегося в границах сообщения, не стремясь выйти за его пределы. Хотя современные лингвистические подходы, прежде всего когнитивная лингвистика, стремятся преодолеть это ограничение.

Актуальность исследования. Психологический подход к тексту должен, в первую очередь, опираться на его металингвистическую природу, которая позволяет, с одной стороны, изучать произведение в контексте, деятельности, которую он обслуживает, с другой – учитывать связи текста не только с другими текстами, но и с предметной действительностью, отражением которой он является, а также с субъектами, процесс взаимодействия которых он моделирует.

Иными словами, психологический подход к тексту требует раскрытия рамок произведения, выхода в нетекстовую реальность. Только это позволит

выявить действительную сущность текста, те характеристики, которые определяют его понимание и интерпретацию.

На этом аспекте акцентируют внимание многие исследователи. Так, Р.Барт отмечает "Основу текста составляет не его внутренняя, закрытая структура, поддающаяся объективному изучению, а его выход в другие тексты, другие коды, другие знаки: иначе говоря, сущность текста не в тексте как таковом, а в его метатекстовом характере" [2].

Цель статьи: обосновать подход к тексту как модели взаимодействия автора и читателя; охарактеризовать основные конституционные признаки текста.

Изложение основного материала. Основанием для трактовки текста как сложного семиотического образования, моделирующего взаимодействие автора и читателя, служат идеи М.М.Бахтина, который рассматривал текст как всеобщую форму общения людей и их взаимопонимания. По Бахтину, текст – это “единица-двойчатка”, в котором воплощена позиция автора, его голос, с одной стороны, с другой – обращения к другим текстам и к читателю, который вопрошает, сомневается, или соглашается с позициями автора, выраженными в тексте [3]. В.С.Библер, анализируя идеи Бахтина, отмечает "Для понимающего гуманитария текст существует как граница встречающихся реплик, как встреча направленных друг к другу речей (спрашивающих, отвечающих, соглашающихся, сомневающих). Как смена ответного говорения и внимательного слушания. Иначе текста нет" [4]. О важности реального существования текста только при условии стягивания, сведения двух крайних полюсов коммуникативного акта (автора и реципиента) говорит и С.А.Васильев [6]. Таким образом, "текст содержит в себе свернутую систему всех звеньев коммуникативной цепи и, подобно тому, как мы извлекаем из него позицию автора, мы можем реконструировать на его основании и идеального читателя" [12].

Таким образом, важнейшей характеристикой текста как модели взаимодействия автора и читателя является его *диалогичность*. Однако тут

возникает вопрос, любой ли текст можно считать диалогичным или же существуют и монологичные тексты.

Как отмечают С.С.Гусев и Г.Л.Тулчинский, любой текст представляет собой внутреннюю диалогическую структуру, так как содержит в себе как явные, так и подразумеваемые апелляции к одним авторам, направлен против взглядов других, опирается на известные факты и положения или подвергает их сомнению. Недиалогичный текст, если бы он был возможен, воспринимался бы как полностью лишенный смысла, или как таковой, которому может быть приписан любой смысл, что практически одно и то же [8].

Другой точки зрения придерживается М.С.Каган, считая диалогичными только художественные произведения. "Если научная, техническая, фактическая и т.п. информация, – пишет он, – транслируется в форме сообщений, т.е. монологических посланий отправителя получателем, то художественная информация вообще не "посылается", не "сообщается" – она рождается в процессе общения художника и читателя, зрителя, слушателя, будучи плодом их совместной активности" [10].

Конечно, частично можно согласиться с приведенным выше высказыванием, однако, только в том случае, если мы будем говорить не о жесткой дихотомии диалогичность/монологичность, а о большей или меньшей степени диалогичности различных текстов. Действительно, художественные тексты в абсолютном большинстве случаев на шкале диалогичности занимают более высокое "место", чем учебные, научные или даже научно-популярные.

Однако, если мы придерживаемся определения смысла как ответа на вопросы (М.М.Бахтин), то отказывая нехудожественным текстам в диалогичности, мы по сути лишаем их смысла для читателя. Кроме того, как отмечает И.И.Васильева, "информация не является полноценным высказыванием, она содержит только значение. Если же суждение сопровождается информацией об отношении к нему говорящего, то оно тем

самым приобретает смысл и из элемента знаковой системы становится единицей речевого общения, выполняя коммуникативную функцию" [7].

По нашему мнению, приведенное выше положение, с которым мы солидаризируемся, ставит под сомнение мысль М.С.Кагана о некоммуникативности нехудожественных текстов. Действительно, если в таких текстах зафиксировано отношение автора к излагаемому материалу, то уже это предполагает, во-первых, осмысленность материала для автора и, во-вторых, направленность текста на предполагаемого читателя (иначе не имело бы смысл фиксировать это отношение), т.е. его коммуникативность.

Диалогичность текста тесно связана с такой его важнейшей характеристикой, как *осмысленность*. Действительно, как отмечает С.А.Васильев, смысл синтезируется, создается в актах общения и включает в себя как общезначимое и особенное содержание, так и уникальные моменты, порождаемые опытом каждой личности [6].

Соответственно, говорить об осмысленном тексте можно лишь в том случае, когда в его создании принимают участие как автор, который "закладывает" смысл в текст (не только определенное содержание, но и свои ценности, отношения, оценки и т.п.), так и читатель, который, опираясь на свой когнитивный и метакогнитивный опыт, этот смысл частично воссоздает, а частично и синтезирует новый смысл, адекватный своему опыту. Естественно, что механизмы смыслового синтеза включаются только в том случае, если читатель имеет дело с диалогичным текстом, т.е. текстом, который несет в себе потенциальные возможности смыслообразования.

Таким образом, отвергая дихотомию диалогичность/монологичность, мы считаем возможным разграничивать тексты по признаку диалогичности/недиалогичности, считая, что полностью монологичных текстов быть не может. Даже текст инструкции о пользовании каким-нибудь электроприбором, который ценен прежде всего своей информативностью, а отношение автора к излагаемому материалу явно нецелесообразно или даже вредно, несет в себе признаки диалогичности, поскольку направлен на

читателя, который должен эту инструкцию понять. Кроме того, даже самый недиалогичный текст несет в себе возможность более или менее выраженных диалогических реакций, т.е. возможность диалогического взаимодействия с ним.

Разграничивая тексты по признаку диалогичности/недиалогичности, уточним, что именно мы вкладываем в подобное разграничение.

Характерным для диалогичного текста является попытка “втянуть” читателя в совместный с автором поиск истины, решение каких-то теоретических или практических проблем. В отличие от этого, недиалогически построенный текст представляет собой изложение готового результата, не стимулирует мыслительную и коммуникативную деятельность реципиента. Он ориентирован не столько на размышления, сколько на запоминание, пассивное усвоение. Автор диалогичного текста претендует не только на передачу определенной информации, но и на установление контакта с реципиентом, трансляцию ему личностных смыслов (своих взглядов, ценностей, отношений) и стремится к их принятию реципиентом, безусловно, без их грубого навязывания. Кроме того, диалогичный текст, в отличие от недиалогичного, несет в себе несколько вариантов понимания (степеней свободы понимания), не задавая один жестко ограниченный способ интерпретации. Именно поэтому функция его не только информирующая, как у недиалогичного сообщения, но и развивающая, а часто даже и воспитывающая.

Таким образом, диалогичный текст представляет возможность творческого восприятия сообщения, способствуя тем самым формированию гуманитарного мышления читателя, основным механизмом которого и является диалог.

Едва ли не важнейшим признаком диалогичного текста является явная выраженность в нем автора и читателя (которые представлены рефлексивным и регулятивным слоями информации).

На значимости автора и читателя как текстообразующих факторов обращали внимание многие исследователи. При этом отмечается, что автор и читатель, как два полюса коммуникации, проявляются на разных уровнях. Прежде всего, – на внетекстовом как реальные субъекты коммуникации. Однако они имеют и внутритекстовую репрезентацию и характеризуются как имплицитные автор и читатель (термин рецептивной эстетики). “Писатель (реальный автор) создает не просто идеального, безличного “человека вообще”, но подразумеваемый вариант самого себя (второе “Я” автора) и тот образ, который создается у читателя в результате его присутствия в тексте” [9]. Выделяются также различные ипостаси имплицитного читателя – идеальный читатель, т.е. субъект, способный полностью реализовать потенциальные значения текста; виртуальный читатель и несостоятельный читатель, фигура которого иногда вводится автором в текст сознательно.

Кроме того, к важнейшим характеристикам диалогического текста, вытекающим из предыдущей, можно отнести его персонифицированность, т.е. наличие в нем элементов, которые четко характеризуют автора текста и, что особенно важно, выражают авторское отношение к излагаемому содержанию, его оценку, а также адресованность, т.е. направленность на определенную группу читателей.

Важной характеристикой диалогического текста является также наличие в нем скважин, которые как бы задают ритм внутреннего диалога реципиента. Скважины – это пропуск в изложении или обосновании некоторых положений, которые автор как бы не “додумывает”, давая возможность сделать это читателю. Сюда же относятся и текстовые паузы, выражаемые на письме внешними средствами – пробелами, звездочками и т.п. Часто они служат знаком смены темы изложения.

Последняя характеристика диалогического текста – представленность в нем разных точек зрения на излагаемые проблемы, сопоставление различных смысловых позиций. Именно в таком противопоставлении, а часто и борьбе смысловых позиций рождается общий смысл текста, который, в отличие от

его значения, включает в себя модальные, ценностные компоненты. Другими словами, сообщение приобретает смысл в том случае, если в него включена информация об отношении автора к излагаемому содержанию и стремление сформировать такое же отношение у читателя, приобщить его к своей системе ценностей. Иначе говоря, осмысленность и коммуникативность текста тесно взаимосвязаны. Как отмечает Ю.М.Лотман, функционирование текста обеспечивают два механизма – семиотический и коммуникативный. Первый кодирует сведения о внешней действительности, второй - связывает структуры языковой семантики с реальными условиями коммуникативного акта. Действием семиотического механизма обуславливается семантическая структура текста, действием коммуникативного механизма – его осмысленность [14]. Семиотический механизм, таким образом, обеспечивает функционирование текста на уровне знаковости, коммуникативный – на уровне смысла.

Диалогические отношения могут существовать не только внутри текста, но и между различными произведениями. Межтекстовые связи обеспечивают диалог различных научных школ, подходов, исторических и культурных традиций, включая произведение в культурно-исторический контекст.

Таким образом, диалогичный текст, обладая всеми конституционными признаками текста, отличается большей коммуникативной направленностью, ярко выраженными адресованностью и персонифицированностью, ориентированностью на другие тексты, т.е. включенностью в личностный и культурно-исторический контексты.

Остановимся на других характеристиках текста, которые обеспечивают его функционирование как сложного семантико-смыслового образования, моделирующего взаимодействие автора и читателя.

Одним из важнейших, наряду с цельностью, признаков текста, является *связность* т.к. несвязный текст, по крайней мере, в структуралистской парадигме, вообще невозможен. Хотя если мы выйдем за рамки этой

парадигмы, то связность текста, прежде всего для постструктурализма, не является столь очевидной. Связность обеспечивается совокупностью взаимодействующих факторов: логикой изложения, специфической организацией языковых средств, коммуникативной направленностью, композиционной структурой.

Цельность текста в свою очередь, обеспечивается основным концептом, общим его смыслом, в соответствии с которым каждый элемент сообщения приобретает свой законченный смысл. Цельность текста, как отмечает А.А.Леонтьев, коренится в коммуникативной интенции говорящего и в иерархии планов (программ) речевого высказывания. Цельный текст определяется им как текст, который при переходе от одной последовательной ступени к другой, более глубокой, каждый раз сохраняет смысловое тождество, лишаясь лишь маргинальных элементов [11].

С цельностью текста тесно связана следующая его характеристика – *завершенность*, которая, по Бахтину, определяется тремя факторами: 1) предметно-смысловой исчерпанностью, 2) речевым замыслом или речевой волей говорящего, 3) типическими композиционно-жанровыми формами завершения. Первый и важнейший критерий завершенности, как отмечает М.М. Бахтин, – это возможность ответить на него, точнее и шире – занять в отношении его ответную позицию (например, выполнить приказание) [3].

Однако завершенность высказывания, несмотря на свою внешнюю соотносимость с понятием цельности, предлагаемым в психолингвистических работах, является, прежде всего, характеристикой текста диалогического. Недаром М.М.Бахтин, характеризуя завершенность текста-высказывания, определяет ее как внутреннюю сторону важнейшей особенности произведения – смены речевых субъектов, обрамляющей высказывание и обеспечивающей его отграниченность от других высказываний [3]. Иначе говоря, Бахтин переводит проблему текста в другую плоскость анализа, рассматривая его как звено в цепи речевого общения.

Структурность также тесно связана с цельностью, так как основная мысль, концепт сообщения объективируется в его структуре. Любой текст представляет собой единство внешней (формальной) и внутренней (смысловой) структур, которые тесно соотносятся с двумя семантическими уровнями сообщения – поверхностным и глубинным.

Поверхностная семантика текста состоит в соотнесении его элементов с обозначаемыми этими элементами объектами или понятиями. Но, как отмечает Ю.А.Шрейдер, нам гораздо важнее понять глубинную семантику этого сообщения – “для чего все это говорилось, какой смысл, в чем суть сказанного на самом деле?” [15]. И говорить о глубоком понимании текста можно лишь в том случае, если реципиент в состоянии ответить на эти вопросы. Если же он этого сделать не в состоянии, значит, он не продвинулся дальше поверхностного уровня сообщения. Таким образом, глубинная семантика текста содержит основной концепт, основной смысл сообщения. Поверхностная семантика, в свою очередь, характеризует особенности раскрытия этого концепта в данном конкретном тексте.

Со структурность текста тесно связана и такая его особенность, как *делимость*. Это та характеристика текста, которая более всего приближается к постструктуралистской и шире – постмодернистской трактовке сообщения. Она дает возможность оперировать с фрагментами текста в процессе его восприятия. Благодаря этому свойству мы можем сравнивать, преобразовывать отрывки текста, сопоставлять фрагменты, дистантно отдаленные друг от друга, устанавливать смысловые связи между отдельными элементами сообщения, а иногда и реконструировать текст, разобрав его на элементы и собрав из них совершенно новый текст.

Как отмечает А.А.Брудный, благодаря делимости текста, читатель в состоянии мысленно сопоставить отдельные звенья содержания, комбинировать их в сочетаниях, позволяющих глубже понять суть прочитанного. Делимость текста создает возможность опускать одни его элементы, обращаясь к другим повторно; эта возможность строить “свой”,

читательский текст из предложенного набора элементов [5]. Иными словами, делимость обеспечивает во многом возможность читательской интерпретации воспринимаемого сообщения, его осмысления. На это свойство текста указывает и Р. Барт, говоря о том, что текст можно дробить, не уважая его органическую цельность [1].

Важнейшим конституционным признаком текста является также его информативность. Это понятие в нашей трактовке отличается от понятия информативности сообщения Т.М. Дридзе, которая предлагает рассматривать информативность не как абсолютное количество информации в тексте, (т.е. его общую информационную насыщенность), а с точки зрения информации, которая станет достоянием реципиента [13]. Иными словами, информативность, с точки зрения Т.М.Дридзе, – это то количество информации, которое усвоено реципиентом в результате чтения текста, и является, следовательно, скорее характеристикой реципиента, а не собственно текста.

С нашей точки зрения, информативность текста - это его способность нести некоторое сообщение. И, соответственно, в тексте можно выделить несколько содержательных планов информации:

1. Когнитивная информация, которая включает в себя фактологические и теоретические элементы и по сути обеспечивает значенческий уровень текста. Она содержит сообщение о фактах, событиях, теоретических положениях, заложенных в текст его автором.

2. Рефлексивная информация, состоящая, в свою очередь, из концептуального слоя, цель которого - сообщение реципиенту авторского понимания отношений между явлениями, фактами, мыслями, представленными в когнитивном информационном плане. Кроме того, рефлексивная информация включает в себя экспрессивный слой, выражающий авторское отношение к тем или иным положениям, излагаемым в тексте, их оценку. И, наконец, индексальная информация, указывающая на те или иные характеристики автора, роль, которую он отводит себе в данном

произведении (то ли бесстрастный повествователь, то ли заинтересованный собеседник, оппонент и т.п.). Иными словами, индексальная информация как бы репрезентирует автора текста, причем независимо от того, ставит ли он перед собой такую задачу или нет.

Отметим, что рефлексивный план информации, в отличие от когнитивного, не всегда может быть явно выражен в тексте (вербальными или невербальными средствами). Часто объективация такой информации требует от реципиента больших усилий, сложной умственной работы. Однако, если он оставляет без внимания эту информацию, то результат понимания, как правило, невелик.

3. Регулятивная информация, основная функция которой – управление восприятием и пониманием текста. Кроме того, наличие в тексте регулятивной информации дает возможность реципиенту структурировать сообщение, т.к. содержит маркеры начала и конца отдельных смысловых фрагментов сообщения (выраженные вербальными или невербальными средствами). Она также помогает реципиенту установить связи между отдельными фрагментами текста, выдвигать гипотезы относительно дальнейшего развития содержания. Последняя функция регулятивной информации – повышение интереса к воспринимаемому тексту и поддержание его на определенном уровне на протяжении всего периода взаимодействия с произведением.

Рефлексивный и регулятивный планы информации не несут для реципиента новых сведений относительно той реальности, которая описывается в тексте, являясь в какой-то мере избыточными, т.к. основное содержание текста отражено в когнитивном информационном плане. Однако избыточность повышает понятность сообщения, предотвращая “затопление” реципиента новой информацией, давая ему возможность осмыслить поступившую информацию, прогнозировать дальнейшее развитие содержания текста.

Выводы. Таким образом, информационную насыщенность текста можно представить следующим образом:

1. Когнитивный план

- фактологическая информация
- теоретическая информация

2. Рефлексивный план

- концептуальная информация
- экспрессивная информация
- индексальная информация

2. Регулятивный план

- антиципирующая информация
- ретроципирующая информация

Первый информационный слой представляет собственно текст, его предметно-смысловое содержание, второй – автора, третий – соответственно реципиента, роли которых запрограммированы в структуре произведения. И если когнитивную информацию условно можно представить как выражение знаковой сущности текста, то рефлексивную и регулятивную – смысловой. Иными словами, текст, в котором отсутствуют два последних информационных слоя, по сути, является бессмысленным.

Текст становится объектом психологического исследования при условии, что он рассматривается как центральное звено в коммуникативной цепи "Автор – Сообщение – Реципиент" и предполагает изучение его с точки зрения тех характеристик, которые "стягивают" два крайних полюса коммуникации, обеспечивая порождение, синтез нового смысла и обогащая тем самым личностный опыт реципиента.

Література

1. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX - XX вв. – М., 1987.

2. Барт Р. Текстовый анализ // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 1X. – М., 1980.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
4. Библер В.С. Диалог. Сознание. Культура (идея культуры в работах М.М.Бахтина) // Одиссей. Человек в истории. – М., 1989.
5. Брудный А.А. Психологическая герменевтика. – М., 1998.
6. Васильев С.А. Синтез смысла при создании и понимании текста. – К., 1988.
7. Васильева И.И. О значении идей М.М.Бахтина о диалоге и диалогических отношениях для психологии общения // Психологические исследования общения. – М., 1985.
8. Гусев С.С., Тульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии. – М., 1985.
9. Ильин И.П. Между структурой и читателем (Теоретические аспекты коммуникативного изучения литературы) // Художественная рецепция и герменевтика. – М., 1985.
10. Каган М.С. Мир общения. – М., 1988.
11. Леонтьев А.А. Восприятие текста как психологический процесс // Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. – К., 1979.
12. Лотман Ю.М. Текст и структура аудитории // Труды по знаковым системам. – Вып. 1X. – Тарту, 1977.
13. Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. – К., 1979.
14. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989.
15. Шрейдер Ю.А. К определению глубинной семантики // Философские проблемы общения. – Фрунзе, 1976.

**ОСНОВНЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И
ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ
ТЕРМИНОВ РОДСТВА**

Галина Доброва
(Санкт-Петербург)

У статті аналізуються основні сучасні психолінгвістичні та лінгвістичні підходи до вивчення термінів на позначення роду та родинних стосунків.

Ключові слова: етнографічний, антропологічний, етнологічний, семантична спрямованість, екзотичний, трансформаційний, компонент, багатозначність, енциклопедичний, кодифікований, лексико-семантичний.

В статье анализируются основные современные психолингвистические и лингвистические подходы к изучению терминов на обозначение рода и родственных отношений.

Ключевые слова: этнографический, антропологический, этнологический, семантическая направленность, экзотичный, трансформационный, компонент, многозначительность, энциклопедический, кодифицируемый, лексико-семантический.

The basic modern psycholinguistic and linguistic approaches to studying the terms on marking the gender and relative relations are analyzed in the article.

Key words: ethnographic, anthropological, ethnological, semantic direction, exotic, transformational, component, polysemantic, encyclopedic, codified, lexico-semantic.

Постановка проблемы. Термины родства являются предметом изучения не только лингвистов. На протяжении длительного времени они привлекали и привлекают внимание этнографов: изучение систем терминов родства и самих терминов родства у самых разных народов, населяющих земной шар, позволяет узнать многое о самих этих народах, об их культуре, обычаях и т. д.

В последние годы (1995-1999 гг.) под эгидой Музея антропологии и этнографии стал выходить альманах «Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства» [1-3], специально посвященный терминам родства. В каждом из выпусков альманаха представлен ряд статей, посвященных их изучению. Очевидно, по замыслу издателей данный альманах был призван отражать различные подходы к изучению терминов родства – и этнографический (антропологический, этнологический), и лингвистический, и др. В одном из выпусков [2] даже прошла специальная дискуссия о «мнимых и реальных противоречиях этнологического и лингвистического подходов к изучению терминов родства» (см. [4-6; 9]).

Актуальность исследования. Между тем следует отметить, что, как представляется, данный альманах в значительно большей степени представляет этнографический подход к изучению терминов родства; лингвистический же подход (ограниченный в данном альманахе в основном компаративистскими исследованиями и исследованиями «экзотических» систем терминов родства) представлен менее убедительно. Тем не менее, поскольку именно этнографы поставили

вопрос о различии между этнографическим и лингвистическим подходами к терминам родства, нам придется обратиться именно к их исследованиям, к названному альманаху (и к другим работам тех же авторов, которые объединяются вокруг этого альманаха).

Цель статьи: разобраться в отличии лингвистического подхода к изучению терминов родства от подхода специалистов других областей, определив тем самым и зону нашего собственного научного интереса в данной области.

Изложение основного материала. Итак, как справедливо отмечают этнографы [4], при изучении терминов родства у лингвистов и этнографов объект – один, а предметы – разные. Специфику этнографического подхода к терминам родства В.Р. Арсеньев видит во внимании к проблеме родства как выявлению генеалогических связей, прав и обязанностей в родственном коллективе. А.А.Бурыкин [5] видит различие в подходах в том, что система терминов родства в этнологии представляет интерес прежде всего как система маркировки определенных социальных ролей; в лингвистике же система терминов родства, по мнению автора, помимо своей основной функции денотации социальных ролей, представляет собой систему определенных коннотаций, связанных с определенными словами.

С точки зрения же А.А.Маслова [9], этнологи занимаются изучением семантической структуры систем терминов родства, т. е. изучают структурные связи на уровне плана содержания, а лингвисты – в большей степени изучают план выражения, например, изучают морфологическую структуру отдельных терминов родства. При этом, хотя А.А. Маслов и замечает, что лингвистов может интересовать и план содержания (как анализ всего спектра значений для каждого термина родства), но, по мнению исследователя, установлением структурных связей на уровне семантики лингвисты не занимаются. В качестве

общего вывода высказывается пожелание совместить усилия лингвистов и антропологов (этнологов).

К сожалению, с основополагающим тезисом вышеуказанной попытки разделить «сферы влияния» лингвистов и этнологов мы согласиться не можем. У нас вызывает несогласие определение области интересов как лингвистов, так и этнологов, и это несогласие, во-первых, связано вообще с пониманием того, что подразумевать под планом выражения и планом содержания. Насколько мы понимаем, когда говорят о плане содержания и плане выражения, то под планом содержания подразумевают содержание речи, а под планом выражения – ее форму. Между тем, не совсем понятно, почему анализу морфологической структуры лексемы отказывается в семантической направленности. Затем неясно, почему из области интереса лингвистов вообще «изъяты» содержательный аспект. Ведь если под «планом содержания» понимается содержание *речи* (подчеркнем последнее слово), то получается, что это как раз сфера интереса лингвистов. Скорее представляется, что этнографы (а не лингвисты) в меньшей мере заняты изучением «плана содержания»: их интересует не так содержание речи изучаемых ими народов, как связи, обязанности, традиции различных народов, в частности отраженные (причем нередко – косвенным образом) в системах терминов родства. На самом деле этнографов интересует внеязыковая реальность, а ее отражение в языке для них лишь вторично, второстепенно, оно для них выполняет вспомогательную функцию – способствует исследователю в выявлении обычаев, традиций данного народа. Наконец, во-вторых, нам представляется (как ни парадоксально для этнографов это может прозвучать) сомнительным, что они вообще занимаются изучением собственно терминов родства. Скорее сфера их интересов – *системы* терминов родства как отражение традиций и т. д. Более того. Позволим себе предположить, что (с точки зрения лингвиста) даже объектом исследования этнографов часто

являются не совсем термины родства. В связи с анализом исследования Е. Данзигер (усвоения детьми мопан майя терминов родства) мы подробно рассматриваем вопрос о таких «терминах родства», в которых, кроме указания на родство, содержатся и какие-то другие сведения – например, указание на то, что данный родственник, в случае смерти родителей ребенка, берет на себя ответственность за него, и др. Мы полагаем, что такие антропонимы нельзя считать «чистыми» терминами родства, это некие синкретичные обозначения, в которых родство, степень родства, отношения родства (а все это в достаточной степени – биология) смешано с традициями, обычаями данного народа и другими идиоэтническими социокультурными компонентами.

Таким образом, представляется, что этнографы, в большинстве своем изучающие системы терминов родства «экзотических» народов, декларируя, что исследуют термины родства, иногда анализируют не термины родства, а систему социальных связей в обществе, отражающуюся в совокупности слов-наименований людей, лишь частично, не в полной степени являющихся терминами родства - в точном смысле этого слова.

Между тем все высказанные выше соображения вовсе не означают, что лингвисту нечего почерпнуть из научных трудов, опубликованных в анализируемом альманахе «Алгебра родства...».

Так, представляется весьма полезным предложенное Н.А.Добронравиным [8] и поддержанное А.А.Бурыкиным [5] различие терминов родства и имен родства. В частности, Н.А.Добронравин рассматривает весьма интересующие нас «детские наименования родственников» (типа «папа», «мама») и предлагает считать их не терминами родства, а именами родства. Правда, мы бы привели в пользу данного положения несколько иные аргументы, чем это делает автор: он выводит детские обозначения родственников типа «папа», «мама» за рамки терминов родства, поскольку они не могут быть отнесены к кодифицирующей, или юридической (в широком смысле слова), лексике, а относятся к другой группе слов – «папа», «мама», «биби», «бобо» и т. п. (как сказали бы мы,

используя онтолингвистическую терминологию, – к словам из «языка нянь»). Мы согласны с Н.А.Добронравиным в том, что эти слова в «детском» употреблении, действительно, не столько термины родства, сколько имена родства, но скорее по иной причине: во-первых, мы не уверены в правомочности выделять, наряду с группой кодифицирующей лексики, группу слов «языка нянь», поскольку принципы выделения этих групп будут различными – семантико-социальная в первом случае и скорее причина «артикуляционной доступности» (наряду с социально-возрастной, определяемой узким кругом потребностей) во втором случае; во-вторых, мы полагаем, что «детские наименования родственников» – скорее имена, а не термины, поскольку призваны не так отражать родство (оно маленькому ребенку еще непонятно), как служить именами-обозначениями ближайших родственников, по сути дела они функционируют в роли личных имен и ничем на ранних стадиях речевого онтогенеза от них принципиально не отличаются.

А.А.Бурыкин, поддерживая мысль Н.А.Добронравина о различении терминов родства и имен родства, подчеркивает тот аргумент, что для терминов родства характерна многозначность, «при которой часть значений слов выходит за пределы лексико-семантической группы названий родственных отношений» [5, с. 79], и приводит примеры типа «отец водородной бомбы».

Таким образом, получается, что (если воспользоваться вышеизложенной терминологией) мы в нашем исследовании будем говорить в основном не столько о терминах родства, сколько об именах родства. Тем не менее, поскольку данная терминология не является общепринятой, мы, отдавая должное заложенному в ней рациональному зерну, будем в своей работе пользоваться все же более традиционной, общепринятой терминологией и говорить о «терминах родства».

В работах этнографов, опубликованных в альманахе «Алгебра родства...», имеется и многое другое, что мы считаем крайне полезным как для целей нашего исследования, так и вообще для любого лингвистического исследования терминов родства. Так, безусловный интерес представляет

статья Г.В.Дзибеля [6], по своей тематике и значимости выходящая далеко за рамки, декларируемые в ее названии («Термин родства и система терминов родства: лингвистический контекст в отношении к этнографическому»).

Статья Г.В.Дзибеля, в каком-то смысле, реферативна: в ней в основном излагаются точки зрения других исследователей. Между тем данную работу (заметим, она достаточно большая – около 50 страниц) смело можно назвать энциклопедической, тем более, что к ней прилагается аннотированная библиография научных трудов по родству, системам родства и системам терминов родства на русском языке и языках бывшего Советского Союза, опубликованных в 1845-1995 гг. – еще 70 страниц [7]. В статье Г.В.Дзибеля делается достаточно успешная попытка объединить и проанализировать работы ученых из самых разных областей знания, посвященные изучению терминов родства. Наверное, теперь, после выхода в свет этой статьи, особенно библиографии, любому исследователю (не только этнографу, но и лингвисту), собирающемуся заняться изучением терминов родства, полезно будет начать знакомство с предшествующими научными трудами с прочтения статьи Г.В.Дзибеля и ознакомления с составленной им библиографией, в которой беспристрастно и полно собрано и обобщено очень многое из опыта предшествующих исследований.

Начинается обзор научной литературы по теме с анализа логико-семантического направления в исследовании терминологии родства, которое, по мнению автора, главенствовало в изучении терминов родства с 50-60 гг. XIX в. и просуществовало почти до сегодняшнего дня. Возводя основные положения данного направления к работам Э.Сэпира и Б.Л.Уорфа, автор рассматривает работы, посвященные терминам родства, в которых разрабатывался метод разложения значения на составляющие элементы задолго до его распространения в общей лингвистике (Э.Тайлор, А.Н.Максимов). Анализируются труды таких отечественных исследователей, как Т.П.Ломтев и А.Н.Шиловский, создавших комбинаторную методику (мы в своей работе рассматриваем исследования данных ученых, в которых

изучаются термины родства, в параграфе, посвященном компонентному анализу терминов родства). В этом же разделе Г.В.Дзибель рассматривает так называемую «реляционную» методику анализа терминов родства (Э.Ф.К.Уоллас), отмечая, что данная методика подходит только для евроамериканских систем терминов родства (о нашем личном отношении к «экзотическим» системам терминов родства и о правомочности их изучения в качестве таковых в случае, если в них заключены отнюдь не только сведения о родстве, но и совсем иные сведения о традициях данного народа, см. выше в данном параграфе). В рамках логико-семантического направления рассматривает Г.В.Дзибель и работы приверженцев дескриптивной лингвистики – трансформационный анализ терминов родства (Ф.Л.Лаунсбери), и генеративистский анализ (Н.Хомский). Здесь же анализируется и труд К.Леви-Стросса, посвященный элементарным структурам родства и прочно включивший термины родства в учебники по математической логике.

В разделе «Формально-аналитическое направление в изучении терминологий родства» рассматриваются труды тех ученых (например, посвященные китайским терминам родства исследования М.В.Крюкова), которые, по мнению автора, относятся к терминам родства как к рядовым лексическим элементам, требующим традиционных фонетического, морфологического, грамматического и семантического (оставим данный перечень, способный вызвать недоумение лингвиста, на совести Г.В.Дзибеля) видов анализа.

Раздел «Между родством и системой терминов родства: онтология и гносеология родственных отношений» в наибольшей степени отражает отношение к терминам родства отечественных лингвистов, получивших заслуженную известность в последние десятилетия XX в. Здесь мы найдем ссылки на труды А.А.Уфимцевой, М.А.Журинской, В.Г.Гака, С.Д.Кацнельсона и др. Термины родства рассматриваются как релятивы, занимающие двойное таксономическое положение, соответствующее наличию в них двух сем – реляционной и квалифицирующей. Из трудов отечественных исследователей

извлекаются существенные соображения, весьма важные для целей и нашей работы: мысль о том, что, формально относясь к классу имен существительных, термины родства вместе с тем потенциально, в качестве «архисемы» (термин В.Г.Гака), содержат компоненты, обычно реализуемые глаголами и прилагательными; положение о не только семантической, но и конкретно речевой относительности терминов родства, приближающей их к местоимениям, и др.

Таким образом, мы видим, что в целом классификация исследований терминов родства, предложенная Г.В.Дзибелем, выделяемые им направления в их исследовании существенным образом отличаются от тех, которые мы определяем в нашей работе и которые легли в основу структурирования параграфа, посвященного терминам родства, настоящей главы. Очевидно, причина этого кроется в расхождении базовых научных подходов к терминам родства и в том, какие аспекты в изучении терминов родства оказываются более значимыми для Г.В.Дзибеля и для нас. Так, мы ни в коей мере не можем согласиться с рассмотрением в рамках одного научного направления, например, подхода, основанного на компонентном анализе терминов родства, и так называемого релятивного подхода. С другой стороны, мы не видим причин для принципиального «разведения» по абсолютно разным научным направлениям исследований, производящихся в рамках «релятивно-компонентного» и семного анализа терминов родства: как мы попытаемся показать, во многом эти направления близки. Непонятна нам и причина, по которой Г.В.Дзибелем не разграничиваются этнографические и лингвистические исследования, причина, по которой вообще не рассматривается самостоятельно вопрос о психолингвистических исследованиях терминов родства. Список вопросов к автору можно было бы продолжить (хотя бы поинтересоваться, по какой причине ни одно из наших собственных исследований терминов родства не было включено в библиографию, претендующую на абсолютную полноту и исчерпанность). Между тем представляется, что более продуктивно не критиковать автора за то, чего нет в его работе, а отдать должное его труду: в

конце концов, ценность может представлять не только предлагаемая классификация научных исследований, которая, с нашей точки зрения, слишком очевидно демонстрирует принадлежность ее автора к определенному научному направлению (тем более, что, возможно, это только начало научного пути автора: в 1997 г. он защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук, посвященную терминам родства [7]), но и сам их обзор - первая, насколько нам известно, подобная попытка в отечественной науке.

Выводы. Подводя **итог** рассмотрению вопроса об отличии лингвистического подхода к терминам родства от подхода этнографического, заметим, что это отличие, основанное на разных предметах исследования, представляется нам достаточно принципиальным, чтобы не считать актуальным призыв к объединению усилий лингвистов и этнографов. Разумеется, это вовсе не означает, что мы не считаем возможным плодотворное сотрудничество специалистов разных областей: в каких-то случаях оно, безусловно, полезно. Однако представляется, что граница «сфер интересов» должна быть маркирована достаточно четко, иначе не избежать обвинений в адрес друг друга (что иногда, и даже не всегда в абсолютно корректной форме, как например в вышеупомянутой дискуссии в адрес лингвиста В.Ф. Выдрина, проскальзывает в отдельных статьях альманаха «Алгебра родства...»). Для целей же нашего собственного исследования, помимо извлечения из трудов авторов альманаха некоторых существенных для нас соображений о терминах родства, о чем упоминалось выше, существенно и то, что анализ некоторых идей вызвал нас на дискуссию, в рамках которой мы постарались более отчетливо сформулировать наше собственное представление о природе терминов родства как лексем и определить, что именно входит в «зону» наших собственных научных интересов.

Литература

1. Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов

- родства. – Вып. 1. – СПб.: РАН, 1995.
2. Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып. 2. – СПб.: РАН, 1998.
 3. Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып. 3. – СПб.: РАН, 1999.
 4. Арсеньев В.Р. О лингвистическом и социальном измерениях этнокультурной реальности (в связи с изучением системы терминов родства бамбара) // Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып. 2. – СПб.: Музей антропологии и этнографии РАН, 1998. – С. 7-32.
 5. Бурыкин А.А. Термины родства как объект лингвистического анализа (Круг проблем и аспекты исследования) // Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып. 2. – СПб.: Музей антропологии и этнографии РАН, 1998. – С. 77-88.
 6. Дзибель Г.В. Феномен генерационного скашивания в системах родства // Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып. 1. – СПб.: Музей антропологии и этнографии РАН, 1995. – С. 138-171.
 7. Дзибель Г.В. Поколение, возраст и пол в системах терминов родства: Автореф. дис. ... канд. ист. н. – СПб., 1997.
 8. Добронравин Н.А. Термины родства, имена родства и компаративистика // Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып. 2. – СПб.: Музей антропологии и этнографии РАН, 1998. – С. 42-46.
 9. Маслов А.А.П. Мнимые и реальные противоречия этнологического и лингвистического подходов к изучению терминологии родства бамбара (Комментарии к статьям В.Р. Арсеньева и В.Ф. Выдрины) // Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып. 2. – СПб.: Музей антропологии и этнографии РАН, 1998. – С. 32-41.

КОМУНІКАТИВНИЙ РИТУАЛ У СУДОВОМУ ДИСКУРСІ

Олена Доценко

(Київ)

Статтю присвячено одній з малодосліджених проблем сучасної правничої лінгвістики – особливостям реалізації ритуальних дій у судовому спілкуванні. Диференційовано типи ритуальної поведінки, описано специфіку вербальних проявів судового ритуалу.

Ключові слова: *ритуальні дії, ритуальна поведінка, судовий ритуал.*

Статья посвящена одной из малоисследованных проблем современной законодательной лингвистики – особенностям реализации ритуальных действий в судебном общении. Дифференцированы типы ритуального поведения, описана специфика вербальных проявлений судебного ритуала.

Ключевые слова: *ритуальные действия, ритуальное поведение, судебный ритуал.*

The article is devoted to the one of scantily explored problems of modern legal linguistics – the features of realization of sacral actions in judicial intercourse. The types of sacral conduct are differentiated, the specific of verbal displays of judicial ritual is described.

Key words: *sacral actions, sacral conduct, judicial ritual.*

Постановка проблеми. Інтерес до дослідження мовних явищ з погляду прагматики активізував вивчення комунікативних ритуалів. Лінгвісти зосереджують увагу переважно на ритуалі як одній з найдавніших соціальних

семіотик [9, с.278-282], аналізують ритуальний характер фольклорних жанрів [12; 14], ритуальність етикетних формул [5; 15].

Актуальність дослідження. Як специфічний ритуал ставав об'єктом спостереження і судовий процес, щоправда, з погляду юриспруденції [10]. Комплексне ж лінгвістичне дослідження ритуальності судового дискурсу досі не було проведене, незважаючи на актуальність такої роботи.

Мета статті: розкрити особливості реалізації ритуальних дій у судовому спілкуванні, виокремити типи ритуальної поведінки, описати специфіку вербалізації судових ритуалів.

Виклад основного матеріалу. Судовий процес можна вважати одним з найдавніших ритуалів. Протягом століть частка ритуальності в ньому змінювалася: якщо в добу середньовіччя суд був абсолютно ритуалізованим, під час “червоного терору” ритуальність судового процесу була мінімальною, а то й абсолютно ігнорувалася. Історія переконує в тому, що надмірна ритуалізація судових слухань так само згубна, як і відсутність ритуалу, покликаною, з одного боку, бути засобом забезпечення дотримання норм поведінки, зокрема й комунікативної, учасниками судового засідання та присутніми, а з другого – чинити психологічний вплив на них.

Усебічне дослідження комунікативного дискурсу неможливе без урахування особливостей його ритуалізації. Зокрема потребує встановлення і вивчення частка ритуалу в судовому процесі, взаємодія його домінантних невербальних та периферійних вербального елементів, типи комунікативних ритуальних дій тощо.

Спілкування в судовому засіданні регламентоване нормативними актами, чим відрізняються від організованого і спонтанного ділового спілкування. “Регламентоване спілкування ритуалізоване через жорсткі обмеження і схеми жанрово-рольової взаємодії. Будучи канонічним за своєю природою, воно не передбачає імпровізації. Найчастіше регламентоване спілкування – це суворо офіційне й офіційне спілкування, репрезентоване протокольними жанрами колегіального спілкування: збори, нарада,

засідання, рада тощо” [6, с.93]. Судовий процес – один з найбільш регламентованих видів комунікації, тому його можна розглядати як “вироблений звичаєм або запроваджений порядок здійснення чого-небудь” [2], тобто як ритуал.

М.Ю. Пахалов висловлює юридичний погляд на досліджуване явище: “Щодо судового процесу поняття ритуалу можна також пояснити як дії чи комплекс дій, обов’язкових для виконання, у зв’язку з настановами тієї чи іншої влади... Судовий ритуал не джерело, а інструмент права, використовуваний судом і учасниками процесу в правозастосовній практиці. Він пов’язаний з організацією судочинства настільки ж, наскільки і формальні юридичні вимоги, такі, як термін виконання, порядок виклику, вимоги до учасників тощо. Можна сказати, що ритуал є механізмом переходу від безладу до порядку. Символіка жестів, промов, поведінки ніби збирає окремі елементи судового розгляду в єдине ціле. Для учасників процесу це означає перш за все відповідність того, що відбувається, їхнім очікуванням, засвоєним завдяки культурним, історичним і, у випадку середньовічного процесу, релігійним стереотипам. Для сучасної людини так само актуальні очікування відповідності судового процесу низці ознак, які формально не стосуються права: це проходження процесу в залі суду, відповідне розташування учасників один щодо одного, зовнішній вигляд судді й т.п.” [10, с.115]. Узагальнюючи трактування судового ритуалу правниками, М.Ю. Пахалов дає досить чітке його визначення: “Сукупність усіх дій, поведінок, приписів і символів, виконання яких, санкціоноване чи несанкціоноване догматичним правом, має обов’язковий характер, хоча в цьому й не проглядає безпосередній зв’язок з результатом справи, і які в цілому творять той світ, у якому відбувається процес і реалізується право” [10, с.115]. Усі означені елементи судового ритуалу передбачені нормативними актами. Наприклад, Постановою Кабінету Міністрів від 19 березня 1994 р. № 177 “Про норми забезпечення службовим обмундируванням суддів України” передбачене забезпечення суддів, крім

класичних костюмів, ще й “мантією з тонкої вовняної тканини чорного кольору без підкладки, силует трапецеподібний, довгий рукав напівреглан знизу оздоблений атласною смужкою чорного кольору завширшки 2 сантиметри, застібка на три гудзики. Горловина і край борту оздоблені атласною смужкою чорного кольору завширшки 5 сантиметрів. Довжина мантії має бути такою, щоб відстань від підлоги до нижнього краю мантії становила 28 сантиметрів”. Зрозуміло, що результати провадження справи у суді не залежать безпосередньо від того, в якому одязі буде суддя, однак це створює відповідну атмосферу в залі суду, визначає настрій учасників процесу, а отже, впливає на хід процесу.

Ритуальність судового дискурсу має глибоке коріння, яке сягає язичницьких часів. У добу середньовіччя він сягнув свого апогею: “судовий процес був чимось схожий на релігійне дійство, що відбувалося за особливими правилами, про які знали тільки посвячені (судді). Відповідно, вже сам собою, незалежно від ролі церкви, суд мав ірраціональні риси і застосовував свої специфічні судові ритуали” [10, с.114]. Мали судові ритуали й наші предки. Це відбилося в мові й українській судовій традиції. Р. Лашенко, автор одного з найгрунтовніших досліджень документів Київської Русі та Великого князівства Литовського, зазначав, що в договорах тих часів згадуються не лише поняття "закон" і "покон руський", "устав руський", а й підкреслюється також значення "роти" (присяги) як судового доказу – присяги, яка в Україні, як і в інших слав'янських землях (напр., у чехів), відігравала важливу роль: в Україні сам термін "*roma*" у значенні присяги (власне "формули" присяги) вживався широко і в литовсько-польський період нашої історії [8]. Кожен учасник судового процесу другої половини XVI – XVIII століть складав присягу – клятву іменем Бога перед Святим Хрестом і Євангелієм, яка традиційно чинилася у присутності осіб духовного сану. Це одна з найдавніших ритуальних дій східних слов'ян, поширених ними у Західній Європі. Присяги XVIII ст. поділялися на судові й адміністративні, окрему групу становили військові присяги [4, с.66].

Цікавим є зміст присяги, яку склали особи, що були “сискані до суду”: *Я <, > ныже имянований, присягаю гѣду Богу в Троици Святой славимому <, > в[ъ] томъ, что будучи я сисканъ в судъ подкоморский повѣтѣ Миргородского по производимимъ в ономъ судѣ дѣла[мъ] сотника миргородского Забѣли, атамана походного миргородского Григория Короленка и козака миргородского Никити Коваленка <, > на обозного полкового миргородского Розянку за землѣ за Королевою Дубровкою лежащие и прочое <, > в чемъ мене спросят и что знаю и вѣдаю – все по справедливости, нѣчего не [в]таеая показать имѣю <, > не смотря на грозби, на дари, на дружбу, ни на свойство. Так ми, Боже, помози. А буди несправдливъ, скарай! В заключение чего цѣлую слова и крестъ спасителя моего, аминь.* Незважаючи на юридичну ірраціональність подібних присяг, вони існують і в сучасній правозастосовній практиці, пов’язаній із судочинством. Наприклад, у ст. 10 Закону України “Про статус суддів” зазначено: “Вперше призначений суддя в урочистій обстановці приймає присягу такого змісту: *“Урочисто присягаю чесно і сумлінно виконувати обов’язки судді, здійснювати правосуддя, підкоряючись тільки закону, бути об’єктивним і справедливим”*. Присяга судді складається перед Президентом України”. Такі тексти є прикладом вербальних ритуалів, де слово дублює дію, тотожне їй, вони “не створюються у процесі їх проголошення, а відтворюються в готовому вигляді, тоді як мовленнєві акти імпровізовані й не мають у нормальному випадку жорстко клішованої форми” [12, с.592]. Однак аналогічні присяги, пов’язані з процедурою судочинства, зараз не виголошуються в залі суду.

“Ритуальне спілкування – це чисто соціальне спілкування, з якого “за правилами гри” виганяються всі “психологічні”, тобто індивідуальні особистісні риси, де вони не важливі, не потрібні, навіть заважають, де головне – досягнення об’єднання з соціумом, вираження себе як члена суспільства і підтримання єдності з ним” [13]. “Правила гри” в суді визначені і традицією, і нормативними актами. Так, до ритуальних знаків поведінки в судовому дискурсі відносять “представлення сторін, обговорення порядку

денного” [1, с. 8] тощо. Для ритуального спілкування важливим є те, як учасники спілкування розпізнають комунікативну ситуацію і прогнозують у ній свою поведінку, тому до ритуальних комунікативних дій можна віднести й роз’яснення учасникам судового процесу їх прав і обов’язків. Однак вважаємо хибною думку І.М. Васильянової про те, що до ритуальних дій можна віднести дебати сторін [1, с.8]. На цій стадії судового процесу кожен доповідач намагається на основі даних, отриманих у ході судового слідства, аргументовано довести слушність своєї правової позиції, а в ритуальному спілкуванні “ніколи чи майже ніколи реально не стоїть завдання змінити погляд або думку, установки партнера. Більше того, у цих випадках взагалі не передбачається будь-яка зміна, воно з початку й до кінця задане, незмінюване співвідношення сил і думок, з якими всі знайомі, і яких слід дотримуватися” [13]. Судовий дискурс не можна вважати і складним ритуалом, як, наприклад, публічний захист дисертації, де “все, що відбувається, включаючи, хто і що скаже, а також результат голосування, відомі заздалегідь. Однак дисертант повинен переконувати, опоненти сперечатися тощо. Важливим показником необов’язковості переконування і реакції на неї в ритуальному спілкуванні – це відсутність, як правило, емоційної реакції на ті прийоми, які в інших випадках її б викликали” [13]. Для судового дискурсу така беземоційність і прогнозованість є швидше аномалією, ніж нормою, адже за умови реалізації принципів законності й беззастережності судочинства, рівності прав сторін судовий процес не може бути позбавленим хвилювання, емоцій. Отже, в контексті судового дискурсу “під ритуальністю слід розуміти відсутність елементу новизни, передбачуваність, запрограмованість, перевагу фатички над інформативністю” [16]. Однак ні в якому разі не можна таку ритуальність вважати зайвою, невиправданою, адже, як свідчить досвід нашого народу, саме суди, позбавлені традиційних фатичних атрибутів, чинили найбільше беззаконня.

У судах реалізуються три основні функції ритуалу, визначені К. Лоренцом [7], які Н.І. Формановська вважає основою мовленнєвого

етикету: “1) стримування агресії як заборона смертельної боротьби між членами групи; 2) утримання членів групи в замкненому середовищі “своїх”; 3) відчуження членів інших груп як “чужих” [14, с.396]. Незважаючи на те, що розробки К. Лоренца стосувалися перш за все поведінки тварин, висловлені вченим твердження є досить універсальними й можуть бути застосовані для аналізу судового дискурсу.

Процесуальний двобій – емоційно напружений комунікативний процес, який часто, особливо за умови участі в ньому непрофесіоналів, набуває рис конфлікту. І саме судовий ритуал дозволяє стримати агресивність процесуальних опонентів, що свідчить про реалізацію в судовому спілкуванні першої функції ритуалу, виділеної К. Лоренцом. Основні засади судового ритуалу, спрямованого на запобігання виявам агресії, кодифіковані нормативними актами. Наприклад, Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 р. (протокол від 1 - 2 жовтня 1999 р. № 6/VI), визначають такі норми комунікативної поведінки: “У відносинах з іншими учасниками процесу адвокат повинен: 1) бути стриманим і коректним; 2) реагувати на неправильні дії або вислови цих осіб у формах, передбачених законом, зокрема у формі заяв, клопотань, скарг тощо; 3) при допиті підсудних, потерпілих, сторін у цивільному процесі, свідків та інших осіб бути тактовним, не ставити запитань у підвищеному тоні, брутальній, знущальній формі, або формі, що принижує їх честь та гідність” (ст. 59 “Культура поведінки адвоката у відносинах з іншими учасниками судового процесу”).

Для судового спілкування типовою є специфічна “корпоративність”: адвокат, громадський захисник є “своїми” для підсудного / підсудних, прокурор, громадський обвинувач – для потерпілого / потерпілих. У межах кожної “корпорації” мовці узгоджують свої комунікативні дії, зміст оприлюднюваної інформації тощо.

Протиставлення в межах судового процесу сторін захисту й обвинувачення, позивача і відповідача є найдавнішою та найпитомішою ознакою судового процесу й відповідає функції відчуження “чужих”, визначеній К. Лоренцом. Вона виявляється як на невербальному, так і на вербальному рівні, частково регламентована нормативними актами.

Комунікативні акти, що реалізуються в межах судового дискурсу не можна вважати “вербальними ритуалами”, типовими, наприклад, для фольклорного, етнографічного дискурсів. Як зауважує С.М. Толста, “ще одна, і, можливо, найяскравіша, відмінність вербальних ритуалів від мовленнєвих актів – це закладена в них модель адресата. Якщо в нормальному мовленнєвому акті адресатом мовлення є співрозмовник, то тут співрозмовника може не бути зовсім: більшість приговорів, молитви, заклинання промовляються наодинці й не передбачають реального адресата” [12, с.595]. Для судового дискурсу врахування особливостей адресата є ключовою ознакою.

Отже, вербальна ритуальність судового дискурсу обмежена і стосується переважно регламентації процесуальними та іншими нормативними актами комунікативного процесу в залі суду, використання етикетних формул, кліше й штампів з метою реалізації принципів ввічливості, причому вираження ритуальності мовними засобами в суді має переважно фатичне значення, тобто стосується так званих “проміжних форм” [12, с.594] – “вітання, формули прощання, вдячності, вибачення тощо. Вони швидше мікроритуали, ніж канонічні ритуальні дії” [12, с.594], тобто мова йде про етикетні формули.

Про зв'язок ритуального спілкування та етикету пише й О.Я. Гойхман: “На рівні етикетних форм здійснюється і ритуальне спілкування. Під ритуальним спілкуванням розуміємо вироблений звичаєм чи встановлений порядок спілкування” [3, с.194]. Проте слушною є й думка вченого про те, що “немало конкретних ситуацій спілкування чисто етикетного характеру не є ритуальними, тобто виробленими й установленними, а виникають

спонтанно. Тому вводиться поняття етикетного спілкування. Під етикетним спілкуванням слід розуміти взаємну самопрезентацію партнерів у межах етикетних слів і виразів” [3, с.195]. Тобто йдеться про різницю етикетного ритуалізованого спілкування й спонтанних формул ввічливості. Такий підхід до визначення й диференціації ввічливості й етикетного спілкування підтримує і Н.І. Формановська: “...ці явища не покривають одне одне, а лише тісно взаємодіють; не все те ввічливе, що етикетне, але не все, що неетикетне, неввічливе” [14, с.405].

Отже, в межах судового дискурсу можна вести мову про: 1) ритуальні неетикетні формули спілкування; 2) ритуальні етикетні формули; 3) формули ввічливості.

Ритуальні неетикетні формули спілкування пов’язані із законодавчими регламентаціями судового процесу. Перш за все – це визначення “сценарію” судових засідань процесуальними кодексами. Цими ж нормативними актами передбачено й обов’язковість дотримання окресленого розпорядку, контроль за яким покладається на голову в судовому засіданні: “Підтримання порядку під час судового засідання покладається на головуючого. Всі учасники судового розгляду, а також всі присутні в залі судового засідання повинні беззаперечно виконувати розпорядження головуючого про додержання порядку в судовому засіданні. Всі учасники судового розгляду звертаються до суду, дають свої показання і роблять заяви стоячи. Відступати від цього правила можна лише з дозволу головуючого” (ст. 271 “Розпорядок судового засідання” Кримінально-процесуального кодексу України). Така регламентація “сценарію” є принциповою для дослідження специфіки судової комунікації, особливо з погляду прагматики, оскільки кодексами передбачено зміну комунікативних дій. Так, розпочинається судове засідання стадією, що в Кримінально-процесуальному кодексі визначається як “Підготовча частина судового засідання” (Цивільний процесуальний кодекс України цих стадій формально не виділяє). Під час таких підготовчих дій в

судах усіх інстанцій відбуваються комунікативні акти фатичного (власне ритуального) та інформативного характеру.

До фатичних комунікативних дій належить оголошення справи, яка розглядається в суді. Неінформативним його можна вважати тому, що всі учасники судового засідання знають суть справи, про це попередньо готується оголошення. Аналогічну функцію виконує встановлення особи підсудного і часу вручення йому копії обвинувального висновку в кримінальному процесі: “Суд встановлює особу підсудного, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце, рік, місяць і день народження, місце проживання, заняття, сімейний стан та інші потрібні дані, що стосуються його особи. Після цього головуєчий запитує підсудного, чи вручені йому і коли саме копія обвинувального висновку а в справах, зазначених у частині першій статті 27 цього Кодексу, – копія скарги, копія постанови про порушення справи та повістка” (ст. 286 Кримінально-процесуального кодексу України). Фатичну функцію можуть виконувати й роз'яснення судом прав і обов'язав учасникам судового засідання, коли йдеться про професійних юристів та спеціалістів, для яких ці відомості не є новими. Такі роз'яснення частково співвідносні з присягою, тому можна вести мову про ритуальний характер цих комунікативних дій.

Інформативну функцію на підготовчому етапі судового засідання виконують такі акти спілкування: заявлення і розв'язання клопотань, пояснення прав та обов'язків непрофесійним учасникам тощо.

На другій стадії судового розгляду (судове слідство) відбувається з'ясування інформації, необхідної для встановлення обставин справи і яка може бути використаною сторонами під час судових дебатів як аргументи. Тут домінує реплікувальний діалог через запитання та відповіді, на відміну від третьої стадії судового процесу (судових дебатів), де реалізується нарративний діалог, що виявляється у виголошенні промов процесуальними опонентами.

Завершується судовий розгляд виголошенням рішення суду. Відповідно до судового ритуалу постановляється воно “в окремому приміщенні – нарадчій кімнаті” (ст. 322) “ім'ям України” відповідно до статті 321 Кримінально-процесуального кодексу. Зміст і структура рішень суду в кримінальних та цивільних справах теж регламентується законодавчо.

Дослідження другого типу ритуальних комунікативних дій потребує з'ясування функцій етикету, що відрізняють його від неритуалізованих проявів увічливості, виділення типів комунікативно-семантичних груп мовленнєвого етикету.

Етикетні форми є абсолютно органічними для судового спілкування, оскільки, по-перше, етикет слід розглядати як “стандартну систему вказівки на традиційні ієрархічні, статусні та рольові стосунки між людьми, об'єднаними будь-яким соціумом” [14, с.417], а з другого – “етикетне спілкування дозволяє завдяки стандартним, формальним засобам переключити увагу комунікантів на змістовий бік міжособистісних стосунків або на інформаційний обмін” [5, с.90].

Н.І. Формановська виділяє три типи комунікативно значимих смислів етикету, які по-різному реалізуються в судовому спілкуванні. Соціальні смисли, що містять “інформацію про мовця, адресата, їх рольові стосунки, офіційну / неофіційну тональність спілкування” [15, с.576], виявляються в суді надзвичайно яскраво, так само, як і інтенціональний (“відбиває комунікативні наміри (мовленнєву інтенцію) мовця” [15, с.576]), що стають основою диференціації етикетних формул. Емоційно-оцінні смисли виявляються вкрай рідко, можна навіть констатувати, що для судового засідання їх стримування, а не реалізація є нормальним.

Найтипівішими формами мовленнєвого етикету в судовому дискурсі є:

1) звертання – “яскрава одиниця встановлення контакту зі співрозмовником, привернення його уваги, під час орієнтації на соціальний статус і роль адресата відповідно до власних ознак мовця, в ситуації офіційності / неофіційності” [14, с. 415]. Звертання – одна з найпопулярніших

етикетних формул у судовому спілкуванні. Як слушно зауважує В.І. Карасик, “носії титулів дуже чутливі до використання титулів. До доктора, судді та єпископа звертаються, відповідно називаючи їх звання” [5, с.99];

2) представлення – обов’язковий комунікативний акт у судовому спілкуванні, який, окрім етикетної, виконує ще й інформативну функцію;

3) вибір *Ви*-форми звертання;

4) вибачення;

5) комплімент, що стосується переважно ділових якостей опонента і виконує функцію емоційного аргументу чи підкреслює позитивні професійні риси колеги, з яким адресант повідомлення виступає як одна процесуальна сторона;

б) вияв уваги до співрозмовника – репліка-відповідь, характерна для судового дискурсу. Однак увага як етикетний прояв, а не комунікативна реакція, досить складний процес. З одного боку, мовчання як вияв уваги в залі суду є типовою соціально-закріпленою реакцією, що дозволяє сконцентруватися на змісті повідомлення. Судове спілкування не належить до тих офіційних заходів, для яких типовою є пасивна роль учасників. Проте, з другого боку, справедливою є думка вчених, які, досліджуючи особливості спілкування росіян, встановили: “Комунікативна домінантність, комунікабельність, емоційність, безкомпромісність часто спонукає їх не до слухання, а до перебивання співрозмовника, до прагнення швидше сформулювати і висловити свій погляд, наполягати на ньому, швидше вступити в суперечку” [11, с. 195]. Ці риси актуальні й для українських комунікантів у залі суду.

Окремо варто розглядати комунікативні акти, які передбачають обрамлення директивних проявів (прохання, пропозиція тощо) специфічною етикетною рамкою.

Висновки. Отже, сучасний український судовий дискурс є частково ритуалізованим, що визначено високим ступенем його регламентації. Така ритуальність може виявлятися у специфічних комунікативних діях

неетикетного характеру і в етикетних ритуальних діях. Обсяг статті дозволяє лише окреслити комунікативно-семантичні групи мовленнєвого етикету, що реалізуються в судовому дискурсі, їх ґрунтовний аналіз потребує проведення окремого дослідження.

Література

1. Васильянова И.М. Особенности аргументации в судебном дискурсе: Автореферат дис. ... канд. филол. наук / ГОУВПО «Калужский государственный педагогический университет им. К.Э. Циолковского». – Тверь, 2007. – 18 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.: іл.
3. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 272 с.
4. Доценко О.Л. Історія мови українського справочинства. – К.: НАВСУ, 2005. – 142 с.
5. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
6. Колтунова М.В. Конвенции как прагматический фактор делового диалогического общения. – М.: Акад. гуманитар. исслед., 2005. – 228 с.
7. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"): Пер. с нем. – М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994. – 272 с.
8. Лащенко Р. Лекції по історії українського права [Електронний ресурс]. – Прага, 1923 – 1924. – Режим доступу: <http://www.library.kr.ua/elmuseum/zem/lecture.html>.
9. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 432 с.

10. Пахалов М.Ю. Ритуальность и иррациональность судебного процесса (на материалах средневековой Англии) // Государство и право. – 2007. – № 6. – С. 114 – 120.
11. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русское коммуникативное поведение. – М.: Гос. институт русского языка им. А.С. Пушкина, 2002. – 277 с.
12. Толстая М.С. Вербальные ритуалы в славянской народной культуре // Логический анализ языка. Избранное. 1988-1995 / Редколлегия: Н.Д. Арутюнова, Н.Ф. Спиридонова. – М.: Индрик, 2003. – С. 591-597.
13. Третьяков В.П. Ритуальное общение [Электронный ресурс] // Элитариум. Центр дистанционного обучения. – Режим доступа к журн.: http://www.elitarium.ru/2007/09/07/ritualnoe_obshhenie.html.
14. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. – М.: ИКАР, 2007. – 480 с.
15. Формановская Н.И. Речевой этикет // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л.Ю. Иванова, А.П. Сковородникова, Е.Н. Ширяева и др. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 575-578.
16. Шейгал Е.И. Невербальные знаки политического дискурса [Электронный ресурс] // Основное высшее и дополнительное образование. – Вып. 1. – Волгоград, 2001. – Режим доступа к журн.: <http://www.philology.ru/linguistics1/sheygal-01.htm>.

УДК 070

ОСОБЛИВОСТІ ЖАНРОВОЇ ПАЛІТРИ У МІСЦЕВІЙ МОЛОДІЖНІЙ ПРЕСІ 60 – 90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Марія Дяченко
(Запоріжжя)

У статті досліджуються особливості функціонування та різновиди інформаційних жанрів у місцевій молодіжній пресі на матеріалі газет „Комсомолец Запоріжжя” та „МИГ”.

Ключові слова: бесіда, замітка, звіт, інтерв'ю, новина, преса, репортаж, хроніка.

В статье исследуются особенности функционирования и разновидности информационных жанров в молодежной местной печати на материале газет „Комсомолец Запорожья” и „МИГ”.

Ключевые слова: беседа, заметка, отчет, интервью, новость, пресса, репортаж, хроника.

The article deals with the peculiarities of functioning and varieties of information genres in local youth press on the material of the newspapers „Комсомолец Запоріжжя” and „МИГ”.

Key words: talk, note, report, interview, news, press, reporting, chronicle.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційно-жанрової палітри молодіжної газети, як і усієї преси загалом, відбувався під пріоритетами високої ідейності, партійності, народності, масовості, критики і самокритики, оскільки читачами таких видань були переважно молоді люди, комсомольці,

юні будівники комунізму, як тоді вважалося. Така ідейна спрямованість не могла не позначитися на особливостях функціонування інформаційних жанрів, їх різновидах та специфічному призначенні для певної вікової категорії читацької аудиторії.

Вивченню жанрів молодіжної газетипевною мірою приділяли увагу науковці та журналісти-практики, зокрема А.М.Гребеніна, З.М.Налбандян, Г.Г.Шуйська, В.Н.Ганичев, Я.Н.Засурський, В.А.Фронін запорізькі науковці: І.Герман, В.Т.Хітрова і журналіст-практик В.Московцева.

Актуальність дослідження. Жанрова палітра молодіжних регіональних видань, як і уся місцева преса другої половини – кінця ХХ століття досі не була об'єктом спеціального комплексного наукового дослідження, чим пояснюється експліцитність вибору предмета нашого аналізу: обласні молодіжні газети „Комсомолец Запоріжжя”¹, „МИГ”.

Мета статті – відстежити на матеріалі вище зазначених молодіжних видань специфіку та особливості функціонування інформаційних жанрів, їх різновиди на шпальтах регіональної преси.

Виклад основного матеріалу. Жанрова палітра молодіжної газети 60-х – 80-х років ХХ століття розвивалася у тісному зв'язку з формуванням ідейно-тематичного комплексу відповідно до суспільних реалій і завдань комуністичного виховання молоді: ідейно-теоретичного, трудового морального, військово-патріотичного, інтернаціонального, естетичного, правового, фізичного, виховання у комсомольців дисципліни і свідомості.

Той чи інший тематичний напрямок постає у газетному номері у вигляді матеріалів різних жанрів публіцистики. Оперативна інформація на шпальтах „Комсомольця Запоріжжя” була двох видів: загальна (повідомлення про різні аспекти життя країни, міжнародне положення) і специфічно молодіжна, що відображала події, факти з життя комсомольців і молоді та була домінуючою на сторінках газети, адресувалася молодому читачеві.

¹ далі назву газети „Комсомолец Запоріжжя” подаємо КЗ

Найбільш розповсюдженим різновидом інформаційних жанрів була коротка замітка на 10 – 30 рядків. Часто замітки подавалися підбіркою, інколи – під постійними рубриками: „Прогуляний день – злодію брат” (Ю.Худяков „А, може, номер пройде?” // КЗ, 3 березня 1970 р.), „Сфері обслуговування – комсомольську турботу” (Ю.Гаєв „Сума складових”, І.Василенко „Веселе дозвілля – справа серйозна” // КЗ, 3 липня 1980 р.), „Людина серед людей” (Л.Павлова „Наша мета – переконаність”, Л.Ткаченко „Ціна доброго настрою” // КЗ, 7 серпня 1980 р.), „Гострий сигнал” (В.Челишев „Зроби сам” // КЗ, 15 липня 1980 р.), „Виробничі вожаті” (Л.Кусакова „Є у нас старші друзі” // КЗ, 17 липня 1980 р.), „Абітурієнт – 80” (А.Векленко „Знайди свого синього птаха” // КЗ, 17 липня 1980 р.), „Трудове літо школярів” (Ю.Артеменко „Сонце, море, винограді ми” // КЗ, 17 липня 1980 р.).

Основою інформаційних заміток в молодіжній газеті були факти, події з життя юнаків та дівчат регіону і країни взагалі – так, на передодні XXVI з’їзду КПРС, в гарячий період жнив під рубрикою „ XXVI з’їзду КПРС – натхненну працю, творчу активність молоді” газета опублікувала підбірку заміток про активну життєву позицію запорізьких комсомольців (В. Танасов „Зірочки на бункерах комбайнів”, Д.Гонтар „У спадок візьміть поле”, І.Батрак „Ми готові” // КЗ, 3 липня 1980 р., В.Нордов „Після служби – за кермом „Ниви” // КЗ, 5 липня 1980 р., Л.Федько „Робота плюс задоволення” // КЗ, 12 липня 1980 р.). А під час підготовки і проведення XII Всесвітнього фестивалю у Москві в газеті з’явилися нові рубрики: „Делегати XII Всесвітнього фестивалю” (А.Широкова „Суто чоловіча справа” // КЗ, 20 липня 1985 р.), „Фестиваль у Москві – фестиваль скрізь” (А.Кузнецов „Студентська програма фестивалю”, А.Корж „Святкові моделі” // КЗ, 13 квітня 1985 р., М.Виборнова „І робота, і карнавал”, Г.Дорохова „На честь форуму молоді”, С.Гасанбеков „Ці дні не забудуться”, Т.Губенко „Вітаємо зустріч молоді” // КЗ, 1 серпня 1985 р.), на XII фестивалі (А.Дібро, К.Орленко „З думою про мир”, В.Куликов „Зміцнюй єдність, молодь!”, Г.Ханов

„Об'єднатися, щоб творити”, В.Іткін „Ми і добросусідство в Європі” // КЗ, 3 серпня 1985 р.).

В середньому молодіжна газета 60 – 70-х років публікувала 9 – 12 заміток з життя молоді запорізького регіону, що стисло, але оперативно повідомляли про трудові здобутки (В.Жаров „Кукурудзу вирощуватимуть комплексні ланки” // КЗ, 13 січня 1961 р., І. Проскуркін „На жнивах – разом з сином”, А.Шеставін „В добру путь, хлібороби”, В.Кам'янський „Тридцять дві турботи” // КЗ, 3 липня 1980 р.), про комсомольський дух соціалістичного змагання (А.Зінченко „П'ятирічка – є!” // КЗ, 5 травня 1970 р., Л.Янюк „Змагання – це дерзання” // КЗ, 10 січня 1970 р., Т. Курочкіна „Випробувати себе, Г.Ахтіманов „Мета – перемога” // КЗ, 10 липня 1980 р.), про дозвілля молоді (А.Векленко „Нумо, дівчата!” // КЗ, 7 серпня 1980 р., О.Шнуренко „Гренада” моя” // КЗ 21 серпня 1980 р., М.Вікторов „Такі в Приморську дівчата” // КЗ, 3 липня 1980 р.), про інтернаціональну дружбу та культурне життя (І.Тимохін „Гість школи – журналіст”, Ю.Гаєв „Незвичайна конференція” // КЗ, 5 травня 1970 р.).

Короткі інформаційні повідомлення в молодіжній газеті публікувалися під рубриками: „Молодіжні новини” („Іграшка для школярів”// КЗ, 30 липня 1985 р.), „Новини кооператорів” („Ігри з комп'ютером”// КЗ, 21 січня 1980 р.), „Міські новини” („Відчинив двері магазин”, „Новий трамвай”// КЗ, 18 лютого 1989 р., „Нова АТС”, „Третє народження”, „Екологічний вечір”// КЗ, 4 лютого 1989 р.), „Новини культурного життя”(„Вклоняємось Кобзареві”, „У нашій вітальні”// КЗ, 11 березня 1989 р., „В залі знаходились чотири президенти ”, „Хороші книги й низькі ціни”// „МИГ”, 3 лютого 1996 р.), „Спортивні новини” („Головна подія дня”, „Приймається одноголосно...”// КЗ, 14 січня 1989 р., „Перемога нічия”, „Стартує вища ліга”// КЗ, 25 березня 1989 р.), „Свято після свята...”// КЗ, 11 березня 1989 р., „Козачка ЗАЛК” – чемпіон України”// „МИГ”, 2 квітня 1997 р.), „Новини ДАІ” („Водії, затягніть ремні тугіше”²// „МИГ”, 16 березня 1996 р.), „Книжкові новини” („Мелодії

² Переклад автора

військової слави” //6 липня 1985 р.), „Провінційні новини” („Доля пологівського герба зависла у повітрі”³, „І grimнула громовиця”⁴// „МИГ”, 24 листопада 1990 р., „Куди відходить Молочанськ...”⁵// „МИГ”, 24 листопада 1990 р., „Монастирська хатина”// „МИГ”, 3 лютого 1996 р.).

У 90-х роках на шпальтах молодіжної газети існував і такий різновид заміток, як хронікальне повідомлення (надзвичайно стисла інформація про події), що зустрічається під рубрикою „Світська хроніка” (О.Шемтов „Б.Єльцин і А.Горбунов: чоловічі ігри на свіжому повітрі”⁶// КЗ, 22 вересня 1990 р., І.Селезньова „Сірі очі нагадують яблука на снігу...”⁷//„МИГ”, 28 червня 1996 р.).

Репортаж – один з найпопулярніших і найефективніших жанрів молодіжної газети, що пояснюється його широкими можливостями: відображення події у тому вигляді, в якому вона відбувалася насправді, що дає читачеві змогу побачити її очима безпосереднього спостерігача або навіть учасника; поєднання оперативної передачі інформації з її аналізом; створення ефекту присутності на місці події, про яку йдеться у репортажі; спонукання читача до співпереживання шляхом викладу динаміки ситуації чи авторських переживань з приводу відображеної події.

Репортажному дискурсу молодіжної газети була властива просторово-часова дискретність і умовність, документальність, образна аналітичність, динамічність, „наочність”, емоційно-забарвлена стилістика, активна позиція автора

Тематика газетних репортажів у регіональних виданнях для молоді надзвичайно різноманітна, у них відображені всі сторони радянської дійсності. Основна тема – відображення етапів створення так званого розвинутого соціалістичного суспільства виховання нової людини, будівника комуністичного суспільства. В газеті „Комсомолец Запоріжжя” існували

³ Переклад автора

⁴ Переклад автора

⁵ Переклад автора

⁶ Переклад автора

⁷ Переклад автора

постійні рубрики: „Репортаж з поля” (О.Михайлюта „Комбайн №16”// КЗ, 18 липня 1985 р.), „Репортаж з гарячої точки”(Ю.Акімов „А тим часом в машинному залі”// КЗ, 26 лютого 1983 р., О.Савенко „Цех посеред села”// КЗ, 13 липня 1985 р.).

Надзвичайно широким був діапазон репортажного простору, що свідчило про різнобічність тематико-проблемного комплексу і всеохоплююче відтворення радянської дійсності: репортаж з борту яхти (Ю.Артеменко „Мрія під вітрилами”// КЗ, 24 травня 1986 р.), репортаж зі школи (В.Селиванов „Рік новий, радощі нові”// КЗ, 13 січня 1961 р.), із „Сільгосптехніки” (О.Михайлюта „У першу чергу”// КЗ, 25 липня 1985 р.), з каналізаційної труби (Н.Кузьменко „Чайки над... фекаліями ”// КЗ, 17 листопада 1990 р.); із Лужників (Л.Бернаскон, В.Куликов, В.Михальченко „Дай руку на дружбу, земле!”// КЗ, 6 травня 1985 р.), „репортаж із оселі сучасного астролога” (С.Бубнова „Комсомольці бісові душу задарма не віддають”// КЗ, 8 грудня 1990 р.).

На шпальтах регіональної преси можна було зустріти актуальний репортаж , колективний міжрайонний репортаж (В.Соймик, А.Векленко, Л.Кусаков, Т.Курочкіна (Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ, Оріхів) „Пишаються у цеглі і бетоні автографи студентів будзагонів”// КЗ, 14 серпня 1980 р.); афганський репортаж (В.Макаряков „Справжнє обличчя захисників ісламу”// КЗ, 12 серпня 1980 р.); святковий (А.Плясовиця „Парад звитяжжя і натхнення” – репортаж із театралізованого свята-маніфестації// КЗ, 10 жовтня 1978р., Г.Літневський „Литаври комсомольського свята” – репортаж із святкування 60-річчя ВЛКСМ у Запоріжжі // КЗ, 31 жовтня 1978 р., А.Плясовиця „Жовтневий марш запоріжців” – репортаж зі святкової демонстрації трудящих Запоріжжя// КЗ, 11 листопада 1978 року); напівказковий (Ф.Панченко „Пора новолітування” – репортаж зайчика// КЗ, 1 січня 1973 р.); „щось у дусі репортажу” (В.Морозова „Де музика бере початок?..”// КЗ, 8 грудня 1990 р.); суботній репортаж (Ю.Артеменко „Щасливий перший номер”// КЗ, 20 липня 1985 р., Д. Шилін „Здрастуй,

університет!”// КЗ, 3 серпня 1985 р., Н.Бузильова, „Індивідуальність, і не лише вона”// КЗ, 11 березня 1989 р.), весняний репортаж з діалогами та перебільшеннями („Букет для запоріжців” КЗ, 26 березня 1983р.); літній (К.Чурсіна „Сатурн ” із сонцем і дощем ”// КЗ, 21 липня 1990 р.); фоторепортаж (В.Ісаєнко „Рай та й годі”// КЗ, 21 січня 1989 р., Ю.Гулий „Народний депутат – депутат від народу”// КЗ, 11 лютого 1989 р.); репортаж-нарис (В.Челишев „Спіймай золоту хвилю” (Зустрічі... Враження... Нотатки...) // КЗ, 24 липня 1980 р.); репортаж-серіал (Н.Сушко „Я глина, я раба твоя...” – „репортаж перший”// КЗ, 10 березня 1973 р., „принеси в жертву сина свого...” – „репортаж другий”// 13 березня 1973 р., „Дві з матір’ю, одна з батьком...” – „репортаж третій”// 17 березня 1973 р.).

Багата палітра і різноманітність форм репортажного дискурсу в запорізькій молодіжній пресі II половини ХХ століття – яскраве свідчення існування внутрішньожанрових різновидів газетного репортажу, що ще недостатньо вивчені нашим журналістикознавством.

Розповсюдженим жанром на шпальтах молодіжної газети був і звіт, який ніс інформацію про пленуми обкомів КПРС та ВЛКСМ, комсомольські з’їзди, конференції, наради молодих передовиків та новаторів, звітно-виборчі збори, Ленінські уроки, засідання бюро комітетів ВЛКСМ, що визначало специфіку змісту цього жанру у газеті. Використовувалися переважно традиційні форми звітів: загальні інформаційні і тематичні, зустрічалися й аналітичні та проблемні, вони публікувалися під рубриками: „Комсомольське життя”, „Черга денна”, „Золотий колос”, „Герої жнивного лану”, „Позивні ударних будов”, „Інфомсектор КЗ”, „Соцзмагання: проблема”, „Переможців визначено”. „Порядок денний: 1.Звіт 2.Вибори”, „Трудовий семестр”, „П’ятиріччі – ударний фініш”, „Рапорт радянської молоді”.

Нерідко звіти у молодіжній газеті мали великий об’єм, що було результатом детального описування події, переказу доповідей, що знижувало виховний ефект публікації та інтерес читачів.

Спостереження за палітрою інформаційних жанрів в газетах „Комсомолец Запоріжжя” та „МИГ” дають підстави стверджувати, що стійкий інтерес читацької аудиторії до жанру інтерв'ю спонукав до появи останнього майже в кожному номері молодіжної газети, як у II половині, так і наприкінці ХХ століття. Особливо привертають увагу інтерв'ю з передовиками виробництва, переможцями „модного” в 60-70-і роки соціалістичного змагання (А.Безвусий „Сільгосптехніка” перед стартом”//21 червня 1973 р., „Госпрозрахункова” паляниця: які радощі принесе вона споживачам і які турботи – виробничникам?”// КЗ, 4 березня 1979 р.), з комсомольськими активістами (А.Векленко „Відшукай живинку у ділі”//КЗ, 21 серпня 1980 р., А. Жучинський „Не кожному дано так щедро жити”// КЗ, 9 липня 1985 р.). Вони публікувалися під рубриками: „Наші інтерв'ю”, „Інтерв'ю з цікавою людиною”, „Інтерв'ю із компетентною людиною”.

Найвищим індексом частотності у 80-і – 90-і роки позначене „Актуальне інтерв'ю” (Ю.Артеменко „На контролі – якість”// КЗ, 3 серпня 1985 р., І.Січка „Переорієнтація”// 30 травня 1986 р., П.Соколов „Нове об'єднання зі старими хворобами”// 14 січня 1989 р., С. Володін „Чи вимирати місту?”// 21 липня 1990 р., Г.Дерибас „Чи обов'язково бути вегетаріанцем?”// 4 серпня 1990 р., Є.Бей „Ми вирішуємо ті ж самі завдання”⁸// „МИГ”, 10 січня 1996 р.).

Герой, який найчастіше зустрічається на сторінках молодіжної газети – видатна людина, з якої можна брати приклад, отримавши пряму відповідь на читацькі запити. Зазвичай інтерв'ю у молодіжній газеті оформлялося у вигляді діалогу, але розповсюджені також інтерв'ю-монолог, інтерв'ю – замальовка, доброзичливе інтерв'ю, колективне інтерв'ю, інтерв'ю на замовлення, інтерв'ю зі свідком події.

Існували й інші форми: бесіди з актуальних проблем („Бесіда М.Хрущова з першим космонавтом Ю.О.Гагаріним”// КЗ, 13 квітня 1961 р.), бесіди на міжнародні теми (В.Серов „Араби засуджують зговір”// КЗ, 14

⁸ Переклад автора

жовтня 1978 р., В.Сєров „Іран: корені кризи”// 23 листопада 1978 р.). публікувалися бесіди під рубриками: „Люди і хліб” (В.Супруненко „Повернення”// 31 липня 1980 р.), „Ідеологічне забезпечення жнив”(О.Стахова „Цінний „вантаж”// КЗ, 15 липня 1980 р.), „Почин”(Г.Літневський „На ланах – „Зміна”// КЗ, 17 липня 1980 р.), „Запрошуємо до розмови” (Л.Кусакова „Золота лихоманка”// КЗ, 13 листопада 1980 р.).

Висновки. Отже, палітра інформаційних жанрів на шпальтах молодіжної регіональної преси 60 – 90-х років ХХ століття була досить різноманітною, жанровою домінантою в цей період виступають замітка, репортаж, інтерв'ю, що визначало характер і особливості кожного номеру газети серйозно впливало на ідейно-політичне та моральне виховання молодих читачів.

Відсутність дослідження цієї теми відкриває перспективи подальшої роботи над вивченням та глибоким аналізом жанрової парадигми запорізької преси 60 – 90-х років ХХ століття, в тому числі – молодіжних газет, інтерес до яких поступово знижується внаслідок актуальності інших засобів комунікації (телебачення, інтернет, молодіжних радіостанцій)...

Література

1. Ваншєпберг З. Новинна журналістика: Навчальний посібник / За загал. ред. В.Ф.Іванова. — К.: Академія Української преси, 2004. — 262 с.
2. Московцева В.В. типологія друкованих засобів масової інформації: Навчально-методичний посібник із дисципліни спеціалізації „Газетна журналістика”. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 44 с.
3. Особенности работы в молодежной газете: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности „Журналистика”/ А.М.Гребенина, З.М.Налбандян, Г.Г.Шуйська. – М.: Высшая школа, 1985. – 175 с.
4. Рабочая книга редактора районной газеты. Опыт. Методики. Рекомендации / Под ред. Я.Н.Засурского. – М.: Мысль, 1988.

5. Тертичный А.А. Жанры периодической печати: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект-пресс, 2000. – 311с.

**ПОНЯТИЕ ИНФОРМАЦИИ.
ИНФОРМАТИВНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ**

Валерий Иванов

(Киев)

Стаття присвячена вивченню поняття «інформація» у вітчизняній та зарубіжній науці; звертається увага на міждисциплінарний характер його функціонування.

***Ключові слова:** поняття інформації, інформативна взаємодія, проблеми інформації.*

Статья посвящена изучению понятия «информация» в отечественной и зарубежной науке; обращается внимание на междисциплинарный характер его функционирования.

***Ключевые слова:** понятие информации, информативное взаимодействие, проблемы информации.*

The article is devoted to study of the definition “information” in native and foreign science; the attention is paid to interdisciplinary character of its functioning.

***Key words:** notion of information, informative interaction, problems of information.*

Постановка проблеми. Трудно переоценить ту роль, которую играет в развитии современного общества информация. Можно без преувеличения сказать, что современное общество является обществом информации, ее

эрой. Эта эра наступила в XX в. "С кибернетикой связан существенный в мировоззренческом отношении факт установления принципиальной неполноты той картины действительности, которую рисовала наука XIX в. Последняя пользовалась в своей палитре четырьмя основными "красками". Этими красками служили понятия материи, движения, пространства и времени. Кибернетика показала, что в палитре не хватает еще одной "краски". Ею является информация. Только приобщение до четырех упомянутых выше категорий понятия информации дает возможность построить целостную картину реальности" [Бирюков Б.В., 1974: 22].

Актуальность исследования. Информация позволяет человечеству активно работать с природой, помогает провести интеграцию человеческих усилий. Причем не только в определенных звеньях работы, а во всей человеческой деятельности в целом. В настоящий момент информация стала основным ресурсом человечества, базой и социального, и технического развития.

Цель статьи: изучить феномен «информация», вскрыть его существенные признаки, описать существующие подходы к определению этой дефиниции.

Изложение основного материала. Сам термин «информация» имеет давнюю историю (хотя актуализирован в науке он был сравнительно недавно). Особую роль играет информация в христианской религии. Согласно Евангелию от Иоанна проводится аналогия между информацией (словом) и Богом. Хотя следует отметить, что особая роль информации подчеркивалась и различными представителями восточной и эллинской философии. Согласно А.В.Соколову термин «информация» возник в Европе XIX в. от предлога «in» и корня «forme». Он означал нечто упорядочивающее, придающее форму. Информатором называли домашнего учителя, а информацией – учение, наставление [Соколов А.В.]. Слова «informatio» (лат.) и «informacja» (пол.) по-видимому послужили источниками для появления соответствующего термина в русском языке. Впервые по

Е.Горному это слово представлено в «Духовном регламенте» 1721 г. в значении «представление, понятие о чем-либо». Кстати, Е.Горный считал, что в Европе понятие «информация» утвердилось в XIV в. и означало «придавать вид, форму, формировать, создавать, образовывать», «обучать, воспитывать», «строить, составлять», «воображать, мыслить» [Горный Е., 2001].

Однако «бум» вокруг понятия информация начался значительно позже. В науку это понятие было введено Р.Хартли в 1928 г. Таким образом, он обозначал меру количественного измерения сведений, которые распространяются по каналам связи. Как видим, этот подход кардинально отличается от бытового.

В настоящий момент проблемы информации одни из самых популярных в науке. После создания теории информации ссылки на нее можно встретить в трудах ученых самых различных специальностей.

Проблемы информации исследуют и инженеры, и историки, и биологи, и социологи, и, конечно, журналисты, и представители многих других отраслей науки. Некоторые рассматривают информацию "как социальное явление, то есть определенный феномен, связанный с деятельностью тех или других субъектов социальных множеств (например, групп) или социальных институтов (например, учреждений и организаций, которые функционируют в обществе)" [Массовая информация в советском промышленном городе, 1980: 20].

Это точка зрения социологов. Предметом изучения здесь выступает информационная деятельность тех или других социальных агентов. При этом связь информации с деятельностью заключается в том, что первая выступает в виде предмета, средства и продукта второй.

Кроме того, деятельность в обществе этих агентов реализуется в форме как специализированной (например, профессиональной) деятельности, так и неспециализированной (спонтанной).

В социологии понятие информации не приобретает какого-то качественно иного содержания, хотя и не полностью используется в том же значении, как в теории информации, потому что обязательно занимается рассмотрением содержания информации, которая анализируется. В целом, под информацией в социологии понимается "любое сообщение (текст), которое вмещает какие-то сведения (новое знание) относительно того или иного объекта (предмета сообщения) [Массовая информация в советском промышленном городе, 1980: 21].

На этом уровне можно изучать сообщение и все, что с ними связано с помощью коммуникационной цепочки Г.Д.Лассуэлла. Информация в социологии выражается с помощью знаковой системы в виде разнообразных текстов. Именно с помощью знаков происходит объективная фиксация содержания информации. Это дает возможность, во-первых, отделить информацию от ее источника, во-вторых, передать ее для восприятия другими членами общества. Как правило, знаки, в которых фиксируется информация, это естественный язык, устный или письменный. Но есть и другие знаковые системы - от формул до азбуки Морзе и тому подобное.

Некоторые социологи различают понятие «информация» на когнитивном и интерактивном уровне. На когнитивном, по их мнению, это означает ознакомление. Она (информация) создает основу для познавательной деятельности социальных субъектов разного ранга. Информация способна надолго остаться в когнитивном слое индивидуального или коллективного сознания. При этом она может срастаться с системой ценностей групп или индивидов. На интерактивном уровне она составляет ресурс социального действия в различных формах. «Получив информацию, индивид или группа соотносят себя с конкретной стратою, культурным кругом, этнической общностью, политическим движением, то есть осуществляют социальную и ценностную идентификацию. С помощью каналов массовой коммуникации они символично взаимодействуют и конкурируют за приоритет

интернализированных ими образов социума, принимают участие в формировании общественного мнения и настроений. Последние, в свою очередь, инициируют взаимодействие заангажированных в социальную структуру индивидов в виде различных актов подчинения, сопротивления или солидарности между социальными, политическими и культурными группами и категориями» [Соціологія, 2005: 212-213].

По мнению ряда социологов, «информация есть средство актуализации коммуникации как процесса, но не наоборот, так как информация актуализуется в сознании индивида самыми различными средствами... Коммуникация любого вида предполагает, в отличие от информации, наличие сознания. Смещение понятий информации и коммуникации связано с тем, что социальная информация, циркулирующая во всех уровнях социума, также предполагает наличие сознания, как, впрочем, и все социальные процессы, связанные с деятельностью человека» [Шеремет А.Н. Дисс., 2004: 25].

Необходимо отметить, что информация является глобальной проблемой современности, потому что именно от нее зависит успешное развитие общества. Кроме того, информационное взаимодействие разных групп человечества – важная форма социального взаимодействия. Именно от этого зависит общественный прогресс. Информационный фактор в последние годы привел к революционным изменениям. В настоящий момент весь мир включен в единую информационную систему, причем она работает, фактически, в режиме реального времени. Информация для человечества является не только условием, но и стимулом к действию, дезинформация и информационный хаос вызывают чувство неуверенности и бессилия. Большую роль в самочувствии общества играет также мера удовлетворения потребности в информации. В нездоровом обществе, как правило, есть чувство информационного голода.

Наиболее обобщенным определением информации является ее трактовка "как **отраженного разнообразия**, которое позволяет

рассматривать в рамках общей концепции и информацию в неживой природе, связанную с понятием упорядоченности, структуры, организации, и информацию во всех кибернетических системах (биологических, механических, наконец, социальных), прежде всего связанную с понятием управления" [Сесюнин В.Г., 1975: 224]. Другие ученые считают, что "информация - это знание, но не все знание, которое имеет человечество, а только и его часть, которая используется для ориентации, для активного действия, для управления" [Афанасьев В.Г., 1980: 238]. Действительно, то знание, которое не вошло в потребление, нельзя считать информацией, потому что им не пользуются другие члены общества, оно к ним не дошло и не может прийти.

Р.Ф.Абдеев считал, что докибернетическое понимание информации как передачи сообщений закончилось в середине XX ст. После этого, информация в научном познании тесно связана с категорией отражения. Он, как и некоторые другие исследователи ставит категорию информации в один ряд с материей и энергией. Наибольший вклад, по мнению ученого, в разработку понятия «информация» внесли статистическая теория информации и кибернетика. Причем, информация свойственна не только кибернетическим системам, а и вообще всем материальным объектам, в том числе и неживой природы. То есть, Р.Ф.Абдеев, являясь сторонником атрибутивного подхода, считал, что информация «неотъемлемый атрибут материи и движения. Памятуя, что движение - способ существования материи, можно утверждать, что информация реализует этот способ, являя собой меру изменений, которыми сопровождаются все протекающие в мире процессы» [Абдеев Р.Ф., 1994]. Автор приводит слова Б.В.Бирюкова о том, что «По своему онтологическому статусу информация не отличается от пространства, времени, энергии, массы и т.п.» [Бирюков Б.В., 1974], но идет еще дальше: «В то же время понятие информации существенно шире, многоаспектнее каждой из этих философских категорий. Будучи наиболее связанной с категорией отражения, она является объективной естественно-

научной характеристикой всех материальных объектов и их взаимодействий на всех уровнях организации материи. В частности, именно информация лежит в основе процессов саморегулирования и управления в живой природе и в человеческом обществе» [Абдеев Р.Ф., 1994]. Общие выводы российского исследователя полностью соответствуют всем требованиям атрибутивного подхода: «Информация является атрибутом всей материи. Концепция о двух разновидностях информации (структурной и оперативной), их взаимосвязь через отражение, их взаимопереходы свидетельствуют о преемственности материальных образований в их поступательном развитии от простого к сложному и всецело свидетельствуют в пользу атрибутивной концепции информации. Информация удовлетворяет всем требованиям философской категории. Информация - такая же основная категория, как пространство, время, материя, энергия» [Абдеев Р.Ф., 1994].

Российский ученый С.Пюкке исследовал понятие информации, отталкиваясь от определения, данного в Законе Российской Федерации "Об информации, информатизации и защите информации", согласно которому информация – это сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах независимо от формы их представления. Действительно, определения в юриспруденции составлены с учетом потребностей только этой науки и не претендуют на то, чтобы иметь универсальный характер. С.Пюкке считал, что взаимодействие материальных тел, полей и энергии порождает сигналы, т.е. изменение качественного и количественного состава элементов объективного мира. Субъект для выбора рационального поведения может фиксировать эти сигналы. При этом он проводит селекцию сигналов, исходя из их ценности для себя. После этого субъект преобразует эти сигналы, или данные, в известные ему понятия, т.е. информацию. При этом полная расшифровка сигнала и преобразование его в информацию невозможно, т.к. это означало бы познание всей полноты объективного мира. То есть, информация тут предстает связующим звеном между обладающим сознанием, волей и свободой поведения субъектом и объективным миром.

Субъект использует ее для выбора более рациональный способ поведения для реализации своей воли. С.Пюкке считает, что в этом состоит функция и практическая значимость информации. Информация тут предстает, как формализованный продукт преобразования зарегистрированных сигналов в известные субъекту понятия. При этом доказывается, что информация с развитием общества не приобретает большего значения, т.к. она всегда являлась и является тем средством, с помощью которого субъект ориентируется в окружающем его мире. Просто происходит постоянное изменение качества и количества информации [Пюкке С. Что такое информация..., 2001].

Иной российский ученый Е.Майминас тоже считал, что «информация - это не любые сообщения, сведения, данные, а лишь те, которые уменьшают у получателя неопределенность знания об интересующем его объекте. Мера уменьшения этой неопределенности и характеризует количество информации по Шеннону... Конечно, ценность информации в высшей степени субъективна и обусловлена ее необходимостью, важностью для получателя..." [Майминас Е., 1997].

Немецкий ученый В.Шульц указывал на нечеткость понятия информация, которое используется вместе с терминами новость, сообщение, высказывание, а в обыденной жизни под ним часто понимают количество информации в сообщении, т.е. представляет один из признаков сообщения. При этом информация связана с новизной, актуальностью, познанием ранее неизвестного. Анализируя эти взгляды В.Шульц делает выводы, что в принципе сообщение само по себе не содержит информации. Но получает такую возможность из-за своего положения между коммуникатором и реципиентом. Если у реципиента меньше знаний по определенному вопросу, нежели у коммуникатора, то возникает ситуация неопределенности (англ. *uncertainly*), и информация помогает устранить эту неопределенность и разрыв в знаниях. Соответственно, чем больше неопределенность, тем большее количество информации несет сообщение (тут явное

корреспондирование с К.Шенноном). Без ситуации неопределенности нет информации. Описывая основы математической теории информации, В.Шульц обращается к классическому случаю, когда информация возникает из-за разных вариантов кодирования либо из-за ожиданий реципиента различных вариантов кодирования. Т.е. если нет, по крайней мере, двух альтернатив у коммуникатора относительно кодирования информации или что реципиент ожидает только одного кодирования, то нет и информации. Ситуация двух альтернатив получила в теории информации название бит (от англ. binary digit – двоистый знак). Математической функцией, которая выражает возможности коммуникатора кодировать информацию является логарифм с основой 2, т.е. ${}^2\log$ или ld (от лат. logarithmus dualis). При этом количество информации обозначают как h , а количество вариантов как n , а отношения между ними вычисляют по формуле:

$$h = \text{ld } n$$

Как видим, тут одинаковая вероятность различных альтернатив. Но реципиент, как правило, уже имеет определенные ожидания от акта коммуникации. Следующая формула учитывает эти ожидания (ее называют еще коэффициентом неожиданности):

$$h = \text{ld } 1/p_i \text{ или для логарифмов } h = \text{ld } p_i$$

p_i тут ожидание реципиента реализации альтернатив кодирования информации.

При этом, чем более новость отвечает ожиданиям реципиента, тем меньше она несет информации. Если же новость неожиданна и противоречит ожиданиям реципиента, то она несет много информации.

Но все это касается только одной новости. Как правило, новости подаются блоком. Для того, чтобы перевести количество информации на математический язык тут применяется среднее взвешенное.

$$H = - \sum_{i=1}^n p_i \text{ld } p_i$$

Эту величину назвали энтропией, а по формуле можно вычислить количество информации в каждой отдельной новости [Шульц В., 2007].

Как видим, мы только начали рассматривать проблему информации, а уже встретились с тем, что ученые очень по-разному трактуют это понятие. С одной стороны, это естественно, потому что ученые разных наук по-разному используют информацию, с другой, нельзя, на наш взгляд, согласиться с той точкой зрения, что "нет и ... не может быть единственного определения понятия "информация" [Литвинович В.Ч., 1981. - Ч.1: 108]. При всех особенностях рассмотрения главные, принципиальные подходы остаются те же, и, таким образом, явление информации остается принципиально тем же, разными являются только подходы к нему.

Обобщить разнообразные определения информации попробовали украинские исследователи А.К.Мелешенко, А.А.Чичановский, В.И.Шкляр. По их мнению, в общественных науках информация означает или сообщение, или сведения об окружающей действительности; в кибернетике и математике – или определение содержания, полученного в процессе адаптации к окружающей среде, или «сообщение, которое снижает неопределенность у потребителя»; в журналистике – «вся совокупность сведений..., которую несет журналистика любой аудитории». Отдельно рассматривается дефиниция информации в теории массовой коммуникации. Тут выделяются такие признаки функционирования информации как размах циркуляции (от межличностного до глобального), время циркуляции (от одноразового до неопределенного по времени в зависимости от размаха циркуляции и социальной ценности информации), эмоциональная окраска, способ производства (персонифицированный, безличностный), цель производства (влияние на социальное поле) [Мелешенко О.К., Чичановський А.А., Шкляр В.І., 2007: 27-29].

Существуют два основных подхода к природе информации - атрибутивный и функциональный. Сторонники первого рассматривают информацию как объективное свойство всех материальных объектов (информация - атрибут материи); сторонники второго утверждают, что информация является условием и результатом направленной активности и

потому она возникает только на социально сознательном уровне. Разновидностью второго подхода является кибернетико-семиотическая концепция информации, согласно которой информация находится в неразрывной связи с управлением и самоуправлением, с работой самоорганизующихся и самоуправляющихся систем. Сторонники этой концепции отрицают существование информации в неживой природе, т.к. она возникает на уровне жизни в процессе активного, целесообразного отражения [Журавлева Е.Ю., 2002: 15].

Например, Н.Н.Моисеев применял понятие «информация» только для процессов в живой природе и связывал его с субъектно-объектными отношениями. При это он утверждал, что понятие «информация» можно только описать, а не определить. Атрибутисты, например, И.А.Негодаев, рассматривали информацию в широком философском плане, понимая ее как передачу, или отражения, разнообразия, как ту сторону отражения, которая может объективизироваться. При этом информация не зависит от своего материального носителя, и тот не имеет существенного значения. По В.М.Глушкову информация представляет собой «меру неоднородности распределения материи и энергии в пространстве и времени, меру изменений, которыми сопровождаются все протекающие в мире процессы» [Глушков В.М., 1964: 53]. При этом подчеркивается особый вид реальности, который представляет информация. От материального мира, который обладает пространственными и временными формами, и идеального, который этими формами не обладает, информация имеет только пространственную форму. Четко отделяли информацию от материи и энергии Н.Винер и Г.Гюнтер [Негодаев И.А., 1999].

Для Е.Н.Дубровского информация является семантической сущностью материи. Он включал в понятие «материя» четыре составляющих: вещество, энергия, знания и информация. Эти элементы переходят из одной в другую субстанцию, и, таким образом, система «материя» поддерживается в

равновесии. Вещество тут выступает носителем знания, а энергия – информации [Дубровский Е.Н., 1999].

Существует распространенная точка зрения, согласно которой информация в картине мира продолжает типологический ряд: материя, энергия и информация. Причем и эти ученые различаются на сторонников атрибутивного и функционального подходов. Представители первого (многие из них объединились как сторонники новой науки «информациологии») считают, что информация существует извечно и при помощи специального атома информация управляет материей. И.И.Юзвизин определял информацию как генерализованную фундаментальную основу микро- и макродинамических процессов Вселенной [по Шарков Ф.И., 2003: 134-135].

Н.Винер считал, что информация представляет не материю или энергию, а отношение, или объект «неосязаемый» [Волков А.Г., Хабаров И.А., 1973: 24; Винер Н., 1958; Маккарти Дж., 1958; Тростников В.Н., 1970; Штейнбух К., 1967]. Источником тут, по-видимому, явились взгляды Э.Маха об информации, как отношении, т.е. универсальной характеристики субстанции, которая кардинально отличается от вещества и энергии [Волков А.Г., Хабаров И.А., 1973: 24; Мах Э., 1909; Современная..., 1972].

А.Г.Волков и И.А.Хабаров, не соглашаясь с винеровским определением информации, считали, что собственно информация – «это научная абстракция, которой в действительности соответствуют знаковые системы» [Волков А.Г., Хабаров И.А., 1973: 25].

А.Прозоров считал, что «информация как таковая существует независимо от нас, как одна из трёх субстанций Универсума. В этом понимании информация является мерой организации, присущей материальным объектам. Говоря об информации как таковой, мы имеем в виду количественный смысл только одной из ее составляющих: объективной либо субъективной» [Прозоров А.]. При этом А.Прозоров отрицает

существование «информации вообще», таким образом он разделяет количество и содержание информации (которое выступает ее качеством).

По В.О.Ковалевському «информация в качестве системы определяется как анергия, в противоположность энергии». Он различал носители информации, которые реально существуют во времени и пространстве, и саму информацию, которая не обладает этими свойствами [Ковалевский В.О. Философские основы...].

Ряд ученых считают, что информация возникает только на уровне сознания.

Например, С.А.Дятлов рассматривал информацию «не как абстрактный, отчужденный от живого человека феномен, а как атрибут сознания, имманентно присущий живой личности человека, обладающего свободой выбора и творческой потенцией». Ученый считал, что информация – это «атрибутивная характеристика осуществляющегося, актуализирующегося через системные взаимодействия и отношения сознания, присущего свободной творческой личности человека (активному управляющему субъекту)» [Дятлов С.А., 2000].

Не вызывает сомнения, что информация, которой обмениваются члены общества, обязательно связана с отражением реальности. Еще Н.Винер понимал под информацией обозначение содержания, которое получается из внешнего мира в процессе приспособления к нему человека. При этом следует подчеркнуть разницу в отношении к поиску и обработке информации человека и машины.

Компьютер, бесспорно, значительно быстрее обрабатывает информацию, чем человек, но это касается только замкнутой системы. С внешним миром человек работает намного эффективнее.

Б.Рассел считал информацию определенной неопределенностью [Рассел Б.,1957; по Владимиров В.М., 2006: 11]. В.М.Владимиров продолжил разработку этого определения. С его точки зрения, информация появляется

как вследствие акта понимания. Именно при этом происходит отражение реального мира в сознании человека [Владимиров В.М., 2006: 11].

Другой украинский ученый А.Скаленко считал, что «информация – идеально-объективный, в функциональном плане гуманитарно-социальный феномен или сущность человека разумного, человека активно-творческого, человека духовно-морального, человека социально-экономического» [Скаленко О., 1997: 30; по Яцимирська М., 2000: 369]. Таким образом, он является представителем функционального подхода и связывает информацию только с деятельностью человека.

Мы уже несколько раз вспоминали о теории информации. Теперь попробуем остановиться на ней более детально. В узком смысле теория информации - это математическая теория передачи сообщений в системах связи. Возникла она после работ американского ученого К.Шеннона. Основные ее постулаты таковы. Сообщения (точнее, их коды) поступают из источника информации через канал связи в приемник информации. Эти сообщения изменяют систему знаний (тезаурус) приемника, уменьшают уровень его *разнообразия*, неопределенность, который измеряется энтропией. Энтропия системы сообщений определяется их вероятностями как среднее значение логарифмов величин, какие обратные к этим вероятностям. Измерять среднее количество информации можно по уменьшению энтропии приемника в результате изменения его представлений. Кстати, отсюда идет и единица измерения информации. Она задается количеством информации о том, какое из двух равновероятных событий реализовалось, и называется бит (начало и конец английского словосочетания *binary digit* (бинарный разряд). Теория информации получила развитие в кибернетике. Именно с помощью теории информации удалось научно доказать общеизвестный принцип кибернетики о том, что разнообразие системы управления должен быть не ниже *разнообразия* объекта, который управляется этой системой [Социологическое исследование, 1991. – Т. 4: 310-311].

К.Шеннон использовал термин «информация» в узком техническом смысле. Он считал, что это коммуникация и связь, в процессе которой устраняется неопределенность [Шеннон К., 1963]. Значительно шире подход Н.Винера, для которого информация была важной составляющей всех процессов природы и общества.

Но все определения (можно назвать еще Эшби – передача разнообразия, Бриллюен – отрицание энтропии, Яглом – вероятность выбора) не имеют общепризнанного научного статуса. Не зря Т.Стониер утверждал, что «живя в обществе, которое мы сами называем информационным, мы, тем не менее, не знаем, что такое информация» [Негодаев И.А., 1999].

Много полезного дали споры относительно природы информации. Они "обнаружили не только противоположные точки зрения... но и привели к развертыванию системы аргументов в интересах концепций, которые защищались, дали ряд важных результатов как для философии, так и для кибернетики, математики, других отдельных наук" [Урсул А.Д., 1978: 109]. Одним из результатов было возникновение идеи относительно двух качественно разных видов информации – *докибернетического* и кибернетического. Почвой для этой теории служит утверждение о разнице информативной природы живой и неживой материи.

Например, Д.И.Дубровский интересно трактует разницу между сигналом и информацией. Он отмечает, что эта разница лежит в основе выделения двух процессов - того, который происходит на *допсихическом* уровне и уровне человеческой психики. На уровне кибернетической системы, которая еще не достигла высот психического развития, сигнал и информация слитны воедино и используются вместе. Что же касается системы, которая имеет способность к психическому управлению, "то на уровне психического управления происходит как бы раздвоение единого, выделение информации из сигнала, которое осуществляется в субъективной форме (что равнозначно возникновению субъективной формы отражения)" [Дубровский Д.И., 1976: 236].

В целом, когда идет речь об информации в *докибернетических* системах, рядом авторов выражается мысль о том, что лучше было изменить в этом случае термин "информация". Р.Акоф и Ф.Эмери *замечают*, что К.Шеннон, который позаимствовал термин "информация" из трудов Хартли 1928 г., употреблял его "преимущественно в ограниченном (техническом) смысле... Вопреки своей терминологии Шеннон занимался тем, что можно назвать количеством переданных сообщений, а не количеством сообщенной информации" [Акофф Р., Эмери Ф., 1974: 147]. К.Черри высказался еще более категорично: "В некотором смысле жаль, что математические понятия, которые идут от Хартли, вообще были названы "информацией" [Cherry C., 1957. – P. 154]. Относительно того, как называть это явление в кибернетических, то есть и в социальных системах, то здесь споров нет. Дискуссии идут только вокруг содержания понятия "информация". Н.Винер считал, что "информация - это обозначение содержания, которое получается из внешнего мира в процессе нашего приспособления к нему и приспособления к нему наших чувств" [Винер Н., 1968: 31]. Г.Кастлер называл информацией случайно запоминаемый выбор варианта из многих возможных и равноправных, а А.Д.Урсул понимал информацию как отраженное многообразие [Ващекин Н.П., Абрамов Ю.Ф., 1990; по Журавлева Е.Ю., 2002: 14]. Другие авторы высказывают такие точки зрения: "информацией называется всякое сообщение или передача сведений о чем-либо, что предварительно не было известно" [Анисимов С.В., 1958: 3]; "информацией являются все те данные о внешнем мире, которые мы получаем как путем непосредственного влияния на наши органы чувств окружающих предметов и явлений, так и непосредственным путем через книги, газеты, рассказы других людей" [Ровенский З., Уемов А., Уемова Е., 1960: 63]; "информация является отражением в сознании людей объективных причинно-следственных связей в окружающем нас реальном мире" [Берг А.И., Черняк Ю.И., 1960: 24]; "информация - это содержание процессов отражения" [Елчанинова О.В., 1969: 231]; "мы будем употреблять термин

"информация" для обозначения любых сведений" [Михайлов А.И., Чорный А.И., Гиляровский Р.С., 1968: 47].

Часть исследователей считают, что вообще у понятия «информация» нет универсального определения. То есть это можно использовать и как синоним данных, и как синоним знаний. Однако определяющим является то, меняет ли новое сообщение картину мира у потребителя информации. Хотя есть и более узкое определение информации: «сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах, независимо от формы их представления» [Глоссарий...].

Многие определения, в том числе данные учеными-кибернетиками, страдают неопределенностью. Например, «одно из самых общих понятий науки, которое обозначает определенные сведения, совокупность каких-то данных, знаний и т.д.» [Енциклопедія кібернетики, 1973: Т. 1, 445; по Партико З.В., 2001: 14].

Д.Иванов четко разделяет сообщение (или послание), интерпретацию (или восприятие) и коммуникацию. «Сообщение (message) – это «вещь», то есть передаваемый продукт интеллектуальной деятельности человека; интерпретация – это «мысль», то есть приобретаемое знание; коммуникация – это лишь операция передачи, трансляции» [Иванов Д., 2000: 10]. Но, по мнению исследователя, именно операция трансляции, является в этой триаде определяющей. Он считает, что сегодня знаний создается ничуть не больше, нежели в Средневековье, однако значительно возросло тиражирование этих знаний, т.е. передача сведений об интеллектуальном продукте. И за понятием информация в основном кроется именно коммуникация. Информация сегодня операциональна, она служит причиной и обоснованием действий. Причем информация – это не только ресурс, но, прежде всего, стимул деятельности. И общий вывод: «Информация – это коммуникация, операция трансляции символов, побуждающая к действию» [Иванов Д., 2000: 11]. Исследователь использует оригинальную систему доказательств (в частности, приоритет в информационной революции Интернета, как канала

коммуникации, а не электронных банков данных или искусственного интеллекта), однако, по-видимому, нельзя смотреть на феномен информации односторонне. Смешивание предмета и канала сообщения вряд ли может помочь в научных поисках. Четкая структуризация необходима, т.к. именно она помогает при детальном изучении объекта.

Сообщение вообще часто определяется как одно из значений понятия «информация». Но при этом дается отличие от понятия «коммуникация» [напр., Ахмадулин Е.В., 2006: 21-22].

Разнообразие интерпретации понятия «информация» связано с целями каждой конкретной науки. Например, теория информации рассматривает данный термин только в рамках своих задач. По Дж.Пирсону «термин «информация» наделяется целиком конкретным содержанием, которое дает возможность применения количественной меры, как раз поэтому основной отраслью, в которой используются результаты теории, остается техника связи». И, резюмирует Дж.Пирсон, «далеко не все, что может быть связано со словом «информация», подвластно шенноновской теории» [Пирсон Дж., 1967: 6; по Литвиненко О., 1996: 6].

Ф.И.Шарков рассматривал информацию как основной элемент коммуникативных систем и понимал ее, прежде всего, как «комплекс сведений, необходимых для успешного функционирования коммуникативной системы» [Шарков Ф.И., 2003: 129]. Он считал, что информация появляется тогда, когда происходят какие-либо изменения. И тут информацией являлась «передача сообщений между передающей и принимающей системами, которая, как правило, приводит к изменению состояния принимаемой системы... В самом общем понимании, информация – это количество составляющей непредсказуемости, содержащейся в сообщении» [Шарков Ф.И., 2003: 134-135]. В целом, исследователь был сторонником атрибутивного подхода к природе информации. Он определял ее как «сведения, передаваемые людьми друг другу устным, письменным или другим способом. В коммуникативистике это понятие распространяется на обмены

сведениями между человеком и автоматом, автоматом и автоматом, а также и на сигнальные связи в животном и растительном мире» [Шарков Ф.И., 2003: 172]. Таким образом, информация определялась как одно из всеобщих свойств материи.

Исходя из потребностей теории массовой коммуникации определение информации рассматривал В.М.Березин. Он считал, что наиболее корректно ее определить как «уменьшаемая (снимаемая) неопределенность в результате получения сообщения» [Березин В.М., 2003: 56].

С точки зрения журналистики изучала проблему Д.Дуцик. Она разделила понятия «информация», «коммуникация» и «общение», сделав ударение на атрибутивном подходе российских исследователей, которые определяли информацию «как атрибутивное качество материи, меру ее организации, отображение разнообразия в явлениях живой и неживой природы» [Основы теории коммуникации, 2003: 28; по Дуцик Д., 2005: 53].

Вообще, в журналистике также нет устоявшегося понимания информации. Одни считают, что это содержание новости, другие понимают информацию как меру для среднего информационного содержания, т.е. как определяемую, статистическую величину [Этика СМИ, 2003: 21].

Большинство ученых в своих определениях подчеркивают неоднозначное восприятие понятия «информация», т.е. дают сразу несколько различных определений. Например, у С.В.Бориснёва информация это: «1) сведения, передаваемые устным, письменным или другим способом и воспринимаемые людьми или специальными устройствами; 2) обмен сведениями между людьми, между человеком и автоматом, автоматом и автоматом, а также обмен сигналами в животном и растительном мире, передача информации от клетки к клетке, от организма к организму... Информация – сообщение, проходящее между передающей и принимающей системами, что ведет к изменению разнообразия состояния последней» [Бориснёв С.В., 2003: 232, 253].

С точки зрения коммуникативистики можно разложить понятие «информация» на собственно информацию, информацию в значении власти, информацию как источник развития, информацию как парадокс. В коммуникативистике понятие «информация» отличается от исходного, т.е. «сведения, передаваемые людьми друг другу устным, письменным или другим способом (с помощью условных сигналов, жестов и технических средств различных типов)» [Землянова Л.М. Зарубежная коммуникативистика..., 1999: 72-73]. Тут это определение распространяется на обмен информацией между человеком и автоматом, автоматом и автоматом, на сигнальные связи в растительном и животном мире. Л.М.Землянова считает, что коммуникативисты стоят на позициях атрибутивного подхода и считают информацию одним из всеобщих свойств материи, наряду с движением, временем и пространством. Что касается определения информации как властной силы, то тут в коммуникативистике существуют четыре подхода. Сторонники первого, идеалистического, считают, что ключ в спасении человечества лежит в налаживании информационных связей. Прозелитационный подход предусматривает объединение вокруг определенных идей при помощи информации как средства пропаганды. Третий подход рассматривает информацию как товарно-экономическую силу, влекущую народы на путь вестернизации. И, наконец, информацию можно рассматривать как отдельную силу в международных отношениях. Кроме того, существует еще концепция информации как источника человеческого и социального развития. Она противостояла концепции свободного потока новостей. Оба этих подхода относятся к периоду «холодной войны». Определенное место в коммуникативистике занимает концепция информационного парадокса. Ее суть можно выразить так: больше информации = меньше информации. Это означает, что в условиях свободного рынка и коммерциализации медиа могут усилиться тенденции стандартизации и обеднения содержания информации [Землянова Л.М. Зарубежная коммуникативистика..., 1999: 73].

Е.Горный попробовал перечислить основные определения информации. Вот что у него получилось: «сообщения о фактах или событиях; любые сведения о каких-либо ранее неизвестных объектах; содержательное описание объекта или явления; передаваемое или получаемое знание; результат выбора; содержание сигнала, сообщения; меру разнообразия, отраженное разнообразие; различие, которое создает различие; сущность, сохраняющуюся при вычислительном изоморфизме; субстанцию, которая не теряется при взаимодействии объектов; уменьшаемую неопределенность; меру сложности структур, меру организации; положительную либо отрицательную энтропию; результат отражения реальности в сознании человека, представленный на его внутреннем языке; семантику и прагматику языка представления данных; последовательность нулей и единиц; и многое другое» [Горный Е., 2001]. Сам же Е.Горный писал, что «информацией можно считать всякое значимое изменение формы или, другими словами, любые материально зафиксированные следы, образованные взаимодействием предметов или сил и поддающиеся пониманию. Информация, таким образом, это превращенная форма энергии. Носителем информации является знак, а способом ее существования - истолкование: выявление значения знака или последовательности знаков». Е.Горный считал, что информация придает форму, «во-первых, некоторому смыслу, который, будучи изначально бесформенным и невыраженным, существует лишь потенциально и должен быть "построен", чтобы стать воспринимаемым и передаваемым. Во-вторых, человеческому уму, который "воспитывается" и "обучается" мыслить структурно и ясно. В-третьих, обществу, которое именно благодаря тому, что его члены разделяют эти смыслы и совместно их используют, обретает единство и функциональность [Горный Е., 2001]. Конечно же, подобные истолкования удобны тем, что они охватывают все виды информации, однако его неудобство заключается в том, что сложно выделить и отделить информацию от других явлений, и дефиниция, таким образом, теряет смысл. Кстати, Е.Горный обращает внимание ещё на одну интересную проблему:

ведет ли рост количества информации к уменьшению или к увеличению энтропии. Т.е. что будет в результате информационного взрыва: расширение возможностей человека и общества или потеря смысла в океане информации.

С.Г.Корконосенко привел трактовки понятия «информация» исходя из потребностей журналистики: «1. Информация как собственность, товар порождает «парную» ей предпринимательскую журналистику... 2. Информация как сведения о лицах, событиях, фактах и т.д. отражается в журналистике, представляющей собой поток фрагментарных фактологических сообщений («голые факты»)... 3. Информация как функция бурно прогрессирующей техники и информационно-коммуникативных технологий побуждает рассматривать журналистику исключительно в системе массовых коммуникаций, где циркулируют так называемые информационные продукты, но не плоды творческой познавательной и духовно-созидательной деятельности человека... 4. Информация как знание, т.е. как систематизированное отражение свойств объективной действительности, принципов и форм ее устройства и развития обнаруживает себя в журналистике размышлений, анализа, поиска взаимосвязей между разрозненными фактами... 5. Информация как явление духовной жизни, как «приращение» потенциала человека в интеллектуальном и нравственном измерениях соотносится с журналистикой, которая выражает и усиливает этот потенциал...» [Корконосенко С.Г., 2004: 17-18]. Исследователь считает, что нельзя отказываться ни от одной из этих трактовок, а также нельзя их делить на главные и второстепенные.

Пойти путем простого перечисления пробовали и некоторые другие исследователи информации. Так, А.В.Соколов приводил такие общепринятые определения информации: «1) сведения, сообщения о чем-либо, которыми обмениваются люди; 2) сигналы, импульсы, образы, циркулирующие в технических (кибернетических) устройствах; 3) количественную меру устранения неопределенности (энтропии), меру организации системы; 4) отражение разнообразия в любых объектах и

процессах неживой и живой природы... информацией именуется абстрактный концепт, физическое свойство, функция самоуправляемых систем; информация объективна и субъективна, материальна и идеальна, это и вещь, и свойство, и отношение» [Соколов А.В.]. Сам исследователь справедливо отмечал несовместимость подобных трактовок, однако дал не менее противоречивое собственное определение: «Информация – инструментальное понятие информационного подхода, содержание и объем которого переменны и зависят от изучаемых коммуникационных и организационных явлений. Говоря попросту, информация – это информационный подход к коммуникации и организации. Информация и информационный подход образуют единство, состоящее в том, что информационный подход обязательно связан с использованием понятия информации, а информация не существует вне информационного подхода».

Господствующие у заграничных ученых точки зрения на информацию хорошо систематизировал Ф.Махлуп: 1) информация является процессом передачи знаний, сигнала или сообщения; 2) информацией являются текущие данные о переменных величинах в некоторой отрасли деятельности, систематизированы сведения относительно основных *причинных* связей, которые содержатся в знании как понятия более общего класса, по отношению к которому информация является подчиненной; 3) информация является знаниями, которые переданы кем-то другим или приобретены путем собственного исследования или изучения; 4) информация является знанием о какой-то личности, событии, случае или что-то подобное [Махлуп Ф., 1966: 36-37].

Иная систематизация принадлежит Ф.Уэбстеру. Он проанализировал, какое представление о природе информации было у классиков информационного общества. При этом, по мнению Ф.Уэбстера, игнорируется семантический, согласующийся со здравым смыслом, подход к информации, т.е. что «информация имеет смысл; у нее есть предмет; это либо сведения о ком-то или о чем-то, либо руководство к действию». Вместо этого согласно

теории К.Шеннон и У.Уивер «информация есть количество, измеряемое в «битах», и определяемое как вероятности частотности символов. Эта дефиниция возникла из потребности инженеров коммуникационных технологий, которые заинтересованы в измерении хранимых и передаваемых символов, основанных на системе двоичного исчисления (включить-выключить, да-нет, 0-1)». Таким образом, из определений исчезают вопросы о смысле и качестве информации. Ф.Уэбстер пишет, что «В обыденной жизни, получая информацию или обмениваясь ею, мы в первую очередь оцениваем ее значение и ценность: существенна ли она, точна ли, нелепа, интересна, компетентна или полезна? Но для теории информации, которая лежит в основе многих измерений информационного взрыва, эти параметры не существенны. Эта теория дает определение информации независимо от ее содержания, рассматривает ее как часть физического мира вроде энергии или материи». При этом цитируется определение Т.Стоуньера: «Информация существует. Чтобы существовать, она не нуждается в том, чтобы ее воспринимали. Чтобы существовать, она не нуждается в том, чтобы ее понимали. Она не требует умственных усилий для своей интерпретации. Чтобы существовать, ей не требуется иметь смысл. Она существует» [Уэбстер Ф., 2004: 34-36].

В.З.Коган выделил из всех определений общие моменты. Это четыре компонента: 1) процесс познания чего-то, о чем передается информация; 2) того, кто передает информацию; 3) того, кто воспринимает информацию; 4) самой информации [Коган В.З., 1991: 18].

Естественно, существуют и достаточно экзотические попытки охарактеризовать понятие «информация». Воронежский ученый Е.А.Цуканов считает, что информация – это вода. При этом он опирается прежде всего на то, что «язык не может ошибаться», а в качестве доказательства приводит словосочетания «информационный потоп», «лавина информации», «море информации», «захлебнуться в потоке информации», «слить информацию», «лить воду», «переливать из пустого в порожнее», «растекаться мыслью по

древу», «утечка информации», «черпать информацию», «сырая информация», «жажда информации», «просочилась информация», «впитывать информацию», «выудить информацию», «льющаяся речь», речь=речка, радио-, телеволны, «как в рот воды набрал». Из этого делается вывод о возможности выделения у воды, помимо жидкого, твердого и газообразного состояния, еще одного, наитончайшего – инфосостояния [Цуканов Е.А., 2002: 54-58].

Можно сделать вывод, информация - это какое-либо новое знание, которое передается от источника к приемнику информации. Актуальной проблемой является изучение взаимодействия и взаимовлияния между информацией и тем, что ее вызывает. Действительно, какие-то свойства неживой природы являются потенциальной информацией, но становятся ею только после того, как о них приобретает знание человек. Здесь можно согласиться с Ю.И.Черняком, который отмечает: "информация - это не вещь, это и не атрибут вещей или явлений. Говорить об информации, содержащейся в каком-то экономическом документе, который рассматривается сам по себе, так же безосновательно, как и об информации, которая содержится в какой-то картине, на которую никто не смотрит. Правомерно пользоваться понятием информации только в том случае, когда мы имеем дело с системой: более того, информация является неотъемлемой принадлежностью этой системы" [Черняк Ю.И., 1967: 21].

В.Н.Тростников считал, что "без наличия потребителя, хотя бы мнимого, говорить об информации не имеет смысла" [Тростников В.Н., 1970: 15]. Он подчеркивал, что те, кто считает, что информация существует сама по себе, якобы повторяют ошибки химиков XIII ст., которые верили у существования *теплорода* – особого материала огня, и *полагали*, что процесс горения является выделением этого материала. В настоящий момент мы знаем, что теплота является следствием химической реакции между разными веществами и зависит от них. Аналогия с информацией просматривается достаточно прозрачно. Если говорить об информации, которая вращается в

обществе, то ее разделяют на семантическую и эстетичную. Семантической является "информация, которая подчиняется универсальной логике, имеет структуру, допускает точное представление, которую можно перевести на другие языки". Эстетическая – это "информация, которую не можно перевести, которая относится не к универсальному набору символов, а только к набору знаний, общих для приемника и *передатчика*; она теоретически не переводится на другой "язык" или в систему логических символов потому, что другого такого языка для передачи этой информации просто не существует" [Моль А., 1966: 203].

Но это только одна из многих предлагаемых схем классификации информации. В.З.Коган попробовал *охарактеризовать* эвристическое функционирование информации в обществе такими признаками: размах циркуляции, время циркуляции, направление движения, эмоциональная раскраска информации, *способ* производства, цель производства. Посмотрим, как характеризуются эти составляющие.

Размах циркуляции. От минимального (межличностного) к максимальному (глобальному).

Время циркуляции. От минимального (однократного) к практически неопределенным временным границам.

Направление движения. Горизонтальное (между индивидами или группами одного социального уровня) или вертикальное (между индивидами или группами, которые находятся в иерархических отношениях).

Эмоциональная *окраска*. Она, как правило, имеет императивный характер при движении сверху вниз, условный - при движении снизу *вверх*, а также при горизонтальном движении.

Способ производства. Он может быть как персонифицированным, так и *безличностным*. В первом случае отношение выражается непосредственно, во втором - опосредствовано.

Цель производства. Цель единственная – это влияние. Она может носить разный характер: идеологический, экономический, эстетичный, какой-то другой [Коган В.З., 1991: 28-30].

При рассмотрении процесса передачи информации или *инфопроцесса* важно выделить главные этапы возникновения и прохождения информации. В целом верную схему предложил Б.В.Бирюков. Она включает в себя:

- 1) источник информации, который порождает сигналы, которые несут какое-то сообщение;
- 2) кодировка сообщения для передачи по каналу связи;
- 3) передача по каналу связи;
- 4) декодирование сообщения;
- 5) разные операции по переработке сообщения;
- 6) выдача сообщения абоненту [Бирюков Б.В., 1974: 23].

Нужно только сделать ряд уточнений. Прежде всего, они касаются источника информации. Под ним нужно понимать не только *коммуникатора*, но и события, которые вызвали потребность в коммуникации. Потом последний этап – это не выдача информации абоненту, то есть аудитории, а все же еще и тот эффект, который сделало появление информации, то, как она сработала.

Интересны размышления о природе информации С.Янковского. Он проводил параллель между взаимодействием (обменом) веществом, энергией и информацией. Известно, что при обмене веществом и энергией действует закон сохранения, т.е. количество составляющих не изменяется. Обмен информацией в этом смысле сильно отличается от других видов взаимодействий. Ученый сделал вывод: «Любое взаимодействие между объектами, в процессе которого один приобретает некоторую субстанцию, а другой ее не теряет, называется информационным взаимодействием. При этом передаваемая субстанция называется Информацией» [Янковский С.].

Нужно специально остановиться на процессе кодировки информации. При этом информации предоставляется такая форма, которая делает ее понятной для всех членов того или иного общества.

"Познавательная деятельность человека невозможна без знаков, если даже она и не сводится к операции знаками. Образно выражаясь, человек окружает себя миром знаков, чтобы понять и усвоить мир предметов" [Коршунов А.М., Мантатов В.В., 1974: 143]. Но в принципе это необязательно должна быть семиотическая знаковая система, телевидение в настоящий момент активно прорабатывает систему передачи образами.

При этом следует заметить, что образ и знак это не тождественные понятия. Если образ передает предмет в целом, то знак заменяет его в информационном ряду. Знак не является способом прямого выражения информации, она содержится в нем опосредовано. Но знаковая система очень удобна тем, что, во-первых, носит универсальный характер, то есть адекватно понимается разными людьми, во-вторых, легко передается всеми современными средствами связи.

Следует заметить, что, согласно К.Шеннону, количество информации, которую получаешь, тем большее, чем меньший запас информации по этому поводу ты уже **имеешь**. Это, конечно, не значит, что если в сообщении нет новой для потребителя информации, то это не информация. Информационный характер сообщения сохраняется, потому что его цель была сообщить информацию. Нужно отметить, что семантическая модель приема информации значительно отличается от статической модели К.Шеннона. На это обратил внимание Ю.А.Шрейдер, который занимался проблемами машинного перевода. Он подчеркнул, что формальная модель, которая позволяет описывать процесс семантического анализа текстов, должна содержать описание тезауруса - представления некоторого наблюдателя о внешнем мире. Сам процесс смыслового восприятия текста здесь понимается как изменение тезауруса под воздействием данного текста [Шрейдер Ю.А., 1963: 210].

Таким образом, статическая модель информации заключается в том, что "чем меньше знаешь к получению информации, тем более узнаешь после него", а семантическая отвечает такой формуле: "чтобы знать, нужно принять и понять, чтобы понять, нужно знать". Как видим, первый модуль больше отвечает состоянию технических систем, второй - состоянию человека.

Вообще, в человеческом обществе информация играет все более важную роль. Некоторые ученые считают, что информация по своему объему и важности является продуктом, который можно сравнить со всеми другими продуктами нашей цивилизации. От ее запасов и упорядоченности зависит способ решения той или другой проблемы. То есть она первичный продукт, который нужно переработать для получения других продуктов [Теоретические проблемы информатики, 1968: 50]. Они предлагают считать переработку информации первым промышленным циклом. Причем производство информации касается всего общества. Как справедливо подчеркнул Б.И.Шенкман, духовный труд является выражением человеческой общности, она должна рассматриваться как *всеобщая* форма деятельности. Любое открытие является "непосредственным результатом *всеобщего* труда и вместе с тем предпосылка *всеобщего* труда" [Шенкман Б.И., 1966: 117, 122]. Здесь нужно отметить такое важное обстоятельство. Дело в том, что производство информации все время увеличивается. Это закономерный процесс и бороться с ним - все равно, что воевать с ветряными мельницами. Но появляется проблема потребления информации. Человек не может охватить и маленькой частицы того потока, который проходит за разными информационными каналами каждый день. Эту проблему можно решить только путем упорядочения информации, ее сортировки и специализации.

Еще один очень важный вопрос – это информационные потребности общества. Дело в том, что любая, даже самая простая, кибернетическая система нуждается в информации. То есть необходимость в информации является предпосылкой ее потребления. И здесь некоторые ученые пришли к

выводу, что процесс эволюции – это процесс увеличения количества информации, и как мозг, который находится без труда, перестает функционировать и погибает, так и общество, где нет постоянного увеличения потока информации, будет деградировать и погибнет. Эта тенденция была названа законом роста информации [Мелик-Шахназарян Б.Б. 1970: 51].

Информационные потребности индивида обусловлены, прежде всего, социальными факторами, а именно уровнем развития общества, той социальной группой, к которой принадлежит индивид. Исследователи считают, что "информационная потребность – это потребность знаний, которая свойственна каждому субъекту, отражает его индивидуальность и получает конкретное выражение в форме информационных запросов [Кузнецов О.А., Лях А.Н., 1973: 21]. Если сгруппировать результаты многих ученых, то можно получить такую классификацию информационных потребностей.

1. Инфопотребность - это категория, которая объединяет в себе психо-социально-экономико-информационные черты. Отсюда необходимость комплексного исследования ее средствами психологии (поскольку потребность является проявлением индивидуальных черт личности), социологии (поскольку индивидуальные черты сильно связаны с общественными), экономики (поскольку потребность в информации можно рассматривать как экономическую категорию), информатики (здесь понятно, потому что речь идет об информации).

2. Инфопотребность можно измерять с помощью непрямых методов, в частности выявление интересов потребителей информации [Братко А.А., Кочергин А.Н., 1977].

Выводы. Таким образом важной частью исследования процесса информационного взаимодействия является изучение объекта-потребителя информации. Но здесь есть определенные нюансы. Например, очень интересно исследовать не только потребителя, но и *непотребителя*

информации, выяснить, почему он отказывается или не может принимать участие в информационном процессе.

Попытки таких исследований проводились не только за рубежом. В 80-ые годы появились работы О.Е.Бурого-Шмарьяна. Автор сразу же говорит о том, что каждый человек является потребителем информации. Это действительно так. Он исследует *непотребителей* научно-технической и экономической информации [Бурый-Шмарьян О.Е., 1983: 37-89]. Для нас актуальнее исследование *непотребителей* массовой информации.

Закончить этот фрагмент хотелось бы прогнозом Л.А.Петрушенко: "Человечество закономерно приступает к научному объяснению информационного взаимодействия только после того, как оно уже накопило необходимые знания о механическом и энергетическом взаимодействии систем. Однако нельзя думать, что вследствие изучения этого нового вида взаимодействия наши представления об информационных системах останутся постоянными и в последующем существенным чином не изменятся. Более правильно предусматривать, и это подтверждается историей науки, что так же как на смену механической пришла энергетическая картина мира, так и последняя постепенно уступит место ... информационной картине мира" [Петрушенко Л.А., 1971: 68].

Литература

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. – М., 1974.
3. Анисимов С.В. Человек и машина. – М., 1958.
4. Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М., 1980.
5. Ахмадулин Е.В. Краткий курс теории журналистики: Учебное пособие. – М.: МарТ; Ростов н/Д: МарТ, 2006. – 272 с.
6. Берг А.И., Черняк Ю.И. Информация и управление. – М., 1960.

7. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия. – М.: РИП-холдинг, 2003. – 174 с.
8. Бирюков Б.В. Кибернетика и методология науки. – М.: Наука, 1974.
9. Бориснёв С.В. Социология коммуникации: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 270 с.
10. Братко А.А., Кочергин А.Н. Информация и психика. – Новосибирск, 1977.
11. Бурый-Шмарьян О.Е. Непотребители информации (Причины их появления, категории, характеристики) // Проблемы информационного обеспечения фундаментальных и прикладных научных исследований. – Ч. 1. – М., 1983. – С. 37-89.
12. Ващекин Н.П., Абрамов Ю.Ф. Информационная деятельность и мировоззрение / Под ред. А.Д. Урсула. – Иркутск, 1990. – 332 с.
13. Винер Н. Кибернетика. – М.: Советское радио, 1968.
14. Винер Н. Кибернетика и общество. – М.: Иностранная литература, 1958.
15. Владимиров В.М. Хаос – Розуміння – Масова комунікація: Монографія. – К.: КиМУ, 2006. – 366 с.
16. Волков А.Г., Хабаров И.А. Семиотика и общество // Материалы научного семинара «Семиотика средств массовой коммуникации». – Ч. 1. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – С. 17-30.
17. Глоссарий по информационному обществу // www.iis.ru/glossary/cyberspace.en.html
18. Глушков В.М. О кибернетике как науке // Кибернетика, мышление, жизнь. – М., 1964.
19. Горный Е. История информации в кратком изложении // Русский Журнал. – 2001. - 30 августа. <http://www.zhurnal.ru/staff/gorny/texts/information.html>
20. Дубровский Д.И. Идеальное как информация, непосредственно "данная" личности // Управление, информация, интеллект. – М., 1976.
21. Дубровский Е.Н. Информационно-обменные процессы – факторы социального развития // Хрестоматия по информатике / Юдаев А.В. (сост.) <http://www.i-u.ru/biblio/archive/noname%5Fhrestpoinf>

22. Дуцик Д. Політична журналістика. – К.: Києво-Могилянська акад., 2005. – 138 с.
23. Дятлов С.А. Принципы информационного общества // Информационное общество. – 2000. – Вып. 2. – С. 77 – 85 <http://di.iis.ru:82/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/34a0170934d95e29c32569e5004d6643>
24. Елчанинова О.В. Роль социальной информации и математических методов в выработке управленческих решений // Научное управление обществом. – Вып. 3. – М., 1969.
25. Енциклопедія кібернетики. У 2-х т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1973.
26. Журавлева Е.Ю. Глобальная информационная компьютерная сеть Интернет: проблемы становления и развития (социально-философский анализ): Дисс. ... канд. филос. наук. – Вологда, 2002. – 143 с.
27. Землянова Л.М. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества: Толковый словарь терминов и концепций. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 301 с.
28. Иванов Д. Виртуализация общества. – СПб.: "Петербургское Востоковедение", 2000. – 96 с. // <http://ivanov-dv.viv.ru/cont/virtual/1.html>
29. Ковалевский В.О. Философские основы Информационного Общества // <http://kovalevsky.webs.com.ua/phil/philosophy.htm>
30. Коган В.З. Теория информационного взаимодействия: Философско-социологические очерки. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1991. – 319 с.
31. Корконосенко С.Г. Трактовки понятия информации и модели журналистики // Коммуникация в современном мире: Материалы Всероссийской научно-практической конференции исследователей журналистики, рекламы и паблик рилейшнз «Журналистика, реклама и СО: новые подходы», Воронеж, 25-26 мая 2004 г. / Под ред. проф. В.В. Тулупова. – Воронеж, 2004. – С. 17-18.
32. Коршунов А.М., Мантатов В.В. Теория отражения и эвристическая роль знаков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974.

33. Кузнецов О.А., Лях А.Н. Информационные системы для руководителей. – М., 1973.
34. Литвиненко О. Проблемы забезпечення інформаційної безпеки у сучасному світі: Навчально-методичні матеріали до нормативного курсу «міжнародна інформація» для студентів спеціальності «міжнародна інформація». – К.: Б.в., 1996. – 90 с.
35. Литвинович В.Ч. Социальная информация и проблема ее надежности // Проблемы эффективности средств массовой информации и пропаганды / Отв. ред. В.С. Коробейников. – Минск, 1981. – Ч.1. – С. 107-109.
36. Майминас Е. Информационное общество и парадигма экономической теории. // Вопросы экономики. – 1997. – № 11. – С. 86-97.
37. Маккарти Дж. Информация // Информация. – М.: Мир, 1968.
38. Массовая информация в советском промышленном городе: Опыт комплексного социологического исследования / Б.А.Грушин, Л.Н.Федотова, Е.Я.Таршис и др.; Под общ. ред. Б.А.Грушина, Л.А.Оникова. – М.: Политиздат, 1980. – 446 с.
39. Мах Э. Познание и заблуждение. – М., 1909.
40. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. – М., 1966.
41. Мелешенко О.К., Чічановський А.А., Шкляр В.І. Інформація, інформаційний: Словник термінів і понять для журналістів і політологів. – К.: Грамота, 2007. – 72 с.
42. Мелик-Шахназарян Б.Б. Кибернетика общества // Академия наук АрмССР. Вестник общественных наук. – 1970. – № 12.
43. Михайлов А.И., Чорный А.И., Гиляровский Р.С. Основы информатики. – М., 1968.
44. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие. – М., 1966.
45. Негодаев И.А. На путях к информационному обществу. – Ростов-на-Дону, 1999.
46. Основы теории коммуникации: Учебник / Под ред. М.А. Василика. – М.: Гардарики, 2003. – 615 с.

- 47.Партико З.В. Образна концепція теорії інформації. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 133 с.
- 48.Петрушенко Л.А. Самодвижение материи в свете кибернетики (Философский очерк взаимосвязи организации и дезорганизации в природе). – М., 1971.
- 49.Пирсон Дж. Символы, сигналы, шумы. – М.: Мир, 1967.
- 50.Прозоров А. В поисках определения термина «информация» // <http://soc.lib.ru/news.htm>
- 51.Пюкке С. Что такое информация и зачем это знать <http://offline.computerra.ru/2001/405/11615/>
- 52.Рассел Б. Человеческое познание. Его сфера и границы. – М.: Изд. иностр. лит., 1957. – 555 с.
- 53.Ровенский З., Уемов А., Уемова Е. Машина и мысль. - М., 1960.
- 54.Сесюнин В.Г. Анализ событийной информации по уровням // Предмет семиотики: теоретические и практические проблемы взаимодействия средств массовой коммуникации: Материалы научного симпозиума "Семиотика средств массовой коммуникации". Москва, 20-23 ноября 1974 г. / Отв. ред. А.Г. Волков. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975.
- 55.Скаленко О. Методологічні аспекти інформатизації суспільства // Українська журналістика – 97: Мат-ли наук.-практ. конф. / За заг. ред. А.Москаленка. - К.: ЦВП, 1997.
- 56.Современная буржуазная философия. – М.: Изд-во МГУ, 1972.
- 57.Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации. - СПб., 2002; а также: http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b_id=398
- 58.Социологическое исследование: Методы, методика, математика и статистика: Словарь-справочник / АН СССР. ИС; Отв. ред. Г.В.Осипов. - Т. 4. - М.: Наука, 1991.
- 59.Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С.О. Макеева. – К.: Знання, КОО, 2005. – 455 с.
- 60.Теоретические проблемы информатики. - М., 1968.

61. Тростников В.Н. Человек и информация. – М.: Наука, 1970.
62. Урсул А.Д. Гносеологические особенности научной дискуссии // Вопросы философии. - 1978. - N 3.
63. Уэбстер Ф. Теории информационного общества.- М.: Аспект Пресс, 2004.- 400 с.
64. Цуканов Е.А. Информация // Коммуникации в современном мире / Материалы Всероссийской научно-практической конференции, Воронеж, 13-15 мая 2002 г. Под ред. проф. В.В. Тулупова. – С. 54-58.
65. Черняк Ю.И. Разработка системы экономической информации // Системы экономической информации. – М., 1967.
66. Шарков Ф.И. Основы теории коммуникации: Учебник для вузов. – М.: Социальные отношения, Перспектива, 2003. – 248 с.
67. Шенкман Б.И. Духовное производство и его своеобразие // Вопросы философии. – 1966. – N 12.
68. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – 830 с.
69. Шеремет А.Н. Интернет как средство массовой коммуникации: социологический анализ: Дисс. ... канд. соц. наук. – Екатеринбург, 2003. – 142 с.
70. Шрейдер Ю.А. О количественных характеристиках семантической информации // НТИ. - 1963. - N 10.
71. Штейнбух К. Автомат и человек. – М.: Советское радио, 1967.
72. Шульц В. Новина // Публіцистика. Масова комунікація. – К.: АУП, ЦВП, 2007. – С. 502-537.
73. Этика СМИ. – М.: КноРус, 2003. – 260 с.
74. Янковский С. Концепции общей теории информации // www.nti.org/tp/ng/oti.htm
75. Яцимірська М. Психологічний феномен в сучасній комунікативістиці // Збірник праць кафедри української преси. Вип. 3. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – С. 368-370.

76.Cherry C. On human communication. - N.-Y., 1957.

**МОВА ЯК ОСНОВА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ СИНЕРГІЇ
Й БАЗОВИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОГО
СВІТОГЛЯДУ ФІЛОЛОГА**

Марія Карп'юк

(Київ)

У статті розглядається питання щодо потреби актуалізувати вивчення дисциплін гуманітарно-філологічного та соціокультурологічного циклу з позиції психосинергетичного підходу, що має принципове значення для формування цілісного (холістичного) світогляду.

Ключові слова: когнітивний механізм, дискурс, психолінгвосинергетика, трансформація, екологія, антропокосмоцентричність мови, ментальність, інтегрування, міждисциплінарний, самоорганізовується та ін.

В статье рассматривается вопрос относительно потребности актуализировать изучение дисциплин гуманитарно-филологического и социокультурологического цикла с позиции психосинергетического подхода, что имеет принципиальное значение для формирования целостного (холистического) мировоззрения.

Ключевые слова: когнитивный механизм, дискурс, психолингвосинергетика, трансформация, экология, антропокосмоцентричность речи, ментальность, интегрирование, междисциплинарный, самоорганизовывается.

This article considers the problem concerning the necessity to actualize study of disciplines of humanitarian-philological and socio-cultural cycle from the

point of view of psychosynergetic approach, which has the principle significance for integral (holistic) specialist's outlook formation.

Key words: *cognitive mechanism, discourse, psycholinguosynergetics, transformation, ecology, antropocosmocentricity of a language, mentality, integration, interdisciplinary, self-organizing, cognitive-creative etc.*

Постановка проблеми. Психолінгвістиці в системі наук належить особливе місце, тому мовознавство (психолінгвістика) – це не тільки наука про мову, але й наука про наявну в свідомості особистості картину світу. Адже кожна людина з дитинства прагне збагнути світ, що її оточує, а пізніше – своє місце в ньому. Але не завжди це вдається. І, на жаль, інколи заважає цьому система освіти, яка часто відбиває бажання пізнавати світ. Нерідко це пов'язано з тим, що вивчення окремих навіть вузькофахових предметів ніяк не пов'язуються один з одним: викладач, можливо, підсвідомо замикає увагу студентів на важливості тих знань, професіоналом яких він є, не дбаючи про формування асоціативно-сміслових багатовекторних зв'язків, які здатні сприяти й забезпечувати поступове формування цілісного (холістичного) бачення картини реальності, в якому належить професійно якісно самореалізуватися спеціалісту будь-якого напрямку. Отже, час враховувати, що все, що має відношення до такого багатовекторного, різнонаправленого, багатомірного феномена, яким є природна етномова народу, тією чи іншою мірою має бути в полі зору науковців. Це, з одного боку, допомагатиме формувати цілісне мислення гуманітаріїв на основі усвідомлення когнітивно-креативних міждисциплінарних взаємозв'язків, а з другого, – сприятиме становленню єдиної картини (карти) Всесвіту в світорозумінні особистості, що стає основою якісної професійної самореалізації за рахунок усвідомленого управління ситуаціями, обставинами життя «тут і тепер». Світогляд індивіда не повинен бути розрізненою сумою часто звужено-спрощених або примітивно-звультаризованих уявлень про стан реальної

дійсності. Об'єктивною основою інтеграції наук та наукових знань є процеси матеріальної цілісності світу, адже світ, що нас оточує, пронизаний процесами самоорганізації. Це явище є предметом нової міждисциплінарної науки – психосинергетики (від гр. *synergia* – «узгоджена дія», «спільна дія»), яка підводить свідомість людини до розуміння універсальної єдності світу і є основою формування нового стилю мислення, що здатне максимально повно відобразити, сприймати й розуміти динамічний нелінійний світ. Психосинергетичний міждисциплінарний напрямок поступово перетворюється на всезагальну теорію розвитку, тому і є об'єктом дослідження науковців різних галузей знань (Вернадський В.І., Чижевський А.Л., Флоренський П.О., Хакен Г., Пригожин І.Р., Грабовський Г.П., Курдюмов С.П., Аршинов В.І., Андрущенко В.П., Аніщенко О.В., Зязюн І.А., Карамушка Л.М., Чалий О.В., Моїсєєв М.М., Лотман Ю.М., Баранцев Р.Г., Мельник Л.Г., Гнатюк Л.В., Донченко О.А., Крижко В.В., Оніщенко І.Г., Єршова-Бабенко І.В., Бєвзенко Л.Д., Чернавський Д.С., Лутай В.С., Добронравова І.С., Алефіренко М.Ф., Городенська К.Г., Піхтовнікова Л.С., Селіванова О.О., Тарасова О.В., Ткаченко О.Б., Широков В.А., Лотман Ю.М., Герман І.О., Пищальникова В.О., Москальчук Г.Г., Булигіна Т.В., Шмельов А.Д., Гачев Г.Г., Яворська Г.М., Космеда Т.А., Карпенко Ю.А., Юрченко В.С. та ін.).

У статті ставиться **завдання** аргументувати питання щодо потреби актуалізувати вивчення дисциплін гуманітарного циклу з позиції психосинергетичного підходу. Мова етносу сприяє координації дій у соціумі, вона влаштована як сфера коонтогенетичних структурних зв'язків. Оскільки ми володіємо мовою, не існує меж тому, що ми можемо описати, уявити, поєднати, творчо включити в ті чи інші відношення, бо саме мова пронизує онтогенезис особистості. Як частина соціальної динаміки людини, розум і свідомість діють в якості саморегуляторів-селекторів шляху, яким рухається самоорганізовуваний онтогенетичний розвиток індивіда. Звертається увага на те, що принцип психосинергетичності поширюється на аналіз **когнітивних**

механізмів, діяльності людської свідомості, суспільних відносин, комунікативних процесів, дискурсу, мови, яка також кваліфікується як нерівноважна відкрита система кількох підсистем, що має власні параметри самоорганізації, які протидіють дестабілізуючим соціально-політичним, еколого-економічним чинникам. Поставлені **завдання** розкриваються через міждисциплінарний підхід, направлений на формування цілісного мислення, що відомий як «когнітивні науки», методологією яких є інформаційний підхід, що розглядає людину і її взаємодію зі світом із погляду відповідних інформаційних процесів – процесів набуття, перетворення, репрезентування, зберігання, поглиблення, трансформації, поширення й відтворення інформації.

Виклад основного матеріалу. Донедавна все здавалося зрозумілим: знімемо ідеологічні утиски – й настане розквіт суспільства, економіки, екології, нації, держави, демократії, мови, гуманітарних наук у цілому. Та, як тепер зрозуміло, це ще одна ілюзія, яку потрібно подолати, як і розуміння самих понять «наука», «науковий аналіз», «наукова логіка», «наукові аргументи», «наукові висновки», «науковий експеримент», «науковий підхід», «наукові знання», «наукове мислення» тощо. Не можна сьогодні, в епоху різноманітних трансформацій, ігнорувати аргументований фактами переконливий аналіз самого поняття «наука», зроблений різними допитливими дослідниками. У XIX – XX століттях людині розкрились непізнаваність і парадоксальність світу. Почалось осмислення світу як явища, недоступного звичайній людській логіці... Ось ще один цікавий феномен цього часу. Процес створення нових наук продовжується, але суть його полягає в тому, що нові знання великою мірою поділяються (роздрібнюються) на складові частини, а старі науки змішуються між собою... (чи забуваються)»[20; 21; 22; 23].

Наші далекі пращури також отримували знання Зверху, як і ми отримуємо зараз ченнеленгові інформації на рубежі XX – XXI століття, коли Вищий Розум відкриває людству найновішу інформацію про будову Вищих

світів, що управляються Творцем; про Закони, за якими вони побудовані й існують; про людину як космопланетарну Сутність і її місце в загальній Системі Світобудови. Закономірно, що кожна людина зацікавиться інноваційною інформацією щодо походження й ролі мови та мовлення в нашому житті: різні джерела звертають нашу увагу на те, що Бог-Творець дав людині й готову мову, й готову першу писемність. Найпростішим фізіологічним способом спілкування між думаючими людьми, які ще не знали, що можна із звуків складати слова, а із слів – словосполучення й речення-повідомлення, був спосіб жестів і знаків. Перші види писемності – вампум, кіпу, піктографія. Зараз прийнято вважати, що це дуже примітивні, наївні й недосконалі форми письма, хоча й не варто говорити про наївність й недосконалість того, що досить успішно виконує свою функцію: раз така писемність використовувалась, значить задовольняла практичні потреби наших далеких пращурів. Варто звернути увагу й на те, що це абсолютно **нелінійне** письмо, оскільки в ньому нема логічних одиниць, а все будується на загальноприйманій картині сполучення різних частин, які не несуть єдиного логічного смислу окремо: кожна окрема ракушка, скажімо, не говорить ні про що в системі вампум, а кілька ракушок разом повідомляють багато про що. Отже, смисл й інформація виражались не логічно, а нелінійно, забезпечуючи універсалізм і цілісність світорозуміння й можливість контактування будь з ким, незалежно від національності. Крім того, Він дав нам мову, мовлення, писемність, щоб ми духовно розвивалися, створюючи науку, культуру, мистецтво, релігію, історію тощо [19; 20; 21; 22; 23].

Аргументованою є думка П.М.Мовчана про те, що «мова – це явище космічне... Слово – це струмопровід космічної енергії... Слово зробило людину Людиною... Акт поймавання світу був актом космічним, світотворним, і він був рівнозначний акту світобудування» [17].

Це стає особливо актуальним у наш динамічний світоперебудовчий час, коли формується інформаційне суспільство, поглиблюються гуманістично-природничі знання, коли людина (людство) стоїть перед

необхідністю усвідомити себе «потужною геологічною силою» [7], щоб не самознищитися.

Природна звукова етномова – це надзвичайно практична, зручна, ефективна, відкрита для оновлення (за рахунок інтеграції інноваційних знань), універсальна, стійка, когерентна, лабільна, гнучка, креативна і в цілому антропоцентрична система органічного набору граматично-синтаксичних та семантико-стилістичних засобів-знаків соціально-гуманістичної, культурно-когнітивної взаємодії, що еволюціонує, самоорганізовується й надає своєму носієві теоретично майже безмежні можливості втілення своїх пізнавально-комунікативних і когнітивно-креативних потреб та намірів, а тому конгруентна (рівнозначна, відповідна) вербальному інтелекту й свідомості особистості, її світомисленню, світорозумінню – має саме ті знання, досвід, властивості, можливості, які організовані таким чином, що найбільш адекватно відповідають потребам, і здібностям інтелекту людини [8]. Такий аспект аналізу є принциповим і для психолінгвосинергетики – енергоінформаційної науки, що тільки формується.

Антропокосмоцентричність природної мови обумовлена антропокосмоцентричністю природного (вербального) інтелекту: мова відображає особливості уваги індивіда, його сприйняття, пам'яті, пізнання, мислення, його ментальності й поведінки.

Останні десятиліття ХХ століття ознаменувалися формуванням наук, які сконцентрували свою увагу саме на питанні глибшого вивчення космопланетарної детермінованості природи людини, її якісної адаптації до фізичної та соціокультурної реальності. Ці науки отримали назви когнітивних, оскільки основним об'єктом аналізу стали пізнавальні процеси й механізми, за допомогою яких забезпечується адаптація до реальності спеціаліста будь-якого напрямку знань. Через когнітивні науки, інформаційне поле яких представлене метафізикою, філософією, філологією, антропокосмологією, психологією (психофізикою, психолінгвістикою,

психолінгвосинергетикою), нейрофізіологією, біологією, штучним інтелектом, дослідники намагаються допомогти носіям будь-яких актуальних у суспільстві знань усвідомити не лише якісні механізми цілісного пізнання реальної дійсності у взаємодії з внутрішнім світом особистості, що є багаторівневим, охоплюючи емоційно-почуттєву, ментально-інтелектуальну та інтуїтивно-духовну парадигму індивіда, але й озброїти їх методами ефективної діяльності «тут і тепер». Носій будь-яких професійних знань має не лише мати високі професійні знання, різнобічну ерудицію, комунікабельну компетентність, культуру взаємодії, розуміти психологію вихованців, колег, партнерів, батьків, етику власної поведінки, але й чітко усвідомлювати, що між дійсністю (ситуацією) та її репрезентацією в свідомості індивіда повинні бути гармонійно-конгруентні відношення, які потребують знання методик і технік їх оновлення постійного. І тут стає логічною цінність духовних практик – молитвотерапії, нейролінгвістичного програмування, різноманітних медитацій, музикотерапії, звукотерапії, різноманітних закликів та афірмацій тощо.

Значення психосинергетики для гуманітарної освіти пов'язана, перш за все, з можливістю інтегрування знань не лише мистецько-культурологічного, історико-психологічного, естетично-перекладознавчого напрямків, що переважають у наукових дослідженнях, але й світоглядно-природознавчих. Методологічна криза – супутник цілого інтелектуально-художнього світобачення в ХХ столітті. Її ще наприкінці 30-х років окреслив Едмунд Гусерль у праці «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія». Кризу європейських наук (як і людства – М.К.) Гусерль Е. побачив у кризі раціоналізму, в краху віри в розум земної людини.

Свобода на інформацію принесла розуміння, що всі словесні експерименти, новації, розмірковування, аналізи, філософствування, тлумачення вже були в тій чи іншій мірі. А головне, – рухають дослідника по колу, а не по спіралі еволюції, яка можлива лише при якісній трансформації свідомості особистості. Крім того, «рух по колу» звужує до мінімуму

можливість для оригінальності вияву творчого потенціалу індивіда, що спричиняє розгубленість, песимізм, нервовий розлад(або лексичні бравади, «клозетовий»епатаж, різноманітні маніпуляції, які ведуть до профанно-імітативної гри-маски). Така логіка творчості, як і професійної діяльності, є згубними і для суспільства, і для особи.

Психосинергетичний підхід, забезпечуючи міжпредметні зв'язки й інтегрування різних знань (перш за все когнітивних) сприяє поясненню та усвідомленню єдності законів розвитку природи, культури, суспільства, людини та її мови. Психолінгвосинергетична логіка сприяє більш повній реалізації та проведенні навчального процесу на підставі головних його принципів[14].

Теорія пізнання майже завжди є антропокосмоцентриською. З огляду на те, що вона робить мислення й людину своїми головними об'єктами, вона, фактично, розглядає їх як головні об'єкти Природи, що витлумачується з погляду її пристосованості до потреб людини. Психосинергетична теорія пізнання, навпаки, розглядає пізнавальні здібності людини в гармонійно-когерентному, толерантному пристосуванні (адаптації) до світу. Особлива роль у цьому належить мові, хоч і потрібно завжди пам'ятати про принципову обмеженість людського тезаурусу сприйняття, а з другого боку – слово є синергія пізнаючого й речі, яка ним усвідомлюється через пізнання, особливо при пізнанні тієї абсолютної субстанції, яку ми звикли називати словом Бог. Слово – це особлива форма життя. Воно є своєрідним синергеном, бо заряджається синергетикою духу (свідомості) людини, а людина в свою чергу – від інноваційних знань, інформації від Божественного Слова. Закономірно, отже, що методологією когнітивних наук є інформаційний підхід: людина, її взаємодія засобами мови із зовнішнім світом розглядається з погляду відповідних інформаційних процесів – процесів набуття, трансформації, осмислення, репрезентації, зберігання інформації, її впливу на поведінку людини. Отже, ми стоїмо перед необхідністю зрозуміти, що інформація – це фундаментальна основа всіх

процесів і явищ, які відбуваються в мікро- і макродинамічних структурах, і представляється (існує) як інформаційно-голографічне поле, першоосною якого є фундаментальний мікро- і макромірний інформгенез, що постійно забезпечує безперервні процеси кодування, декодування, авторегенерації та авторезонансної рівноваги всіх інформаційно-кодових структур єдиного інформаційно-голографічного простору [31]. Відношення інформації до космопланетарної взаємодії людини зі світом пряме: біополе людини – це енергоінформаційне поле, своєрідний квантовий об'єкт, який випромінює кванти інформації у вигляді аури [3; 4; 5; 6; 7; 8; 19; 31; 37].

Когнітивні науки, що сприяють поглибленню психосинергетичної логіки особистості, в їх сучасному вигляді – це міждисциплінарний підхід, що об'єднує дослідників пізнання, головним фокусом уваги яких є проблематика закономірності набуття, перетворення, подачі, зберігання й відтворення інформації. У цьому аспекті важливо, щоб носій вищих гуманітарних знань, яким є випускник-спеціаліст (магістр) вищого навчального закладу, максимально повно розумів цілісну взаємозв'язаність (через закони й принципи), яка існує між метафізикою, філософією, філологією (лінгвістика, психолінгвістика, психолінгвосинергетика, славістика, літературознавство), антропологією, антрокосмологією, еніологією, природознавством (нейрофізіологією, біологією), психологією, соціологією, штучним інтелектом (включаючи теорію інформації, теорію управління, теорію прийняття рішень і теоретичну інформатику).

Когнітивно-синергетичні моделі й методологічні підходи все активніше поширюються в науці, стаючи невід'ємними інструментами професіоналів у різних галузях знань, при чому не лише на дослідницькому, але й на навчально-методичному, практичному рівні. Без них уже важко уявити сучасну політологію, соціологію, менеджмент, економіку, медицину, історію й педагогіку.

Когнітивні моделі – це евристичні побудови, які використовуються для полегшення емпіричних досліджень і міждисциплінарної комунікації вчених,

а також для стимулювання подальших досліджень. Інакше кажучи, модель становить собою найбільш вдале й зручне (на даному етапі пізнання) узагальнення емпіричних даних і теоретичних уявлень та узагальнень відносно предмету дослідження.

Модельний підхід у когнітивних науках за психосинергетичною методикою відзначається рядом особливостей, зокрема:

1. Структурна жорсткість (конкретизованість, деталізованість) суттєво нижча: модель не претендує на детальний опис об'єкта, але є лише засобами представлення його базових параметрів у відповідному контексті, будучи аналогом функціонування об'єкта.

2. Інтегруючі когнітивні моделі мають міждисциплінарний характер, базуючись на метафорах й аналогіях із найрізноманітніших галузей науки, культури, мистецтва, практичної діяльності (Наприклад, будова каталогової моделі пам'яті описується за аналогією з системою бібліотечного каталога).

3. Когнітивні моделі часто мають вигляд умовної схеми-алгоритма протікання відповідних інформаційних процесів, у наочній формі подаючи послідовність «включення» процесів обробки інформації та взаємозв'язку між ними.

Когнітивно-інтегруючі моделі, сприяючи формуванню синергетичного мислення гуманітаріїв, мають, як правило, характер загальної системи відповідного об'єкта процесу, корисного для його подальшого вивчення. З огляду на образно-метафоричний аналоговий характер уявлення виявлених (або передбачуваних) закономірностей і тенденцій, когнітивні моделі, активізуючи зорову пам'ять і сприймання, виявляються доступними широкому колу спеціалістів з різних «предметних» галузей знань і можуть бути різнобічно перевірені, що, закономірно, сприяє ефективності практичного використання їх в різних контекстах пізнавальної діяльності. Модель опрацювання інформації, що актуально для професійної діяльності спеціаліста будь-якого напрямку, описує процес пізнання як такий, що проходить такі базові етапи:

1. **Набуття інформації.** Дані поступають в оперативну пам'ять людини для подальшого розпізнавання й оцінки їх важливості.

2. **Розпізнавання.** Сприйнята інформація співставляється з наявною в пам'яті, а також відбувається її первинна семантико-смістова обробка.

3. **Репрезентування.** На цьому етапі інформація структурується й зв'язується з наявною для подальшого зберігання. Сприймаючи інформацію за допомогою п'яти органів чуттів, людина здатна кодувати їх у вигляді візуальних, слухових, смакових, дотикових та нюхових образів. Крім образного сприйняття, індивід здатний зберігати інформацію в абстрактній формі, кодуючи її за допомогою мовних засобів, тобто вербально.

4. **Зберігання** інформації дозволяє людині отримати доступ до раніше сприйнятої інформації, як образної так і вербальної, відбувається ніби процес її «ущільнення».

5. **Відтворення** – дозволяє отримати доступ до потрібної інформації в певний момент часу.

«На завершенні» («виході») процесів переробки в свідомості людини формується суб'єктивне уявлення про реальність, що фіксує ціннісні ознаки й відношення, але не ідентичні їй. Тобто інформація, яку людина вилучає із оточуючого її світу, – це зовсім не відображення, а швидше реконструкція останнього. Когнітивна мотивація такого «конструювання» світу така: людина здатна розуміти реальність адекватно виживанню [19; 20; 21; 22; 23].

Когнітивний підхід розглядає когнітивні процеси людини як системну властивість відкритої соціобіологічної системи, хоч згодом, на моє глибоке переконання, ця складна відкрита багатомірна система буде поглиблена й доповнена як соціобіокосмопланетарна та галактична система, що самоорганізовується.

Специфіка психосинергетичного обґрунтування до вивчення явищ когнітивного поля (в тому числі й мови) така: 1. Вивчаються механізми становлення узгодженості (накладання, інтерференція, зв'язок, зчеплення, когерентність подій (ситуацій); формування загальноприйнятих зразків

мислення й поведінки. 2. Психосинергетичне розуміння детермінованості (обумовленості) в описі поведінки когнітивних систем як сполучення елементів переддетермінованості й відкритості еволюційних процесів: «вибір» структури – атрактора здійснюється безпосередньо в точці нестабільності, однак спектр доступних варіативних системі структур – атракторів заданий її властивостями. 3. Важливе значення надається ролі аналогів хаосу в продуктивно-конструктивному функціонуванні когнітивних систем, тобто різноманітності елементів знання й досвіду. 4. Розвиток науки будь-якого напрямку знань розуміється як процес взаємоузгодженої еволюції складних ієрархічно узгоджених й «різновікових» структур індивідуальної свідомості та колективної когнітивно-інтелектуальної діяльності. 5. Досліджуються можливості ефективного управління нелінійними когнітивними системами за допомогою типологічно правильно організованих, резонансних взаємодій (наприклад, організація колективної творчості). 6. Моделювання процесів індивідуальної творчості й росту наукових знань за допомогою режимів загострення, а також двох взаємодоповнюючих режимів дії локалізації й «розсіювання» («розтікання», «розповсюдження») енергії, речовини, інформації.

У нелінійному світі порушується принцип класичної суперпозиції: ціле більш не тлумачиться як рівне сумі свої частин, бо воно якісно інше. І попри те, що об'єднання частин породжує якісно нову структуру, такий синтез видозмінює й самі частини, що організовуються в єдність. Синергетичний холізм має еволюційний характер, об'єднання різних якісних ознак і параметрів, які об'єднуються у відповідності з власними функціями, тенденціями розвитку середовища. Лише за таких умов структура життєздатна.

Психосинергетичний стиль мислємовлення суттєво розширює й збагачує світогляд особистості. Під світоглядом розуміється сукупність принципів, поглядів і переконань, що визначають напрям діяльності й відношення до діяльності іншої людини, соціальної групи (або суспільства в

цілому). Він складається з елементів, що належать до різних форм суспільної свідомості. Велику роль у його якісному статусі відіграють когнітивні науки.

Варто розуміти, що на світогляд людини(це принципово для гуманістичної компетенції соціолога, культуролога, педагога-наставника, славіста-управлінця) впливає не лише сукупність знань і досвіду, набутих за одне життя, але й усі напрацювання індивіда попередніх втілень, бо прогресування особистості зв'язане з постійним нарощуванням понять. Дуже повільно від життя до життя, людина накопичує різні знання, що відповідають істині. І саме вони вже формують її світогляд. Становлення глибшого світогляду прискорює прогрес душі й сприяє вірній орієнтації її в дійсності [20; 31; 37; 38].

Психосинергетичний стиль мислемовлення – це стиль постнекласичної науки. Він становить собою інноваційний етап розвитку системного мислемовлення, з урахуванням нелінійності й відкритості реальних природних і соціально-гуманітарних систем.

Прийшов час шукати шлях для діалогу двох культур – гуманітарно-соціальної й природничо-екологічної з метою розуміння суті життя на новому якісному рівні, з метою оволодіння методологією цілісного бачення й освоєння світових процесів та успішного управління ними. Системною тріадою психосинергетичного мислемовлення є поняття «нелінійність» – «когерентність» – «відкритість». Суть «нелінійності» в тому, що сума впливів не рівна сумі їх результатів. **Когерентність** (лат. *cohaerentia* – «зв'язок», «зчеплення») – це самоузгодження складних процесів. У коливально – звукових або хвильових процесах когерентність проявляється в явищі інтерференції – взаємне посилення або взаємне послаблення звукових хвиль, певних процесів у випадку накладання їх одна на одну[21; 31; 37; 38].

У психолінгвістиці «когерентність» – це змістовний семантичний різновид зв'язності, показниками якого є семантичне узгодження лексичних одиниць, тематично однорідні ряди слів, повтори, синоніми, антоніми, пароніми, гіпероніми, гіпоніми, семантико-стилістичні фігури тощо. На

сучасному етапі розвитку психолінгвістики тексту, зважаючи на її інтеграцію з когнітивними науками, **когерентність** отримує нове значення дії комплексу когнітивних процедур, які забезпечують когнітивну інтегрованість тексту. Такими процедурами вважають логічні відношення причини й наслідку, включення, умови й результату і т. ін., а також взаємодія знань, представлених у тексті, із фоновими знаннями, досвідом людини [22; 30; 32; 39].

Інтерференція на мовно-літературному матеріалі проявляється як взаємне проникнення в мовлення носіїв мови елементів різних рівнів кількох(часто двох) мов.

Поняттям «відкритість» звертається увага на те, що системи (природнича, соціальна, біологічна, психолого-педагогічна, культурологічна, філологічна, мистецька, управлінська і т. д.) обмінюються із зовнішнім світом інформацією, речовиною, енергією разом або з кожною окремо. Людське суспільство(організація, підприємство, колектив працівників, колектив кафедри, фірми, лабораторії і т. д.) – це теж відкрита багаторівнева система, що має складні й багаточисельні зв'язки з іншими колективами, групами, етносами, з оточуючим середовищем у цілому.

Психосинергетика претендує на статус універсального узагальнення в описі різних процесів реального світу. Це концепція колосальної узагальнюючої сили з великим методологічним й евристичним потенціалом щодо важливих аспектів процесів переходу і трансформації. Психосинергетична методологія вносить принципово нові підходи в світоглядну теорію: у центрі уваги постають не об'єкти, а взаємодія між ними. В науковому дискурсі акценти зміщуються з аналізу стану речей, ситуацій на **процеси**, на дослідженні спрямованості й незворотності змін. Психосинергетика акцентує увагу на принципах взаємозв'язку й багатовекторного розвитку. Вітчизняні вчені (Андрущенко В.П., Аносов І.П., Алефіренко М.Ф., Бех І.Д., Бойко А.М., Боришевський В.С., Воловик В.І., Гринькова В.М., Євтух М.Б., Журавський В.С., Заїченко Г.А., Саратовський

В.М., Зязюн І.А., Крижко В.В., Лутай В., Стариш О.Г., Чалий О.В., Яцик А.В., Єршова – Бабенко І.В., Донченко О.А., Огнев'юк В.О., Кремень В.Г., Цехмістро І.З., Селіванова О.О., Москальчук Г., Тарасова О., Мельник Л.Г. та ін.) протягом останнього десятиріччя активно розробляють психосинергетичну методологію, з'ясовують її вплив на розвиток і природничих, і соціально-гуманітарних, і культуролого-мистецьких та духовно-екологічних систем, що дають життя тим чи іншим наукам. Психосинергетичне світомислення дає можливість встановлювати й реально бачити процеси глибинної єдності закономірностей розвитку природи планети, Сонячної Галактики й людського колективу землян, діяльність якого відображається в етносові (різних етномовах). Психосинергетичне мислёмовлення забезпечує цілісність світобачення за рахунок розуміння **к о е в о л ю ц і й н о с т і** (узгодженості) еволюційних процесів у природі, суспільстві, культурі. Наукові здобутки збагачуються підходами толерантності, терпимості, принципом доповнення. Це стає можливим з огляду на трансформацію бінарної мислительної одиниці в тринітарну, за рахунок чого знімається конфронтаційність наукового дискурсу, бо глибше усвідомлюється істина того, що загальна картина будь – якого явища складається із часткових його фрагментів, що цілком узгоджується з різними аспектами, ракурсами, способами вивчення дослідником тих чи інших об'єктів реальності. Відповідно науковці, культурологи, соціологи, управлінці, педагоги, методисти, освітяни в цілому стають на платформу інтелектуального плюралізму, чим забезпечується конструктивізм, толерантне доповнення розробок певної проблеми.

Які інноваційні підходи, позиції, поняття маємо опанувати, освоюючи психосинергетичну концепцію освіти? Які догматично-застарілі уявлення, міфологеми допоможе нам здолати вона? Перш за все варто звернути увагу на такі(на перший погляд непомітні, але принципові) системні трансформації, що відбуваються в сучасному інтелектуально-інформаційному науковому просторі, зокрема: 1. Звільнення від бінарних

стереотипів («два культури», «два табори», «два ідеології», «два стратегії», «два світогляди» і т. д.) як структури, що роз'єднує, поглиблює штучно протистояння між особистостями, громадянами, регіонами, країнами, державами; прямо чи опосередковано пропонує конфліктогени, агресії, війни, терори. 2. Заміна бінарної опозиції (Пор.: «хаос – космос», «друг – ворог», «темрява – світло», «день – ніч», «речовина – поле», «біле – чорне», «вгору – вниз», «натура – культура», «ранок – вечір», «радість – горе», «тепло – холодно», «ліві – праві», «вперед – назад», «матерія – свідомість», «прогрес – регрес», «добре – погано», «мир – війна», «причина – наслідок», «багато – мало» та ін.) на системну тріаду з її універсальною семантичною структурою, що здійснює об'єднання (Пор.: «істина – краса – добро», «розум – почуття – воля», «тіло – душа – дух», «надія – любов – віра»).

Платон свого часу звертав увагу на те, що стосовно до кожної речі вміння може бути потрібним: а) вміння нею користуватися; б) вміння виготовити її; в) вміння її зобразити [29]. Згадаймо й те, що Аристотель поділяв науки на теоретичні, практичні й творчі. Цікавим є в нього й розуміння трьох аспектів досконалості: завершене – найкраще – яке досягло мети.

А ось як згадує А.Ф. Лосєв про неоплатоніка Прокла: «Прокл є поклонником тріади. Ентузіастом тріади, постійним співцем тріади і її натхненним, полум'яним слугою, співцем, жерцем, містагогом... Філософська естетика Прокла – це священний трепет перед тріадами» [16]. Багато творів українських поетів і письменників (Т.Шевченко, І.Франко, В.Стефаник, Л.Українка, М.Коцюбинський, М.Рильський, В.Сосюра, П.Тичина, І.Світличний, В.Симоненко, В.Стус, О.Бердник та ін.) пронизані енергетикою обов'язку, туги (смутку, відчаю) і віри, синкретично поєднані з творчою думкою, пристрастю й одухотвореністю. А, наприклад, у В.В.Набокова зустрічається така сумна формула людського буття: «неминучість – незворотність – нездійсненність» [18].

Цілісними тріадами насичена й усна народна творчість: три слова, три героя, три друга, три дороги, три спроби, три випробування і т. д. І живе в свідомості народу мудре прислів'я: «Три найскладніші речі: борг платити, батьків кормити, Богу молитися». Є й прислів'я, що відбивають суворість життя: «Готуй одну дитину для війни, другу – для землі, а третю – для себе». Часто молитва також інтегрована в афористичну тріаду: «Господи, дай мені душевний спокій, щоб приймати те, чого я не можу змінити, мужність – змінити те, що можу, і мудрість – завжди відрізнити одне від другого».

Під знаком Святої Трійці творили В.І.Вернадський, А.Л.Чижевський, О.О.Потебня, Г.С.Сковорода, О.П.Блаватська, В.В.Болотов, М.О.Лосський, С.М.Булгаков, М.О.Бердяєв, П.Д.Успенський, П.О.Флоренський, В.Ф.Войно – Ясенецький, О.І.Реріх.

Образ Святої Трійці проявляється в усьому. Так, у християнському богослів'ї виділяється три смисли тексту: а) тілесний (буквальный, історично-граматичний); б) душевний (моральний); в) духовний (алегорично-істичний) [26]. Розрізняються три типи ікон із зображенням діви Марії: направляюча(скеровуюча), умилююча, благаюча (захищаюча молитвою). У монахів існує 3 обітниць: безкорисливість, безшлюбність, послушність. Тринітарний архетип можна простежити в коренях будь-якої й культури. Простежується три аспекти тлумачення психосинергетики: а) **світоглядний** – нова форма взаємодії людини з природою, Всесвітом, Сонячною Галактикою; людини з людиною, людини з соціумом; б) **концептуальний** – це універсальна теорія самоорганізації складних відкритих систем; в) методологічний – синергетична парадигма функціонує як міждисциплінарна методологія, що сприяє формуванню цілісного світогляду індивіда на основі зближення й доповнення двох культур – природознавчої та філологічної [37; 38; 39]. 4. Світоглядна, інтелектуальна й емоційна відкритість. Вона потрібна для усвідомлення **відносності** наших наукових узагальнень про світ адже наукова картина світу періодично змінюється. Перехід від одного рівня самоорганізації знань до іншого

відбувається за схемою «порядок – хаос – новий порядок» і кожний раз трансформує вже оформлені певним чином у мислемовленні елементи знань, забезпечуючи їх системну єдність. У дисциплінарно організованій науці кожна з її дисциплін не є ізольованою від інших. Усю систему взаємодіючих наук можна розглянути як нелінійне середовище особливого типу, в якому виникають нові структури. Між науками постійно відбуваються обмінні процеси, зв'язані з переносом концепції і понять з однієї науки в іншу, що особливо виразно простежується між когнітивними дисциплінами. Особливе значення в цих процесах набуває обмін парадигмальними принципами. Їх трансляція з однієї галузі знань в іншу викликає радикальні зміни в розумінні реальності, сприяючи формуванню нових стратегій наукового дослідження. У зв'язку з посиленням міждисциплінарних взаємодій фактори «міждисциплінарних інтелектуальних прививок» починають все активніше впливати на міждисциплінарні механізми інтенсивного росту професійних знань. Формування світоглядно-професійної відкритості спеціаліста – це одна з форм відновлення майже втраченого зв'язку з цілим – народом, його культурою, людством, природою, Всесвітом. Найкращі умови для розвитку й закріплення світоглядної та інтелектуально-професійної відкритості – це звернення до здобутків рідної історії, культури, фольклору, традицій; обговорення різноманітних актуальних проблем сучасного життя народу й тих процесів, що відбуваються в біфуркаційному полі міжрегіональних та міждержавних діалогів; систематичне звернення до класики художньої вітчизняної та зарубіжної літератури; стимулювання інтересу до постійного прочитування свого власного внутрішнього світу, а також намагання гармонізувати його з психостанами інших членів суспільства; обмін думками щодо сенсу буття, свого місця й значення в цьому житті; вміння відчувати бажання власної Душі; чути голос своєї совісті; учитися звітувати за кожен прожитий день перед собою та Абсолютом. 5. **Інтеграція** різних способів оволодіння індивідом інформацією про світ: наука, філософія, мистецтво (міфологія), релігія, що є

одночасно основними видами психічної діяльності людини. Напрошується думка, що перед сучасним інтелектом людства(як і окремо особистості) стоїть завдання розкрити й усвідомити внутрішні взаємозв'язки між усіма чотирма основними видами (формами) розумово-інтелектуальної діяльності. Прийшов час долати деформації й розриви між різними способами пізнання реальної дійсності, проявляти розуміння, що ці види пізнавально-креативної діяльності земного колективу людей не включають один одного, а доповнюють й обумовлюють, є принципово необхідними для виживання людства та його подальшого прогресивного розвитку. Усі вони мають корені в світобудові й природі самої людини і включені в єдиний космічний розум – Логос.

Особливо важливо розуміти те, що всі ці види психічної діяльності людини ґрунтуються на звуковій мові. Слово, мовлення (мислемовлення) – це одночасно і субстрат, і форма матеріалізації всієї психічної діяльності людини. Тому так важливо у практичній роботі зі студентами розкривати й усвідомлювати інтегруючу роль етномови в об'єднанні в єдине смислове ціле результатів усіх форм психічної діяльності людини. І глибока безодня, що виникла між наукою та релігією – це болюча рана на серці земного людства, джерело бід і свідчення профанно-спекулятивного відношення до цих форм діяльності еволюціонуючого людства з боку зацікавлених сил.

Інтегруюча сила мови, на мою думку, буде суттєво поглиблена при вивченні метафізичного та сугестивно-зцілюючого її ракурсу, зокрема синтаксису. Не випадково П.О.Флоренський писав: «Різними шляхами думка приходить все до одного й того ж визнання: ідеальної спорідненості світу й людини, їх взаємообумовленості, їх просякнутості один одним, їх суттєвої зв'язаності між собою» [37]. А відомий філософ і богослов В.С.Соловйов відмічав, що людина зв'язана з речовинним світом не лише реально, як частина, але й ідеально, як його завершення.

Інтеграція різних способів освоєння світу людиною, розвиток цілісних (холістичних) уявлень в науці, філософії, мистецтві і практиці ще не знайшли

достатньої реалізації в сучасній освіті, яка, на жаль, фактично, є безмежна. І можливо, це, певним чином, пов'язане з тим, що до кінця не усвідомлено метафізично-інтегральний потенціал мови. Сьогодні стає очевидним, що потрібна нова процесуально орієнтована дисципліна для прочитання й прогнозування майбутнього розвитку, майбутнього стану справ. Це має бути мислемовлення, звільнене з полону спрощених, стереотипів типу «друг» – «ворог», «комунізм» – («соціалізм») – «капіталізм» («імперіалізм»), «ленінізм» – «гітлеризм», що дуже легко веде просто до бездумного ярликування й гоніння на інакомислячих (типу «бандерівець», «мазепівець», «український буржуазний націоналіст», «запроданець», «рухівець»), породжуючи соціальні психозбурення й конфлікти, адже, фактично, таке ярликування є приниженням прав і свобод особистості, є конфліктогеном, що породжений спрощенством, вульгаризацією, низькою етнополітичною культурою управлінців (або корисливими спекуляціями різноманітних маніпуляторів людською свідомістю).

Процесуально орієнтоване психомовлення – це мова структур – процесів, що розвиваються, що з'єднуються й розпадаються. Це не просто вузькопрофесійна мова: процесуально орієнтована мова включає в себе увесь арсенал людського спілкування, увесь арсенал вербальної комунікації, що охоплює здобутки усіх форм інтелектуально-пізнавальної діяльності й наукової творчості членів суспільства. Світоглядні наслідки психосинергетичних знань можуть бути сформовані без вживання (для споживачів інтелектуальних здобутків сучасної науки) математичного інструментарію і мови програмування. Словник звичайної звукової етномови достатній для формування нового психосинергетичного знання, як цілісного (холістичного) способу мислення й постановки дослідницьких завдань. Дуже важливо в контексті формування інтегрального світобачення, світомислення, світорозуміння особистості, щоб освіта базувалася не просто на вивченні окремих дисциплін, а на ґрунті проблем реального світу, на ґрунті відображення особливостей глобальних проблем сучасності, на постійній

увазі до причин виникнення тієї чи іншої гострої проблеми сьогодення та пошуку альтернативних методів її вирішення: психоментальний розум колективу студентів (магістрантів, аспірантів) щодо можливого конструктивізму в розв'язанні тих чи інших конфронтаційних питань сприятиме їх енергетичній нейтралізації, якщо пам'ятати про матеріальну силу слова (мови), сприятиме наближенню альтернатив до їх вирішення. Адже, як наголошував В.І.Вернадський, перебудова науковою думкою оточуючого світу, тобто трансформація біосфери в ноосферу, потребує прояву людства як єдиного цілого [5; 8], що потребує єдиної терміносистеми у називанні базових явищ і процесів, які відбуваються. **6. Цілісність світосприйняття** за рахунок включення в систему практичної та теоретичної освіти спеціалістів сучасних природничонаукових, зокрема синергетичних уявлень і підходів про відкритість світу, цілісність і взаємозв'язок системи «людина – природа – суспільство». Потреба в таких інтелектуально-пізнавальних інноваціях стане більш зрозумілою, коли взяти до уваги, що переживає кризи не яка-небудь форма свідомості чи тип діяльності, а всі форми осмислення людиною самої себе, своїх цілей і способів їх досягнення, бо й наука, й філософія, й релігія, й мораль, і мистецтво були зорієнтовані на пізнання природи, людини, суспільства, по-перше, відмежовано один від одного, а по-друге, на необмежене використання людиною природних ресурсів без урахування її (природи) можливостей. Тому кризи переживає й вихідна світоглядна парадигма соціуму, його самосвідомість, бо індивідуалізм, індустріалізм і демократія в тій формі, в якій вони отримали поширення в західній культурі, не справляються з глобальними проблемами, що динамічно поглиблюються. Тому причину кризових проблем потрібно шукати не в зовнішніх факторах, а у внутрішніх, – саме в людині, її світосприйнятті, сукупності ціннісних установок, що визначають її вибір, її вчинки, способи самореалізації.

З світоглядної точки зору важливо розуміти, що сьогодення боротьба за виживання людства тісно пов'язана з інноваційним світобаченням, з

усвідомленням того, що майбутнього може й не бути, соціальний час може закінчитися, ХХІ ст. може стати кінцем людської історії, бо людство може не встигнути пристосуватися до нових реалій. Як відомо, світогляд – це фундамент знань, що є базисом розуміння того, яка саме робота має бути пророблена з свідомістю й підсвідомістю, щоб вони, працюючи гармонійно – узгоджено, когерентно, почали створювати людині гарне життя.

Цілісність світосприйняття не суперечить інтелектуально-емоційному образу світу, який потребує цілеспрямованого формування з опорою на національну та світову культуру. Студенти (як і учні) мають усвідомити, що корені конфліктів закладені в тому, що люди(народи, держави) роз'єднані релігійними догмами, які в свою чергу є свідченням низького рівня самосвідомості, звуженої загальної ерудиції; свідченням особистого та етнічного егоїзму; світоглядною обмеженістю; гординею й зарозумілістю: захопившись різноманітними перетвореннями довкілля, люди впали в облуду профанно-поверхового, однобокого бачення й розуміння, сприйняття й тлумачення процесів, явищ, закономірностей, світу в цілому, майже повністю занедбавши власний духовний розвиток, що й зумовило виникнення духовно-екологічної кризи на планеті та інших прикрих проблем(війни, теракти, технічні катастрофи, специфічні катаклізми, аварії тощо). І якісно змінити стан справ у державі та в світі можна лише за рахунок піднесення етнічної, а також світоглядної свідомості громадян, рівня культури й налагодження гармонійного зв'язку з природою, у поверненні до одвічних цінностей життя, у зближенні гуманно-громадянського світомислення й світоорієнтування з духовно-релігійним та природничо-науковим з метою поглиблення внутрішньої духовної цілісності особистості. Все це має дати розуміння того, що періоди криз у розвитку людства пов'язані перш за все з порушенням космічних законів економічного й духовного розвитку. 7. **Гармонізація світогляду** за рахунок когерентного розвитку інтелектуального та емотивного потенціалу особистості, повноцінної й систематичної уваги щодо використання в практиці професійної діяльності

логічного й інтуїтивного, раціонального й ірраціонального, наукового й мистецького, що взаємодіють і взаємодоповнюють один одного, допомагаючи уникати однобічності, вульгаризації, спрощенства, примітивізації у зовнішній соціальній та внутрішньо-духовній оновлюючо-трансформаційній діяльності індивіда. І можливості рідної мови та художньої літератури в цьому напрямку необмежені, адже пошук співмірної рівноваги між потягом до привабливого (краси) й корисного(істини) стає основою навчально-пізнавальної діяльності, тим більше, що пошук прекрасного – це й пошук істинного. Це урівноваження наукових тверджень, висновків, узагальнень, визначень і побутових наших суджень принципом можливого доповнення, поглиблення, висловленого дослідником Нільсом Бором. Суть його в тому, що якщо маємо висловлювання, в якому міститься глибока істина, то й протилежне міркування може містити глибоку істину. Звідси необхідність толерантності й терпимості до думок опонентів, адже свідоме ставлення до цього нюансу зніматиме категоричність суджень, напруженість у діалозі, можливі конфліктогени, які часто носять емоційно-експресивний характер. Орієнтування на цей принцип у нашому духовно-соціальному, культурно-екологічному, професійно-інтелектуальному житті сприятиме збереженню енергетичних сил людини, а отже, оздоровленню її за рахунок свідомого підтримування в собі психостану внутрішньої гармонії. 8. Орієнтація на істину й красу, що є фундаментом індивідуального й колективного добротворення, основою професійно-громадянської саморегуляції індивіда, визначає інший важливий психочинник – **світоглядну етику спеціаліста** будь-якого напрямку знань. Світоглядна етичність – це визнання загальнолюдських етичних цінностей як одного з базових законів повноцінного соціально-культурного, духовно-екологічного, професійно-гуманного, гармонійно-конструктивного суспільного розвитку, чим підтримуються такі ж параметри еволюції Сонячної Галактики, Всесвіту в цілому. Світоглядна етичність – це основа духовного мікрокосмосу людини, її совісті; це гомеостаз її душі й духу; ядро

фізичного й духовного здоров'я. І найповніший свій вияв вона знаходить у любові, в розумінні причетності до стану справ у родині, на роботі, в суспільстві, в колективі, в державі, на планеті Земля. Поняття любові складне, різноаспектне, багатомірне, тому й виражається багаточленным рядом функціонально синонімічних слів – «милосердя», «доброта», «чуйність», «добротворення», «сердечність», «кохання», «дружба», «людяність», «альтруїзм», «щирість», «щиросердечність», «ніжність», «симпатія», «уважність», «співчутливість», «вірність», «благородство», «чуйність», «великодушність», «правдивість», «скромність», «доброзичливість», «совітливність», «поступливість», «чесність», «надійність», «прощення» та ін. Всі ці лексеми тією чи іншою мірою пов'язані з Любов'ю й живляться її життєдатною енергією. Антиподом до цих етичних цінностей є поняття, виражені лексемами «зло», «ненависть», «помста», «бездушність», «жорстокість», «бандитизм», «лукавство», «підлість», «підступність», «дикунство», «варварство», «тероризм», «війна», «гітлеризм», «фашизм», «агресія», «розправа», «гнів», «роздратування», «помста» та ін.

Світоглядна етичність, будучи одним із провідних факторів утвердження гуманізму, гуманності в соціумі, успішно формується на ґрунті уваги до здобутків національної, зарубіжної й світової культури, народних звичаїв, норм народної моралі, пісенно-казкового фольклору, метафорично-дидактичної міфології, етнічних символів, зразків життя видатних синів і дочок нації, найвідоміших діячів світової науки, історії, релігії, культури та їх відображення в літературно-художніх образах, творах у цілому.

Доречно глибше акцентувати увагу на духовно-релігійних здобутках і традиціях, бо це потужний пласт етнічної культури, що значно доповнює картину пізнаного людиною світу загадкових, надтонких, утаємничених явищ; допомагає долати примітивізм, спрощенство, вульгаризацію, догматизм чи односторонність наукового пояснення й обґрунтування суті життя, отже, сприяє становленню цілісного світорозуміння буття. Принциповим є й

те, що прогресивна наука ХХ століття завершилася визнанням Бога: прогресивні науковці, освітяни, педагоги, культурологи, психологи, філологи усвідомлюють гостру необхідність подолання духовної кризи в суспільній свідомості як ефективного засобу виходу з тотальної кризи, тоді як християнство, як і інші релігії, проповідують духовне самостановлення, самовдосконалення людини як головну умову розвитку особистості й суспільно-планетарної гармонії багато тисяч років. Без сумніву, що свідоме звернення до духовно-релігійних цінностей (а не до догматів чи корисливого політиканства) – це потужна основа й дієвий стимул духовно-морального, культурно-екологічного оздоровлення й розвитку спеціаліста, одна з ефективних можливостей повернення індивіда до усвідомлення себе частиною Цілого, а отже, повернення до Нього – Першотворця Всесвіту.

Орієнтація на самопізнання й саморозвиток з метою народження світоглядної повноти та етичності в спеціалістів та їх майбутніх партнерів має спиратися на усвідомлення еволюційності природи Всесвіту, його постійного наступально-незворотнього розвитку, – поступу в напрямку нарощення досконалості. І індивід, розуміючи себе частиною цілого «фракталом Бога», має усвідомлювати основне завдання свого власного життя – це сприяти космо-галактичній еволюції через особисте душевно-духовне самовдосконалення, через розвиток у самому собі духовного начала (духовного гомеостазу, ядра безсмертності), а отже, реального досягнення гармонії духу й тіла свого. Згадаймо, як про це свого часу писав Г.С.Сковорода в листі до Михайла Ковалинського: «Збери свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе колодязь тієї води, яка зросить твій дім і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся це джерело очистити, черпаючи не з свинячих калюж, а з священних книг святих людей. Хай не захоплює тебе юрба, що морями й сушею женеться за скороминучим... Чи тобі допоможе скіпетр, або палац, або золото, якщо ти загубиш і вб'єш найціннішу душу свою, тобто самого себе? Хіба не з хвороб душі народжуються й тілесні хвороби?..

Заглуши і приборкай пристрасті твоєї душі і вже тепер, звикай панувати над ними... О, найсвятіша тверезість! О добра будність! О спокій душевний!.. [34]. 9. Психосинергетичний підхід допомагає глибше розуміти **еволюційний характер** процесів і соціального, й космопланетарного, й особистісного саморозвитку. Наведена цитата Григорія Савича Сковороди виразно це засвідчує, бо, зрозуміло, що й **цілісність світосприйняття, й гармонізації світогляду, і світоглядна етичність, й уміння інтегрувати та систематизувувати** набуті знання – це неодноманітні явища, а довготривалі, складні й динамічні, психосинергетично різнонаправлені процеси, які мають еволюційну природу й потребують постійного скеровування й контролю з боку особистості.

Еволюційний рух самосвідомості особистості має ефективно-конструктивний характер, коли поєднується органічно з енергетикою радості, віри, надії, любові, що гармонізує світовідуття індивіда й стає потужною основою саморозкриття, самопізнання, самореалізації. Скажімо, в світогляді Григорія Савича радість, любов – це входження в світ прозріння божественної сутності, це духовний фундамент натхненної еволюції людини, що стає своєрідним містком – «веселкою» між макрокосмосом і мікрокосмосом душі. Духовна еволюція Душі здійснюється, за логікою філософа-містика й педагога-наставника свого народу, яким був Григорій Сковорода, тоді, коли доторкається до божественних джерел натхнення: «...Глянь у сердечні печери! У душі твоїй глагол, ось будеш з ним веселий» [33].

Усвідомлення фундаментальності саме принципу еволюційності, а не революційності допомагає спеціалісту будь-якого напрямку знань оволодівати інтуїтивним способом пізнання дійсності, коли формується нова образно-ментальна реальність. Це особливо виразно простежується в поезії, наприклад:

«З небом, з Богом я зіллюсь,
З сяйвом Вишнього, з тобою, –
Кожний нерв зроблю струною,
Сам я арфою зроблюсь.

Як блаженний я піду
В гору кручами, ярами,
Буду ставити тобі храми,
Доки в небо не ввійду...» [25].

Увага до еволюційності психосинергетичних процесів, що виразно простежується в художньо-поетичній творчості поетів і письменників, допомагає усвідомлювати, що духовний світ людини, звичайно, відображає життя внутрішньої природи індивіда. Літературознавці давно взяли на озброєння термін «психологічний паралелізм». Залишається поширити це глибоке поняття на всю світобудову. Адже крім земного життя є ще невидиме для нас життя Всесвіту. Це особливо тонко відчують майстри художнього слова:

«...Я связь миров повсюду сущих,
Я крайня степень вещества;
Я средоточие живущих,
Черта начальна божества;

Я теплом в прахе истлеваю,
Умом громам повелеваю,
Я царь – я раб – я червь – я бог!» [13].

Стає більш зрозуміла назва одного творів Толстого Л.М. «Воскресіння»: воскреснути це значить вийти за коло часу, перейти рубіж, за яким «часу більше не буде», як говорить «Біблія».

Висновки. Отже, тільки розуміння того, що вдосконалення світу можливе переважно через духовну еволюцію власної індивідуальної природи, подолання обмеженості власного «я», коли людина ставить за основну мету життя пошук вічних цінностей, – тільки це веде до виходу з екологічної, економічної, виробничої, психологопедагогічної, духовної кризи [35]. Лише на цьому шляху можна уникнути катастроф, збудувати омріяний земний рай. При неправильному ж виборі життєвих цінностей людина здатна падати нижче тваринного рівня, перетворюватися на страхітливих монстрів типу Сталіна, Гітлера [35], Наполеона, маніяків, садистів і вбивць, включаючи й абортівання дітей чи викидання на смітник новонароджених.

Подальше вивчення етнотипу як основи міждисциплінарної психосинергії є важливим фактором становлення цілісного (холістичного, тринітарного) мислення й світогляду сучасного спеціаліста будь-якого напрямку знань. Важливу роль у цьому складному процесі займає психолінгвосинергетика, яка перебуває у фазі становлення й потребує

різноаспектного вивчення з позиції нових світоглядних підходів та інноваційних знань.

Література

1. Баксанський О. Е., Кучер Е. Н. Когнитивные науки. От познания к действию. – М.: КомКнига, 2005. – 184с.
2. Вебер М. Наука как признание и профессия// Самосознание европейской культуры XX века. – М.: Наука, 1991. – С. 133.
3. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере// Успехи биологии. – 1944. - №18. – Вып. 2. – С. 113 – 120.
4. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера// Биосфере: Мысли и наброски. Сб. науч. Работ. – М.: Ноосфера, 2001. – 244 с.
5. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. Кн. 2. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
6. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни. – М.: Советская Россия, 1989. – 703 с.
7. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 620 с.
8. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. – Кн. 1. – М.: Наука, 1975. – 175 с.; - Кн. 2: Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1977. – 191 с.
9. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология// Вопросы философии. – 1992. - № 7. – С. 142 – 143.
10. Жила С. Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи. – Чернігів: Деснянська правда, 2004. – 185 с.
11. Зборовська Н. В. Психологія і літературознавство. – К.: Академвидав, 2003. – 390 с.
12. Зборовська Н. В. Код української літератури. – К.: Академвидав, 2006. – 469 с.

- 13.Кедров К. А. Поэтический космос. – М.: Советский писатель, 1989. – 480 с. [С. 309 - 310].
- 14.Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми освіти. – К.: Освіта України, 2005 – 440 с.
- 15.Критерії естетичної вартості художнього тексту. – Львів, 1996. – 284 с.
- 16.Лосев А. Ф. История античной эстетики. – Т. 7. Кн. 1. – М.: Наука, 1988. – 414 с.
- 17.Мовчан П. М. Мова – явище космічне. К.: Просвіта, 1994. – 168 с. [С. 138]
- 18.Набоков В. Дар. – СПб., 1997. – 413 с.
- 19.Нюхтилин В. А., Мельхиседек. Кн. 2. Человек. – СПб.: «Крылов», 2006. – С. 61.
- 20.Нюхтилин В. А., Мельхиседек. Кн. 2. Человек. – СПб.: «Крылов», 2006. – С. 62 – 64.
- 21.Нюхтилин В. А., Мельхиседек. Кн. 2. Человек. – СПб.: «Крылов», 2006. – С. 65.
- 22.Нюхтилин В. А., Мельхиседек. Кн. 2. Человек. – СПб.: «Крылов», 2006. – С. 69.
- 23.Нюхтилин В. А., Мельхиседек. Кн. 2. Человек. – СПб.: «Крылов», 2006. – С. 70.
- 24.Огнев И. Введение в магию – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 528 с. [С. 77]
- 25.Олесь Олександр. Твори. В 2 – х т. – Т. 1. – К.: Наук., думка, 1990. – С. 201.
- 26.Ориген. О началах. – Самара, 1993. – 318 с.
- 27.Павличко С. Теорія літератури. – К.: Основи, 2002. – 649 с. [С. 486]
- 28.Павличко С. Теорія літератури. – К.: Основи, 2002. – С. 488.
- 29.Платон. Государство. – Соч. В 3 – х т. – М.: Наука, 1971. – Т. 3. – С. 430.
- 30.Рябцева Н. К. Язык и естественный интеллект. – М.: Academia, 2005. – 640 с. [С. 14]
- 31.Секлитова Л. А., Стрельникова Л. Л. Словарь космической философии. – М.: Амрита – Русь, 2004. – 201 с.

- 32.Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К., 2006. – 716 с. [С. 4; С. 210]
- 33.Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2т. – К.: Наук. Думка, 1973. – Т. I. – 530 с.; Т.2. – 574 с. [С. 309 – 310]
- 34.Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2т. – К.: Наук. Думка, 1973. – Т. I. – С. 86.
- 35.Скуратівський Л. Світоглядні засади навчання словесності.// Українська мова і література в школі. – 1998. - № 1. – С.6 – 11.
- 36.Словник іншомовних слів. – К.: Вища школа, 1977. – С. 291
- 37.Флоренський П. Макрокосм и микрокосм// Богословские труды. – М., 1983. – Сб. 24. – С. 233.
- 38.Чалий О. В. Синергетика: інтеграційні тенденції в освіті// Неперервна професійна освіта. – К.: АПНУ, 2000. – С. 158 – 175.
- 39.Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания. – М.: КомКнига, 2005. – 368 с. [С. 23].

ГЕТЕРОГЕННА ПРИРОДА ВПЛИВУ В МОДЕЛЮВАЛЬНИХ ПЕРСПЕКТИВАХ НЛП

Тетяна Ковалевська
(Одеса)

У статті запропоновано комплексний підхід до визначення й моделювання феномену впливу, що враховує його психоструктурні, нейрофізіологічні, власне вербальні та екстралінгвальні складники. В цьому аспекті наголошено на актуальності технологій нейролінгвістичного програмування (НЛП).

Ключові слова: *психоструктурні, нейрофізіологічні, вербальні та екстралінгвальні складники, технології нейролінгвістичного програмування,*

В статье предложен комплексный подход к определению и моделированию феномена влияния, учитывающий его психоструктурные, нейрофизиологические, собственно вербальные и экстралингвальные составляющие. В этом аспекте акцентирована актуальность технологий нейролингвистического программирования (НЛП).

Ключевые слова: *психоструктурные, нейрофизиологические, вербальные и экстралингвальные составляющие части, технологии нейролингвистического программирования.*

In the article, a complex approach to suggestion phenomenon defining and modeling is offered. It considers psychostructural, neurophysiological, proper verbal and extralingual components of suggestion. It is stressed that NLP (neurolinguistic programming) technologies are extremely essential in this aspect.

Key words: psychostructural, neurophysiological, verbal and extralingual components, neurolinguistic programming technologies.

Постановка проблеми. У вітчизняній лінгвістиці проблема мовної сугестії лише починає розроблятися попри її актуальність у світовій гуманітарній парадигмі (див. праці Х.Алдера, Р.Бендлера, Д.Гріндера, М.Еріксона, С.Кара-Мурзи, Г.Клауса, Л.Мурзіна, Б.Поршнева, Г.Франке, І.Черепанової та ін.). Таке становище пояснюємо не лише складністю власне феномена мовного впливу, а й неоднозначним тлумаченням відповідних моральних аспектів сугестії, де ставлення до свідомого (та й неусвідомленого) використання сугестивних потенцій мови майже завжди є знегативованим, оскільки співвідноситься з фактом втручання в зону особистісної психоструктури. Проте «це не може слугувати причиною відмови від визнання реального існування проблеми» [4], зумовлюючи нагальну необхідність досліджень у цій галузі знань (див. розробки Т.Ковалевської, О.Коломийцевої, Н.Непийводи, В.Різуна, О.Самусенко). Американські вчені, автори книги «Епоха пропаганди: повсякденне використання і зловживання переконанням» Е.Пратканіс та Е.Аронсон також зазначають: «Ми написали цю книгу, бо гаряче віримо, що існує більше ніж два варіанти вибору: наївне прийняття, з одного боку, та повний цинізм – з іншого. Важливим є той факт, що особливо при демократії, у період ери, яку характеризує все більш ускладнюване застосування методів пропаганди, американці (та й українці! – Т.К.) мають отримати інформацію щодо цих прийомів, психологічної динаміки, що робить їх ефективними, і про те, як протидіяти цій ефективності» [30, с. 4]. Їхню думку підтримує й І.Черепанова, зауважуючи (правда, стосовно технік гіпнозу), що така «небезпека справді є. Але ще небезпечніше - неведення» [21, с. 270].

Актуальність проблеми. Наукова кваліфікація мовного впливу не може відбуватися поза усвідомленням його гетерогенної природи, його

глибинних зв'язків із комплексом особистісно-колективної комунікативності. Такий підхід уможлиблює не лише ідентифікацію лінгвальних сугестогенних чинників, а й дає змогу виявити універсальний субстрат впливових ефектів, їхні імпліковані характерологічні ознаки й узагальнену системну архітектоніку. Характерно, що прагмалінгвістику як науку, що також вивчає впливові потенції мови, сьогодні найчастіше пов'язують із доволі обмеженим аналізом мовних знаків [10, с.81]. Б.Поршнев, також визнаючи її формалізований характер, зауважив, що вона «приречена займатися лише зовнішнім описом впливу мовленнєвих знаків на дії людей, не зачіпаючи психічних, тим більше фізіологічних механізмів цього впливу, а отже, обмежуючися систематикою» [17, с.193], де долання такого стану речей пов'язане «зі зверненням до людського фактору, з уведенням до лінгвістичного розгляду, до його парадигми мовної особистості як рівноправного об'єкта вивчення, як такої концептуальної позиції, що дає змогу інтегрувати розпоршені й відносно самостійні властивості мови» [9, с.21]. У такий спосіб наголошено на необхідності поєднання формалізованої фіксації відповідних мовних потенцій із динамікою психоемоційних та нейрофізіологічних складників особистості / соціуму й інших релевантних екстралінгвальних факторів, необхідних для глибинного усвідомлення справжньої природи сугестивних властивостей мови як своєрідного конектора між суб'єктивно-об'єктивними світами особистості.

Завдання статті. Ми звертаємося до проблеми мовного впливу з метою аналітичного реконструювання тих вербальних і невербальних (у широкому сенсі) компонентів, які виконують роль інваріантних сугестогенів й ідентифікація яких сприятиме, на нашу думку, адекватнішому конструюванню і буденних, побутових, і ретіальних контекстів, з одного боку, й умінню виокремлювати некоректні випадки використання таких комплексів – з іншого (що, до речі, також становить одну з найактуальніших проблем сьогодення).

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників, що працюють у галузі мовної сугестії (Л.Мурзін, Б.Поршнев, І.Черепанова та ін.), підкреслюють, що загальна мета комунікації полягає не у власне передаванні інформації, а насамперед у здійсненні впливу на співрозмовника, скерованого на корегування його актуальної поведінки. Тоді власне мовна поведінка виступатиме експлікатором внутрішньої мотиваційної бази комунікатора, виконуючи вторинну, диференціовальну щодо його психоемоційної континуальності функцію, пояснювану вченими з онтогенетичних позицій, згідно з якими “було зроблено висновок про співвідношення психічної комунікації з первинним процесом і, відповідно, комунікації на рівні знакових повідомлень - з вторинним процесом» [25]. У такому разі феномен психічної комунікації виступає підґрунтям впливових ефектів мови, оскільки задіює латентну біологічну механіку, сформовану ще в постнатальному періоді розвитку особистості. С.Кара-Мурза наголошує: «Людині властива складна психіка, важливою частиною якої є уява. Вона розвинута настільки, що людина живе одночасно у двох вимірах, у двох «реальностях» – справжній та уявлюваній. Уявлюваний світ більшою мірою (а в багатьох – і в першу чергу) визначає поведінку людини. Але він хиткий і поступливий, на нього можна впливати ззовні так, що людина і не помітить цього впливу» [8, с.8]. Відзначимо, що внутрішній світ людини певним чином відповідає поняттю ноосфери, упровадженому Т. де Шарденом та В.Вернадським і співвідносному із суб’єктивною безперервністю та імманентною її причетністю до утвореного людством культурного простору (пор. із теоріями торсіонних полів у фізиці [24] та наскрізного енергоінформаційного обміну в [22]), який і детермінує актуальність для особистості саме цього, наявного поза фізичними межами світу, підтверджуючи впливову ефективність психологічного та подалі – вербального механізмів як субстратно-операційного психосемантичного комплексу індивідуально-колективної свідомості. Наголошуючи на необхідності врахування психологічної детермінації, О.О.Мецлер зауважив,

що «вплив відправника тексту може упроваджуватися або як безпосереднє спонукання до дії, або як прихований вплив для формування певного розумового стану отримувача тексту. Але в кожному конкретному випадку вплив на отримувача інформації відбувається через активізацію різних боків психологічного механізму сприйняття тексту отримувачем» [14, с. 30].

Ураховуючи зазначене, можна припустити, що психіка людини, насамперед її підсвідомі, глибинні масиви, підлягають впливові через наявність певних внутрішніх механізмів, настанов, метапрограм (див. у галузі нейролінгвістичного програмування), які, орієнтуючись на певні універсальні поведінкові закони, вироблені людством упродовж століть, спрямовані на апріорне, позараціональне (найчастіше) засвоєння зовнішніх сугестивно маркованих комплексів. Цей факт підкреслено й Л.Хромовим, який наголошує, що “у стані звичайного гомеостазу людина діє за певними законами, тобто алгоритмічно, чи, як кажуть психологи, за гештальт-стереотипами” [19, с.5], що доводить існування усталених механізмів людської психіки, «вмикання» яких сприяє оптимізації маніпулятивної взаємодії. Р.Чалдіні серед таких механізмів виокремлює шість основних «психологічних принципів»: принцип взаємного обміну, принцип послідовності, принцип соціального доказу, принцип авторитету, принцип доброзичливості та принцип дефіциту, розглядаючи їх як психологічне підґрунтя впливу на масову свідомість [20]. Характерно, що функціональність першого принципу спирається на природне (у більшості випадків) дотримання емпатичних норм людського спілкування, доводячи актуальність ефективної та толерантної міжперсональної взаємодії, представлені біномом людина – людина. З іншого боку, наголошено на сприйняттєвих стереотипах, пов’язаних із внутрішньою актуальністю пріоритетів соціальної перцепції та відповідного оцінювання, через які окремий актуалізований елемент інформації сприймається індивідуальною та й масовою свідомістю як представник загального інформативного комплексу, спричиняючи ототожнення часткового й цілого та відповідно призводячи до

викривлення об'єктивного стану речей через їх суб'єктивне тлумачення. Соціалізовану сутність стереотипізації почасти пояснює особистісна значущість результатів колективної перцепції власного «Я», що увиразнює необхідність впевненості людини у своїй належності до якоїсь соціальної (національної, фахової тощо) групи та виокремлює, у свою чергу, об'єктивований, екстерналізований складник у конгломераті комунікативного існування особистості, що формалізується в діаді людина – суспільство, водночас інтегруючи першу до ментальних пріоритетів загалу. Проте блоки стереотипного сприйняття пов'язані й з внутрішньою актуальністю пріоритетів соціальної перцепції та відповідного оцінювання, що представлені вектором суспільство-людина. За Г. Ле Боном, для таких стереотипів характерні певні психологічні поведінкові константи, серед яких основним є т.зв. ефект натовпу, де «свідома особистість зникає» [13, с.132], відповідно зумовлюючи масове спрощення колективних концептів (пор.: «Натовп знає тільки прості та межові почуття; будь-який кут зору, ідея чи вірування, нав'яне йому, натовп сприймає чи ж відкидає цілком і ставиться до них або як до абсолютних істин, або ж як до таких саме абсолютних помилок» [13, с.134]) та актуалізацію прихованих, соціально й суспільно знегативованих, позаконвенційних інстинктів особистості.

Особливої ваги такі масові стереотипи набувають за існування додаткових екстернальних чинників, зокрема, ситуативних факторів: «Коли ми не впевнені в собі, коли ситуація уявляється нам неясною чи двозначною.., ми схильні наслідувати інших та визнавати їх дії правильними» [20, с.124]. Соціальна поведінкова значущість тісно пов'язана і з домінуванням особистісного, егоцентричного в психоструктурі людини, де приховане визнання безумовної правильності власних дій та пріоритетів дає підстави для визнання того, що «нам подобаються люди, схожі на нас» [27, с.99], що «ми тяжіємо до тих, з якими маємо спільні цінності та ідеї - до тих, які цінують ті самі речі, які й ми цінуємо, які мають ті самі погляди на світ, які маємо ми самі» [29, с.1], орієнтуючи на доцентрову формулу людина

– самість. У цьому ж аспекті є актуальними психоструктурні константи особистості, на ґрунті яких укладено відповідні різноманітні класифікації (емоційний, аналітичний, чуттєвий та інтуїтивний типи пізнавальної діяльності за К.Юнгом, візуальний, аудіальний, кінестетичний типи за особливостями сприйняття в теорії НЛП, психотипи Дорослого, Дитини й Батьків за Е.Берном тощо), а також деталізовано внутрішні доміанти особистості, знання яких уможливує здійснення комунікативного впливу (зокрема класифікація потреб людини А.Маслоу, доповнена В.Шейновим [23, с.30]).

У НЛП як новітній галузі гуманітарного знання [3; 6; 11] зазначений аспект також активно розроблюється, а постулат про тісний взаємозв'язок між мовленнєвою діяльністю та глибинними психологічними параметрами особистості / соціуму спрямовує увагу на ідентифікацію перспективних відношень між ними. У межах НЛП природа зазначених кореляцій обумовлена наявністю універсальних метапрограмних структур – своєрідних ментальних концентрів, аналітичне реконструювання яких вважають одною з центральних проблем сучасного гуманітарного знання. До основних метапрограм належать 1) екстернальна / інтернальна особистісна референція, 2) відцентрова / доцентрова й 3) активна / пасивна мотивація діяльності, 4) зіставно-протиставний фокус порівнянь, 5) аксіосистемні ідентифікації, пов'язані з ціннісним маркуванням певних сегментів довкілля, та 6) суб'єктивні / об'єктивні пріоритети у процесах спілкування. Наведені МП фіксують власне особистісні скерування та мотиваційні вподобання, інтерактивні напрямки перцепції та пріоритетні шляхи інформаційної діакритизації реальності. МП є певною інтегративною структурою, «в якій задіяно особливості індивідуальних репрезентативних систем, нейрологічну організацію, здатність сприйняття з трьох різних позицій, специфіку взаємодії когнітивного свідомого розуму з творчим безсвідомим, особливості уваги, а також інші фільтри сприйняття» [18]. Мультиплікативний характер МП дає змогу вважати їх певним «силовим полем», в якому сконцентровано

концептуальну інформацію про когнітивну та аксіосистемну орієнтацію особистості, актуальну (для неї) сегментацію дійсності та домінуючі шляхи кодування / декодування релевантних сенсових блоків. У такому разі йдеться про відбиття в МП особистісного модусу мислення, що, у свою чергу, дає підстави для їхнього співвідношення з феноменом ментальності, оскільки МП «окреслюють якості й взаємозв'язки між переживаннями та інформацією, яку відтворює та чи інша когнітивна стратегія» [6, с.267], і є «ключовими моментами у процесах мотивації і прийняття рішення» [15, с.189]. Можна припустити, що ці ментальні центри певним чином відбивають водночас і універсальну ієрархію мотиваційних домінувань, і власне національну їхню акцентуацію, де виокремлені ментальні конуси вважатимемо системними психосемантичними концептами, штучна активація яких максимально уможливорює запрограмовану поведінкову корекцію.

Характерно, що в більшості наявних типологій звернено увагу й на специфічні мовленнєві особливості, притаманні відповідним представникам, що увиразнює зв'язок між суб'єктивною й об'єктивованою психосемантикою особистості.

Психологічні стереотипи й індивідуації становлять нерозривну єдність із фізіологією людини, що відбилося в дослідженнях І.Сеченова, В.Бехтерева, В.Данилевського, К.Платонова, Б.Ананьєва, А.Лурії, В.Лобзіна, Т.Доброхотова, О.Ухтомського та вченні І.Павлова – Р.Орнстайна про міжпівкульну асиметрію головного мозку, інтегративна діяльність якого забезпечують дві системи: “система чуттєвого сприйняття (“правопівкульна психіка”) та система знакового опису довкілля в елементах природної мови (ліва півкуля)” [7, с.11], що мають симультанно-сукцесивний характер психічної активності. Отже, спираючись на динаміку роботи мозкових системних аналізаторів, а також на природність гетерогенної сумачії сприйняття генетичними матричними структурами мозку, можна оптимізувати прогнозований впливовий ефект як наслідок продуктивного сприйняття, співвідносного із “системою реалізації перцептивних гіпотез,

утворених на симбіозі детерміністських настанов, програм розумових дій та настанов імовірнісного прогнозування, поєднаних з активно-продуктивною функцією кори великих півкуль головного мозку” [19, с.298].

Як зазначалося, психофізіологічне підґрунтя впливу актуалізується через мовленнєву діяльність, ідентифікацію сугестивних потенцій якої, на нашу думку, найдоцільніше здійснювати на базі метамодельних методологій НЛП (Мілтон-модель мови), оскільки метамодель “являє собою концептуальну структуру мовних репрезентацій, експлікованих у гетерогенних ситуаціях, де вони виступають маркерами психосемантичного імплікаціоналу особистості” [11, с.178], відбиваючи її комплексні характеристики. Зауважимо, що на особливу увагу в аспекті визначення сугестогенних елементів заслуговують репрезентанти процесів генералізації й упушення (універсальні квантифікатори, модальні оператори можливості / необхідності, компаратори сенсу, судження, спектр неспецифічної лексики, номіналізації тощо), оскільки саме вони ілюструють явище семантичної дифузності як інваріантної ознаки мовного впливу, активізуючи субдомінантне позараціональне сприйняття. Розрізнення ж типів дисторціального виявів (процеси викривлення) переважно пов’язане із семантичними характеристиками мовленнєвих сигнатур. Так, комплексну еквівалентність характеризує ототожнення семантики складників висловлення на основі латентного каузального зв’язку між елементами сигнатури; пресупозиції – маркери імпліцитної інформації; каузальні комплекси – причинно-наслідкові відношеннями, а читання думок (апріорне моделювання) виявляється в експансії суб’єктивного декодування в площину об’єктивної дійсності. Можна твердити і про наскрізну актуальність для процесів викривлення пресупозитивних компонентів висловлення, реалізованих на різних його рівнях. Крім того, наголосимо й на актуальності предикатної лексики, яка сприяє утворенню комунікативного рапорту, що підкреслюють і фахівці з гіпнотичного спілкування (див. праці Р.Бендлера, Д.Гріндера, М.Еріксона, В.Кандиби, Б.Карвасарського, В.Ташликова,

Л.Гримака, записи сеансів А.Кашпіровського, О.Довженка тощо) та дослідники й професійні укладачі впливових текстових масивів (див. праці Д.Огілві, Ч.Сендіджа, О.Ульяновського, О.Сичова, В.Зазикіна, І.Вікентьева, Г.Почепцова, О.Лебедева, Л.Хромова). З огляду на зазначене вважаємо, що теоретична й практична база НЛП дає підстави для якнайширшого використання його наукових здобутків у галузі сугестивної лінгвістики, рекламної діяльності, політичного мовлення, психолінгвістики тощо.

Комунікативне домінування вербаліки є безперечним, проте раціональне й емотивне навантаження вербальних комплексів не вичерпує впливового навантаження комунікативних актів. За свідченнями психологів (М.Арджайл, А.Мейерабіан, Р.Бердуїстел), більша частина релевантної інформації передається на невербальному рівні, і, додамо, саме та частина, яка становить симультанне підґрунтя в процесах сприйняття, властивого субдомінантному, ірраціональному відтворенню дійсності. Г.Бейтсон взагалі членує будь-які комунікативні процеси на рівні змісту та ставлення, де «вербальна, або дискретна, частина комунікації... розглядається як змістове повідомлення даної комунікації, а невербальна (аналогова) частина комунікації вважається повідомленням про ставлення» [26, с.12], виконуючи в такий спосіб функцію обов'язкового елемента відповідних актів й водночас – надаючи максимум інформації про «психічний стан партнера; його ставлення до учасників контакту та до обговорюваного питання; бажання, висловлені без слів» [1], особливості його сприйняття (зокрема за латеральними рухами очей) тощо. Ще один цікавий бік невербального спілкування пов'язано з виявленням критеріїв істинності висловлення. Дослідження І.Айбл-Айбесфельдта засвідчують природжений характер більшості мімічних реакцій [28], що, у свою чергу, акцентує на переважно неусвідомленому характері їх використання. Знання ж інваріантного сенсу певних мімічних і тілесних рухів допомагатиме розумінню справжнього сенсу повідомлення, що дає змогу вилучати глибинний, найчастіше - прихований зміст висловленого. Невербаліка в такому разі відіграє роль

лакмусового папірця, який або доводить істинність повідомленого, або її спростовує. На цьому феномені невербальної інформативності ґрунтується поняття конгруентності / інконгруентності людської поведінки в НЛП, де конгруентність ілюструє гармонійність дискретної та аналогової поведінки. Цікаво, що і в галузі фідеїстичного спілкування (наведення порчі, замовляння чи ін., що скероване на негативне програмування) зазначено про необхідність вербально-невербальної синтонності: «Ваша мета – бути конгруентним висловленій фразі, тобто виглядати злим, страшним, поганим, сильним» [12]. Коли людина неконгруентна, ми «інстинктивно помічаємо неузгодженість між словами і фізіологією» [16, с.118], пояснювану тим фактом, що мовна функція людини зосереджена в лівій півкулі головного мозку, механізми ж моторики – у правій, і такий білатеральний характер мозкових механізмів спричиняє незбіг, дисгармонію у випадках суперечливої поведінки.

Наведене характеризує особистісно-колективні психолінгвальні й нейрофізіологічні ознаки, врахування яких уможливорює ініціацію комунікативного впливу та почасти – розпізнавання маніпулятивних стратегій. Проте сугестивні ефекти детермінуються й власне екстралінгвальними факторами. Так, на прикладі реконструкції методологічних прийомів подання інформації в пресі Г.С.Кара-Мурза виокремлює певні напрями сугестогенної інформаційної сегментації, співвідносні, по-перше, з фабрикацією фактів, унаслідок чого людина оперує сфальсифікованою, викривленою картою реальності; по-друге, з контролюванням «інформаційного раціону» людини» [8, с.150], що спричиняє або повну інформаційну негацію, або ж, навпаки, фіксує виключно позитивні факти, зредуковуючи об'єктивний стрижень повідомлення через генералізацію однієї, часто периферійної ознаки; по-третє, з наявністю різновидів пропаганди, де випускається, не ідентифікується (переважно – свідомо) джерельна база інформації, що, «формуючи відповідні образи (світ образів), а також індивідуальні системи значень, змінюють інтегральний образ реальності» [5, с.210]. З наведеним

перегукуються й характерні різновиди регулярних перетворень в описі дійсності: анулюючі, фінгуючі, індефінітизуючі та модальні. Анулюючі передбачають вилучення з опису певної частини значущих елементів, фінгуючі – навпаки, введення до контексту персонажів, об'єктивно відсутніх; індефінітизуючі – заміну конкретних учасників подій та предметів узагальненими описами, що збільшує невизначеність ситуації; модальні - передбачають рефлексійну інтерпретацію ситуації, тобто спрямування оцінки подій залежно від суб'єктивного сприйняття [2, с.219]. Очевидно, що ці перетворення співвідносні з універсальними законами мовного моделювання в НЛП, де анулюючі перетворення ілюструють процеси упущення, модальні та фінгуючі – процеси викривлення, а індефінітизуючі – висвітлюють узагальнювальні тенденції в змістовному обсязі повідомлення, що можна ідентифікувати через уже зазначені метамодельні маркери.

Висновки. Отже, можна твердити про синестезію різновекторних характеристик впливу, реалізованих через поєднання власне лінгвістичних аспектів (мова, її сугестивні потенції), особливостей психолінгвістичних і нейрофізіологічних структур індивідуально-масової свідомості (співвідносних із лого- та імагенною актуальністю складників, а також – з ірраціональними, сугестологічними ефектами) та екстралінгвальної специфіки, зокрема пояснюваної ситуативно-контекстуальними та структурно-інформаційними особливостями, скерованими на редукцію об'єктивної фактуальності. Зазначене акцентує на складності й водночас – на необхідності вивчення феномену сугестії, де дослідження його гетерогенної природи доцільно здійснювати, використовуючи релевантні комплексні методики, серед яких, на наше переконання, на особливу увагу заслуговують технології нейролінгвістичного програмування.

Література

1. Аватар И. Кинесика // Dokument HTML. – <http://www.avatar-world.narod.ru>.

2. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 358 с.
3. Бэндлер Р., Гриндер Д. Структура магии. – СПб.,: Белый кролик, 1996. – 496 с.
4. Волков Е.Н. Существует ли «контроль сознания» («реформирование мышления»)? Теоретические и практические аспекты дискуссии // Dokument HTML - <http://www.people.nnov.ru/volkov/>.
5. Гостев А.А. Образная сфера личности //Психология и психоанализ рекламы. Личностно-ориентированный подход. – Самара: СГУ, 2001. – С.210-224.
6. Дилтс Р. Моделирование с помощью НЛП. – СПб.: Питер, 2000. – 288 с.
7. Кандыба В.М. Триста техник глубокого гипноза: В 2 т.– СПб.: Лань, 2001. – Т.1. – 400с.
8. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000. – 448 с.
9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
- 10.Карнап Р.С. Значение и необходимость. Исследование по семантике и формальной логике. – М.: Изд-во иностр. литер., 1959. – 382 с.
- 11.Ковалевська Т.Ю. Комуникативні аспекти нейролінгвістичного програмування. – Одеса: Астропринт, 2001. – 341с.
- 12.Котлячков А. Научное наведение порчи с использованием техник Эриксоновского гипноза и суггестивной лингвистики // Психология и бизнес On Line, 2000. Dokument HTML. – <http://www.psycho.ru/magazine/index>.
- 13.Ле Бон Г. Психология толп. – М.: Ин-т психол. РАН: КСП+, 1999. – 416 с.
- 14.Мецлер А.А. Прагматика коммуникативных единиц. – Кишинев: КГУ, 1990. – 100 с.
- 15.О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в НЛП. – Челябинск: Версия, 1997. – 256 с.

16. Олдер Г., Хэзер Б. NLP. Полное практическое руководство. – К.: София, 2000. – 224 с.
17. Поршнева Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
18. Сухинин И. Фильтры мета-программ // Dokument HTML. – <http://www.nlpcenter.ru/magazine/2/suhinin>.
19. Хромов Л.Н. Рекламная деятельность: искусство, теория, практика. – Петрозаводск: ИЦД, 1994. – 215 с.
20. Чалдини Р. Психология влияния. - СПб.: Питер, 2000. – 272 с.
21. Черепанова И.Ю. Дом колдуньи. Суггестивная лингвистика. – СПб.: КСП+, 1996. – 416 с.
22. Швец Г.И. Введение в эниографию. Книга 1. Эниоземлеведение. – Одесса: Изд-во Одесского университета, 2000. – 254 с.
23. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком. Психология манипулирования. – М.: ООО Изд-во АСТ, – Минск: Харвест, 2002. – 848 с.
24. Шипов Г.И. Унификация взаимодействий в теории физического вакуума // Сознание и физическая реальность. – Т.4. – №6. – 1999. – С. 19-38.
25. Шторм А. Тезисы по теории психической коммуникации // Dokument HTML. – <http://www.psy.piter.com>.
26. Bateson G. Mind and Nature. – N.Y.: Fischer, 1979.
27. Byrne D. The Attraction Paradigm. – N.Y.: Academic Press, 1971.
28. Eibl-Eibesfeldt I. Ethology: The Biology of Behaviour. – N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1970.
29. Macridis R.C. Contemporary Political Ideologies. – Boston -Toronto, 1986.
30. Pratkanis A., Aronson E. Age of propaganda: the everyday use and abuse of persuasion: by W. H. Freeman and Company. – N.Y., 2001.

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Людмила Козак

(Кривий Ріг)

У статті аналізується диференціація мови, яка виникла на межі мовознавства з рядом суміжних дисциплін.

Ключові слова: *диференціація мови, символи мови, семантика.*

В статье анализируется дифференциация языка, которая возникла на стыке языкознания и ряда смежных дисциплин.

Ключевые слова: *дифференциация языка, символы языка, семантика.*

Language's differentiation which arised on the joint of linguistics and adjacent branches of science are analysed in this article.

Key words: *differentiation of language, language symbols, semantics.*

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що соціальна диференціація мови на лексичному рівні виявляється в неоднорідності її складу з огляду на сферу вживання лексичних одиниць.

Зацікавленість проблемою різноманіття мовних можливостей походить ще з епохи її усвідомлення людиною і не послаблюється впродовж тисячоліть. Останні десятиліття відзначилися інтересом до лінгвістики, якою зараз займаються не лише мовники, але й філософи та математики, соціологи і кібернетики, психіатри і програмісти.

З одного боку цей інтерес виник у зв'язку з тим, що проблема людини стає однією із центральних для нашої цивілізації, а дослідження мови – це

один із найефективніших способів вивчення індивідуальної та колективної поведінки, а також мислення людини.

З іншого боку, інтерес до мови і лінгвістики стимулюється інтересом до складних систем, зокрема автоматичного аналізу і синтезу наукових текстів, логіко-лінгвістичних моделей у системах керування, інженерної лінгвістики і теорії мови тощо.

Мета нашої статті полягає у з'ясуванні напрямків розвитку сучасної лінгвістики.

Нові розділи лінгвістики, які останнім часом називають то математичними, то структурно-прикладними, то інженерними або ж кібернетичною лінгвістикою, виникли в результаті взаємодії різних наукових стимулів та соціальних потреб. Серед них найбільш активними виявилися такі фактори:

- потреби самої лінгвістики, що пов'язувалися із їх задоволенням за допомогою методів лінгвістичного моделювання досліджувати глибинні лінгвістичні об'єкти та зв'язки;
- прагнення математиків використовувати мовний матеріал для експлікації нових ідей (математичні ідеї теорії алгоритмів, графів та ін.);
- контакт із семіотичними і системними дослідженнями, спрямованими на створення штучного інтелекту, який би імітував мовномисленнєву діяльність людини, а також евристичне моделювання складних і надскладних систем;
- потреби інформаційно-обчислювальної індустрії в автоматизації управління промисловістю, транспортом та іншими галузями;
- оперативне оброблення науково-технічних і ділових документів, написаних на європейських та інших мовах;
- необхідність інженерно-статистичної оптимізації у викладанні рідної мови та іноземних.

Основним **завданням** нової лінгвістики є вивчення інженерно-лінгвістичних моделей, які становлять собою штучно створені формальні системи, що будуються за принципово іншими схемами: *лінгвістичний об'єкт* → *гіпотеза* → *аналог лінгвістичного об'єкта*. У цій схемі обернений зв'язок між гіпотезою та штучним аналогом, з одного боку, і натурним об'єктом – з іншого або зовсім відсутній, або здійснюється шляхом перевірки відповідності об'єкта і моделі (об'єкта і гіпотези).

Виклад основного матеріалу. Відтворювальні моделі будуються за чотиричленною схемою: *лінгвістичний об'єкт* → *гіпотеза* → *аналог лінгвістичного об'єкта* → *інженерне відтворення об'єкта*. Ця схема включає зворотний зв'язок, функцію якого виконує відповідність між інженерним відтворенням і самим лінгвістичним об'єктом.

Як найбільш типові **інженерно-лінгвістичні відтворювальні моделі (ЛІВМ)** можна назвати алгоритми автоматичного розпізнавання смислу тексту, що використовуються в експериментальних або промислових системах машинного анотування, реферування-перекладу і в машинних діалогових системах штучного інтелекту.

Відтворювальне інженерно-лінгвістичне моделювання є найрозвиненішою і найзавершенішою формою мікромоделювання мови і механізмів текстотворення. Той розділ мовознавства, який займається теорією і практикою відтворювального лінгвістичного моделювання можна назвати **інженерною лінгвістикою (ІЛ)**, про яку у своїх працях писав ще Л.В.Щерба [3, с. 117-118].

Інженерна лінгвістика виникла і розвивається при поєднанні філологічного аналізу мови, її математичної формалізації і машинного програмування.

Мова – універсальний і потужний засіб спілкування й втілення мислення – становить собою надскладну і разом з тим ефективно функціонуючу семіотичну систему. Саме тому представники технічних наук шукають у лінгвістиці зразки для аналізу та проектування складних і

надскладних систем. Використання лінгвістичної методики у природничих та технічних науках стане результатом процесу математизації і технізації мови, який диктується потребами управління в «інформатизаційній індустрії». Сьогодні все частіше використовують обчислювальну техніку для оброблення документів.

У зв'язку з обробленням документів машинним способом особливо важливим і актуальним постало завдання переведення документів на мову машини. Машина потребує принципово нового підходу до мови, бо їй необхідна мова формалізована, що представляє собою яку-небудь знакову систему, за допомогою якої можна точно і конкретно передати будь-які відомості.

У структурі будь-якої мови можна виділити чотири основні рівні: набір основних символів, слова, вирази (поняття) і речення.

Основні символи мови – це неподільні знаки, за допомогою яких будуються слова. Слова – це найменші смислові одиниці мови, що утворюються шляхом відповідного розташування символів. Із слів утворюються вирази (поняття), а із виразів – речення. В українській мові набором основних символів є алфавіт, який складається з 33 літер і знаків пунктуації.

Існує три типи природних мов, які відрізняються кількістю основних символів, семантикою та синтаксисом:

- перший тип мов, в якому кожне слово позначається спеціальним символом, наприклад, китайська мова, де загальна кількість символів складає близько 100 000;
- другий тип, в яких окремі склади позначаються своїми символами, загальна кількість символів при цьому складає близько 30 000;
- третій тип – мови, що мають певні алфавіти мов, із яких утворюються склади і слова, загальна кількість літер складає близько 30.

На практиці використовуються мови змішаних типів. Наприклад, математична мова включає мову третього і першого типів. **Перший** тип – мова формул, де окремі символи позначають цілі слова (наприклад, + - додавання, X - множення). Якщо машинну мову розглядати стосовно до цих трьох типів, то її необхідно віднести до мови першого типу, де визначені символи – коди операцій – означають виконання певних дій.

При порівнянні природної і штучної мов спостерігаємо такі паралелі:

природна мова	штучна мова
слово	ідентифікатор
поняття	набір символів (вираз)
речення	конструкція

Природна мова по відношенню до штучної характеризується надлишковою інформацією. Кожне слово, а інколи й поняття, можна виразити одним символом. Наприклад, слово **срібло** – **Ag**; вираз відношення довжини кола до діаметра – **π** .

Природна мова стихійно розвивалася на основі асоціативного мислення. Тому кожний лінгвістичний знак представляє собою перерахування багатьох асоціацій, які формуються (визначаються) смислом, змістом. Смислові контакти мають логічну, емоційну та естетичну природу. Асоціативні можливості людського мозку нічим не лімітовані. Тому для кожного лінгвістичного знаку існують нічим не обмежені можливості стати носієм нових асоціацій. Ця властивість знаку служить джерелом метафоричності природної мови.

Штучно створені формалізовані мови математики будуються на основі логічного аналізу, при якому виділяється деяка мінімальна кількість первинних понять, а всі останні визначаються через первинні. Прикладом такої мови є символічна мова математичної логіки. Словник такої мови складається з вихідних, нерозкладних символів, кожному з яких однозначно співвіднесений деякий математичний об'єкт або операція. Із вихідних символів складаються кінцеві послідовності, що називаються формулами.

Символи й формули виступають як однозначні математичні знаки. Повністю виключаються суб'єктивні інтерпретації математичних знаків. У математиці не допускаються також асоціації естетичного та емоційного характеру або зближення знаків за їх формою.

Природна мова сприймається і використовується людиною найчастіше інтуїтивно [2]. Будь-яка математична мова існує і функціонує у вигляді логічному, кожний елемент має усвідомлену значимість. Отже, з одного боку, лінгвістичний знак є семантично багатшим математичного знаку. З другого боку, однозначність математичної мови дозволяє недвозначно і вичерпно формулювати задачі, вирішувати їх алгоритмічним шляхом, тобто шляхом точного виконання в певному порядку деякої системи операцій.

У зв'язку з тим, що математичний знак однозначний, а лінгвістичний має складну логічну, експресивну і навіть естетичну структуру, то математична інтерпретація поняття пов'язана з розчленуванням лінгвістичного об'єкта і виділенням у ньому одного або кількох логіко-смислових або формальних компонентів. Останні логічні та формальні елементи лінгвістичного об'єкта, а також експресивно-естетичні відтінки не розглядаються.

Останнім часом набули актуальності методи машинного програмування та автоматичного аналізу тексту.

Лінгвістичні явища найчастіше неможливо прямо спостерігати із-за їх складності, нерозчленованості та відсутності прямої вираженості. Для прикладу візьмемо процес сприймання тексту і його перероблення в мозку людини. Не можна безпосередньо спостерігати семну організацію слова або морфеми, оскільки вони не мають такого вираження, яке безпосередньо сприймалося б органами почуттів людини. У таких випадках дослідник змушений використовувати, наприклад, **метод моделювання**, суть якого полягає в тому, що досліджується не сам об'єкт, а його аналог або модель.

Моделювання є основним прийомом, яким користується інженерна лінгвістика при побудові алгоритмів аналізу та синтезу тексту.

У мовознавстві поняття «модель» не має певних обмежень ні з точки зору тих властивостей оригіналу, які вивчаються за допомогою моделі, ні в плані фізичної природи аналога [1].

Моделі використовуються для вивчення та описання внутрішньої будови оригіналу (структурної моделі), її поведінки (функціональні моделі) та будови і поведінки оригіналу одночасно (структурно-функціональні моделі). Аналогами лінгвістичного оригіналу є:

- реально існуючі об'єкти (людина може виконувати роль аналога ЕОМ, моделюючи поведінку автомата);
- штучно створені матеріальні об'єкти (електронно-акустичні синтезатори мовних сигналів служать моделлю утворення звуків конкретної мови);
- ідеальні математичні або логіко-математичні конструкції (формули, грам-креслення), які використовуються для описання принципів функціонування або представлення структури якоїсь мовної системи.

При моделюванні особлива увага звертається на такі питання: гносеологічні особливості моделі та онтологічна схожість моделі з оригіналом.

Гносеологічні аспекти моделювання полягають у тому, що модель повинна бути аналогом, а не копією натурального об'єкта, що вивчається. Модель повинна мати загальний характер, що дозволить її використовувати для описання різноманітних натурних об'єктів. Наприклад, машинну модель українсько-російського словника доцільно побудувати так, щоб у майбутньому її можна було використовувати для моделювання співвідношення лексики інших пар мов: англійсько-української, польсько-української тощо.

Онтологічні моделі та моделювання. Модель повинна відображати та відтворювати ті реальні та істотні риси натурального об'єкта, які є найважливішими для експерименту, її структура повинна бути добре відома

досліднику. Модель повинна бути доступною, не містити протиріч. Наприклад, при складанні частотного словника, в якому лексичні одиниці розташовані в порядку зменшення частоти їх використання, моделюється важливе для лінгвостатистики розподілення ймовірності вживання слів і словоформ у досліджуваній мові.

Висновки. Отже, використання математичних методів та моделювання у мовознавстві має на меті замінити інтуїтивно сформульовану лінгвістичну задачу однією або кількома простішими, логічно сформульованими і які мають алгоритмічне вирішення. Таке розчленування складної лінгвістичної проблеми на простіші алгоритмізуємі задачі називається математичною експлікацією лінгвістичного об'єкта.

Література

1. Беккер Л.М. Психика и реальность: Единая теория психических процессов. – М., 2000.
2. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986.
3. Супрун А.Е. Лекции по языкознанию. – Минск, 1978.

РИТОРИЧНІ ЗАСОБИ МОВЛЕННЄВОГО ВПЛИВУ В ПОЛІТИЧНІЙ ТЕЛЕРЕКЛАМІ

Наталія Кондратенко
(Одеса)

Стаття присвячена дослідженню вербальних компонентів телевізійних роликів політичної реклами, що містять різноманітні риторичні прийоми. Розглянуто риторичні засоби й фігури, застосовані в політичній телерекламі з маніпулятивною метою. Визначено особливості дії тексту в політичній телевізійній рекламі на свідомість і підсвідомість реципієнтів.

Ключові слова: *політична реклама, риторичні прийоми, свідомість і підсвідомість реципієнтів.*

Статья посвящена исследованию вербальных компонентов телевизионных роликов политической рекламы, которые содержат разнообразные риторические приемы. Рассмотрены риторические средства и фигуры, использованные в политической телерекламе с манипулятивной целью. Определены особенности воздействия текста в политической телевизионной рекламе на сознание и подсознание реципиентов.

Ключевые слова: *политическая реклама, риторические приемы, сознание и подсознание реципиентов.*

The Article is dedicated to study verbal components of television rollers political advertisment, which contains varied rhetorical acceptances. They are considered rhetorical facilities and figures, used in political television advertising with manipulation purpose. The certain particularities of the influence of the text

in political television advertisement on consciousness and subconscious of recipients.

Key words: political advertisement, rethoric method, consciousness and subconsciousness.

Поставка проблеми. Позачергові вибори до Верховної Ради України у вересні 2007 року засвідчила повернення звичної для виборців політичної реклами на телебаченні. Нетривалий термін виборчих перегонів спричинив пошук таких форм агітації та пропаганди, що б діяли швидко і переконливо в усіх напрямках. Саме такою формою є телебачення, яке застосовує одночасно кілька каналів комунікації – вербальний, аудіальний та відеоканал. Ми зосередили увагу на вербальних компонентах телевізійних роликів, що, на перший погляд, здаються менш впливовими, ніж відеоряд та звукове оформлення.

Актуальність дослідження. Вербальні складники політичних рекламних роликів на телебаченні під час останніх виборів характеризуються наявністю імпліцитної риторичності, що знайшло вияв у застосуванні різноманітних прийомів ритмізації, фрагментації, антитетичності текстів. Композиція текстової частини телевізійних роликів не лише була підпорядкована відеоряду, що взагалі є природним для телевізійної реклами, а й безпосередньо впливала на свідомість реципієнтів за допомогою архітектонічних особливостей.

Мета статті полягає в дослідженні вербальних компонентів політ реклами, опис риторичних засобів і фігур, використаних в телерекламі з маніпулятивною метою, визначення особливостей впливу тексту політ реклами на свідомість і підсвідомість реципієнтів.

Виклад основного матеріалу. Класичним прийомом риторичного впливу є відомий з античності період. Ознаками періоду як способу організації тексту є: паралелізм частин; ритмічність і музичність; структурна

і семантична завершеність; лаконічність; експресивність та урочистість. У періоді використовують різноманітні стилістичні засоби, серед яких найпоширенішими є анафора, епіфора, антитеза, градація. Навіть за умови невиконання всіх умов текст може бути організований як періодичне мовлення, зважаючи на наявність у ньому основних критеріїв: паралелізму частин, внутрішньої ритмізації, використання повторювальних, урочистої інтонації. Цим критеріям відповідає текстова частина телереклами Партії регіонів: *Майбутнє України у ваших руках. Якщо ви вважаєте, що нам потрібен стабільний уряд, для якого створення робочих місць, поліпшення рівня життя народу є найвищим пріоритетом. Якщо ви вважаєте, що ми потребуємо фундаментальних реформ, незалежних судів і неупередженої влади. Якщо ви вважаєте, що Україна повинна рухатися вперед, а не назад, приєднуйтесь до нас. Разом ми змінимо Україну на краще.* Текст починається з політичного слогану, зверненого до адресата. Особиста адресованість, наявна в цьому тексті, створює ефект реальної діалогічності: текст звернено нібито не до масового адресата, а до кожної конкретної людини, що дивиться рекламу по телебаченню. Використання займенників *ви* і *ваших* активізує співучасть глядачів, заохочує до активного сприйняття інформації. Цей ефект створюється завдяки кореляції, а не протиставленню понять *ви – ми, ваш – наш*, тобто адресат не відокремлюється від спільноти, а навпаки, розглядається як її органічна частина. Тут поняття *ми – ви* вступають у відношення підпорядкування, взаємовиключення, а під займенником «ми» мають на увазі не адресанта повідомлення (конкретну політичну силу), а український народ, суспільство, що має прийняти важливе рішення. Основний текст повідомлення, обрамлений двома афористичними фразами, побудований у вигляді періоду, що складається з трьох подібних за синтаксичною будовою складнопідрядних речень умови. У цій частині тексту застосовано анафоричний повтор підрядної ініціальної частини складного речення умови (*Якщо ви вважаєте...*), що багаторазово посилює апелятивність реклами. Застосування таких синтаксичних моделей зумовлено

наявністю в них «причинно-наслідкового моделювання (каузативний зв'язок), що спирається на синтаксичну множину смислів» [7, с.285]. Вибір умовної конструкції спричинює активацію прихованого впливу, а відсутність прямого заклику впливає імпліцитно на підсвідомість реципієнтів. Т. Ю. Ковалевська, аналізуючи гіпнотичні техніки в комунікації, розглядає прийом використання вмонтованих питань, співвідносних із вмонтованими командами, де «основна акцентована частина (як правило, це головне речення) відволікає увагу слухача на інші семантичні фрагменти, визволяючи справді значущу частину з аналітичного контролю співрозмовника» [1, с.218-219]. Саме таку ситуацію ми спостерігаємо в наведеному рекламному тексті, тому повторення підрядної частини актуалізує другорядну інформацію, а семантично навантажена частина – головне речення – сприймається некритично, підсвідомо, як у гіпнотичному трансі. Загалом використання в рекламі технік еріксонівського гіпнозу є досить поширеним, його сутність полягає в тому, «що при наведенні такого гіпнотичного трансу практично не віддають прямих наказів, а коментують, запитують, радяться» [2, с.442]. Саме такий спосіб подання інформації застосовано в наведеному прикладі, де мовець нібито радиться з адресатом, використовуючи умовні конструкції. Загальний висновок об'єднує на змістовому рівні двох учасників комунікації – мовця й адресата (аудиторію), репрезентуючи логічний перехід від звернення «ви» до займенника «ми», під яким мають на увазі «ми разом» – мовець (Партія регіонів) та адресат (виборці).

Елементи періодичного мовлення наявні і в наступному прикладі політичної реклами: *Разом ми зможемо їх зупинити. Тимошенко і «помаранчеві» проти референдуму про статус російської мови як другої державної. Вони тягнуть Україну у військовий альянс. Вони хочуть посадити своїх кумів і «любих друзів» у губернаторські крісла в кожній області. «Партія регіонів» ініціює референдум, щоб зупинити зазіхання «помаранчевих» на наші цінності. Не змарнуй свій голос. Захисти свої найважливіші цінності.* Паралелізм частин основного тексту цього

повідомлення підкріплений анафоричними елементами (займенник *вони*, що вживається на позначення суб'єкта дії, заявлено в попередній конструкції – *Тимошенко і «помаранчеві»*). Проте в цьому фрагменті реклами використано й один з маніпулятивних прийомів – нав'язування пресупозицій – «навмисне розташування суперечливої або недоведеної інформації у пресупозиційному компоненті висловлення» [3, с.96], тобто політичним опонентам приписуються дії та наміри, що є недоведеними, а, можливо, і невідповідними дійсності. Завершується реклама експліцитним закликком, вираженим імперативом з прямим зверненням до адресата. Використання специфічної інформації, що уможливорює мовленнєве розчленування інформації на окремі фрази, які нібито «наповзають» одна на одну, але вимовляються з однаковим ритмічним малюнком, діє на аудіальний канал сприйняття інформації реципієнта.

Розчленування інформаційного потоку є поширеним прийомом подання рекламних повідомлень, причому не лише на інтонаційному рівні, а й на структурному. У наступному прикладі синтаксичний паралелізм окремих фрагментів поєднано зі дискретністю тексту: *Десятки тисяч сіл не мають жодної машини швидкої допомоги. Це небезпечно. Це несправедливо. Ми скоротимо парк урядових машин. І забезпечимо кожному селу машину швидкої допомоги. Це захист. Це справедливість. Час змін настав. Наша Україна і Народна самооборона. Закон один для всіх.* Текст має внутрішню симетрію, зумовлену двома композиційними центрами, представленими подібними за синтаксичною будовою простими двоскладними непоширеними реченнями з анафоричним елементом – займенником *це*. Ці речення вжито попарно, вони створюють семантичну опозицію: перша пара вказує на ненормативність ситуації, тому конструкції є заперечними; друга, навпаки, містить постулювання норми, що пропонує відповідна політична сила. Зі структурного боку вони виступають двома композиційними центрами, навколо яких розгорнено інформацію за антитетичним принципом: негативне минуле / позитивне майбутнє. Тут з

маніпулятивною метою використано апеляцію до сильних емоцій людини, тому що «позитивні емоції стимулюють, негативні ведуть до уникання об'єкта, що їх викликає» [6, с.65]. Контрастне подання емоційної інформації, зосередженої навколо відповідних семантичних центрів, посилює емоційний вплив, у тексті наявний потужний сугестивний ефект.

Блоки політичної реклами, на відміну від комерційної, є досить великими за обсягом і тривалістю: іноді вони сягають кількох хвилин. Саме тому текст має подаватися в такій формі, щоб полегшити сприйняття змісту за допомогою певних прийомів, напр., рекламний ролик політичного блоку «Наша Україна – Народна самооборона»: **Юрій Луценко – єдиний в Україні Міністр внутрішніх справ, який реально боровся з корупцією. За Володимира Кириленка сім'ї вперше отримали грошову допомогу. Арсеній Яценюк... Анатолій Гриценко...** За кожною фразою стоїть відповідний відеоряд, що зображає політиків, про яких ідеться в тексті. Проте звичайне чергування відеоматеріалів не дало б бажаного ефекту, якби кожна фраза не починалася з імені та прізвища відповідного політика, за яким слідує перелік їх досягнень під час урядової роботи. Чергування подібних за будовою синтаксичних конструкцій близьке до нанизування сурядних рядів – відомий у риторичці прийом привернення уваги та підвищення запам'ятовуваності тексту. Фахівці навіть метафорично порівнюють ритмічність тексту з ритмом життя, тому що у формуванні «ритму беруть участь усі можливі мовні засоби: звукові, інтонаційні, синтаксичні, лексико-семантичні, наприклад, різні повтори, синтаксичний паралелізм, регулярні відтворення інтонаційних модифікацій» [5, с.92].

Якщо ж текст позбавлений внутрішньої структурної симетрії і ритмічності, то він сприймається по-іншому, навіть за умови наявності певних риторичних прийомів, напр.: **Нащо обирати кандидата в прем'єр-міністри, яку вже звільнили за некомпетентність? Уряд Тимошенко був відправлений у відставку, бо її безвідповідальна політика призвела до згорання економіки, штучних міжнародних конфліктів та зростання цін.**

Зараз вона не хоче глянути правді у вічі, кажучи, що вона досягла нібито великих успіхів. Але якщо вона була таким гарним прем'єр-міністром, чому ж Президент відправив її у відставку? Люди знають правду і не дозволять себе ошукати.

У цьому прикладі наявні риторичні питання, що розпочинають і завершують текст, утворюючи своєрідне коло. Проте основній частині тексту, витриманій у негативній тональності, бракує внутрішньої ритмічності, симетрії. Використання непрямого мовлення, нав'язування хибних пресупозицій, порушення причинно-наслідкових зв'язків тяжіє до мовленнєвої маніпуляції, проте побудова тексту є настільки невдалою, що він не досягає мети. Така антиреклама нагадує «чорні» політтехнології, тому що містить не приховану агітацію «за» певну політичну силу, а відвертий заклик «проти» політичних опонентів. І.Черепанова стверджує, що бажано «не використовувати телебачення для атаки», а краще його застосовувати «для передачі позитивних образно-орієнтованих повідомлень» [7, с. 338].

Найвпливовішим текстом з погляду ритмічності, безумовно, є віршований. Саме тому в політичній рекламі часто або застосовують перероблені прецеденти віршовані тексти, або створюють нові. Прикладом першого може бути уривок пісні з мультфільму «Бременські музики», поданий без змін у відеоролику Партії вільних демократів:

*Ничего на свете лучше нету,
Чем искать пути к добру и свету.
Нам дворцов заманчивые своды
Не заменят никогда свободы.*

Партія вільних демократів: Чим більше нас, тим менше їх.

Віршована частина (пісня) подана російською мовою, як в оригіналі, а слоган, навпаки, українською мовою. Але алегоричний відеоряд, що нагадує героїв відомого мультфільму, посилює ефект від застосування такого тексту. А прийом, що Г.Почепцов називає «контекстним введенням знаків» [4, с.219-

222], уможлиблює перенесення образу героїв мультфільму на представників рекламованої політичної сили.

Прикладом другого – створення нового віршованого тексту – є реклама блоку Юлії Тимошенко, що наявна у прихованій формі, а на перший план виступає заклик до участі у виборах. Перша частина анімаційного ролика містить побутову розмову подружньої пари, де дружина звертається до чоловіка: - *Так що, Колю, на вибори підемо?* Чоловік відмовляється, пропонуючи залишитися вдома. Але раптом з неба злітає жахливе створіння, що нагадує пекельну істоту, лякаючи людей, яке наказує героям ролика: *Хай сидять всі вдома!* Друга частина ролика завершується терміновими зборами родини на вибори, пошуком паспортів і такою пісенькою:

За світ, волю, щастя і долю

Підемо голосувати,

Щоб не посміла жодна тварюка

Наше життя зіпсувати.

Тут механізми впливу досить прозорі: змалювання ситуації жаху, майбутнього апокаліпсису показано як таке, що спричинено не тільки відмовою взяти участь у виборах, а й тим, що віддати свій голос не за ту політичну силу. Ролик містить два текстових блоки: спочатку це короткий прозовий діалог між героями сюжету, а в кінці віршована частина, подана як агітаційна пісня. У наведених прикладах віршований текст не читають, а співають, тому він сприймається ще краще.

Крім повноцінного віршованого тексту, в політичній рекламі активно застосовують і риму – в слоганах, у суміжних рядках рекламного тексту, напр.: *Ти козацького роду? Голосуй за «Свободу».* Олег Тягнибок, № 16. Рима сприяє запам'ятовуваності та може розглядатися як один з виявів мовної гри

Висновки. Отже, вербальні компоненти телевізійної політичної реклами містять різноманітні риторичні прийоми і засоби, що впливають на свідомість і підсвідомість потенційних виборців. Задекларована другорядність текстової частини і телерекламі надає змогу активізувати

маніпулятивні техніки вербального впливу: з одного боку, домінує візуальний канал сприйняття інформації, що є найпотужнішим для впливу, а з іншого, на його фоні майже некритично сприймаються текстові компоненти. Саме тому реципієнти реагують на телевізійне рекламне повідомлення на рівні підсвідомості, затримуючи увагу на відеооряді, підсвідомо запам'ятовуючи заклики, наявні в політичній рекламі. Вдале поєднання яскравого відеооряду з переконливим текстом, у складі якого наявні маніпулятивні мовленнєві елементи, є запорукою успіху на майбутніх виборах.

Література

1. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2001. – 344 с.
2. Кутуза Н. В. Гіпнотичні техніки в рекламному дискурсі // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Филология». – Т. 20 (59). – № 3. – С. 439-444.
3. Медведева Е. В. Рекламная коммуникация. 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 280 с.
4. Почетов Г. Г. Имиджелогия. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 700 с.
5. Різун В. В., Непийвода Н. Ф., Корнєєв В. М. Лінгвістика впливу. – К. Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 148 с.
6. Рюмшина Л. И. Манипулятивные приемы в рекламе. – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2004. – 240 с.
7. Черепанова И. Заговор народа: Как создать сильный политический текст. – М.: КСП+, 2002. – 464 с.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И МАСС-МЕДИА: ВЕКТОРЫ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ

Алла Лобанова

(Кривой Рог)

Стаття присвячена аналізу взаємодії громадянських інституцій та мас-медіа на пострадянському просторі.

Ключові слова: громадянські інституції, пострадянський простір, мас-медіа.

Статья посвящена анализу взаимодействия гражданских институций и масс-медиа в постсоветском пространстве.

Ключевые слова: гражданские институции, постсоветское пространство, масс-медиа.

The article is devoted to the analysis of interaction of civil institutions and mass-media in the postsoviet space.

Key words: public institutions, post-soviet area, mass-media.

Постановка проблеми. Формирование и функционирование гражданского общества как многогранного социокультурного и политического феномена немислимо без деятельностно-самоорганизационного процесса социальных акторов, социальных институтов по созданию и воспроизводству дискурсивных и символических практик, создающих гражданское поле коммуникативной активности.

Актуальность исследования. Как показывает анализ современной социологической литературы, недостаточно изученным является вопрос взаимодействия гражданских институций и масс-медиа в постсоветском пространстве. Поэтому возникает необходимость проанализировать векторы их взаимовлияния.

Цель статьи: описать особенности взаимодействия гражданских институций и масс-медиа в постсоветском дискурсивном пространстве.

Изложение основного материала. В научной и публицистической литературе понятие «масс-медиа» используется либо как синоним средств массовой информации (аудио, видео, печатной продукции), либо как самостоятельный тезаурус, характеризующий множество современных коммуникативно-информационных технологий. Но в обоих случаях это понятие связывается с таким социальным образованием, которое претендует на самостоятельный социальный институт, являющийся неотъемлемой составляющей гражданского общества. Так ли это? Если не так, то какую роль играют масс-медиа в формировании и функционировании гражданского общества? Каковы индикаторы их взаимовлияния? Попытаемся ответить на поставленные вопросы.

Как известно, термин «mass media» (of communication) в переводе с английского языка означает – средства массовой информации (печать, радио, телевидение, кино, реклама) [1, с.439].

Однако в условиях глобализационных процессов это понятие приобретает более широкий смысл и рассматривается в диаде «информация-коммуникация». В последнее время понятие «коммуникация» рассматривается в единстве с информационной составляющей. Подходы к коммуникативному обществу большинства современных социологов, к примеру, К.Ясперса, К.-О. Апеля, Ю. Хабермаса, У.Эко и др. «акцентируют значение коммуникации, консенсуса, «социального порядка» в условиях «нового информационного порядка» [2, с.77].

Чем же характеризуется этот «новый информационный порядок»? И можно ли огромное количество информационных источников и технологий назвать порядком, обеспечивающим функционирование коммуникативных практик формирования гражданского общества? Полагаем, что однозначный ответ найти непросто. Социологи, не без основания, обеспокоены тем, что «информационное видео- и аудиопотребление мультимедийных технологий, интерактивное телевидение с глобальными программами, сетевая интеракция в Интернете включили жителей планеты в систему информационных влияний, интегрированных маркетинговых коммуникаций, определив виртуально-визуальные границы коллективного восприятия, подражания, стандартов» [2, с.77], что не всегда можно оценивать однозначно положительно.

И, как справедливо отмечает российский социолог П.Н.Киричёк, темпы вовлечения человека в информационное поле трансформационных процессов настолько ускорились, что в параметре «информация-коммуникация» происходят существенные изменения и в повестку дня жизнедеятельности социума неизбежно ставится «необходимость усиления организующего начала в области информации» [3, с.86].

Вместе с тем, нельзя не согласиться с мнением И.А.Мальковской, согласно которому, «после появления коммуникативной парадигмы понятие информационное общество стало ещё более противоречивым», так как не ясно, о чём идёт речь: то ли о простой сумме коммуникативных и информационных характеристик, то ли об их или синтезе, то ли о влиянии нового технического носителя («информационное») на обычную человеческую коммуникацию? Поэтому, анализируя особенности становления информационно-коммуникативного общества, она выявляет целый ряд *парадоксов, возникающих в мире информации и коммуникации*. К ним социолог относит:

– стремительное воспроизводство «обществом знания» «общества ничего-незнаек» (И. Валлерстайн);

– наличие возможности утраты «модерным» обществом лидирующей роли, несмотря на лидирующие информационно-коммуникативные технологии;

– управление системой, активированной «на вершине» и лишённой сигналов снизу;

– возникновение двух разнонаправленных скачков: к интеграции человеческого сообщества как социальной общности, связанной «всемирной паутиной», и к дезинтеграции социального и появлению «кастового» и «атомизированного» общества;

– актуализации момента времени и созданию пространства «вневременья», акцента на настоящем и, одновременно, внеисторическом существовании;

– деление понятий «деятельности» и «делания»;

– категории «быть» и «иметь» вынуждают человека быть и целостным и фрагментарным;

– разнонаправленность информационного и коммуникативного [см.: 2, с.77-82].

Действительно, информатизация совершенно изменяет социальный мир: с одной стороны, упрощает коммуникативные связи, меняя структуру и характер взаимоотношений, приближая людей друг к другу, поскольку имеется возможность в течение нескольких секунд, благодаря Интернету, связаться с самой отдалённой точкой земного шара.

Естественно ускоряется процесс формирования неформальных отношений, создания различных внесударственных организаций, общественных движений и блоков. Причём нивелируются расстояния, стираются территориальные границы. То есть можно говорить о том, что ускоряется и интенсифицируется процесс формирования добровольных институций, новых виртуальных коммуникативных практик, которые будучи основаны на свободном выборе партнёров и идей, расширяют возможности формирования гражданского общества.

С другой стороны, наоборот, огромное количество информации, которое продуцируется человечеством, усложняет коммуникацию, потому что делает людей пленниками информо-виртуальных практик, уводя от действительности, разрывая реальные связи, нарушая повседневный быт, и нередко порождая в людях ощущение потери чувства идентификации себя с реальным временем и пространством. Как точно подметила И.А.Мальковская: «в огромном коммуницирующем пространстве обостряется проблема потери смыслов» [см.: там же, с.77]. А утеря смыслов, как известно, снижает адаптивные возможности человека, что, естественно, приводит к разрушению установившихся социальных связей и коммуникативных практик.

Более того, новые информо-коммуникативные технологии, по мнению Б.С. Гладырева, формируют пространство развития антидисциплинарных практик и выступают как инструмент государственного контроля [см.: 4]. Как утверждает социолог, несмотря на то, что «информационно-коммуникативные технологии обеспечивают свободный доступ к информационно-коммуникативным ресурсам, размывая тем самым властное поле, государственные органы стараются ограничить процесс «диффузии» власти, пытаются контролировать информационные потоки», не случайно «многие информанты сознают контроль, когда, например, упоминают об опасности конфиденциального использования электронной почты, поскольку она прозрачна и выборочно проверяется в соответствии с *системой оперативно-розыскных мероприятий* (СОРМ предназначена для обеспечения со стороны правоохранительных органов (ФСБ, МВД) законного перехвата и прослушивания информации, цель которого – осуществление оперативно-розыскной деятельности на сетях документальной электросвязи (СДЭС), в том числе оператором GSM, предоставляющих услуги GPRS) [4, с. 43]. Однако не только государственные структуры используют информационно-коммуникативные технологии для контроля за гражданами, но и бизнес-структуры «стали осуществлять перманентный контроль тех сотрудников, в

специфику работы которых входило частое перемещение в пространстве», усилился и расширился также контроль и на уровне индивидуальных взаимодействий [4, с.45-46].

Доказательства использования информационно-коммуникативных технологий в качестве инструмента контроля над поведением индивидов, которые приводит Б.С. Гладырев, весьма убедительны и эмпирически обоснованы пилотным проектом «Пользователи мобильных телефонов в России. Новая фигурация общения», который был осуществлён при поддержке Telenor и France Telecom, и не доверять ему нет оснований.

Точку зрения Б.С.Гладырева разделяет и российский учёный А.Д.Еляков, который в статье «Феномен тотального электронного наблюдения» констатирует, что рост электронных систем наблюдения за людьми, организациями, территориями стран порождает множество проблем и «наибольшую тревогу вызывает то обстоятельство, что частные, личностные, даже деликатные стороны жизнедеятельности индивидов без их разрешения и даже уведомления прослушиваются и просматриваются, а конфиденциальная информация нередко становится достоянием других» [5, с.102].

То есть становится очевидным вывод о том, что развитие информационно-коммуникативных технологий носит неоднозначный характер: с одной стороны расширяет возможности и условия для развития добровольных неформальных организаций и ассоциаций, способствует формированию таких коммуникативных практик, которые характерны для гражданского общества, с другой – ограничивает свободу и тайну коммуникации и взаимодействия граждан между собой, поскольку совершенствуются инструменты осуществления контроля над нами со стороны различных государственных и негосударственных органов и структур.

Поэтому нельзя не согласиться с профессором П.Н. Киричком, который считает, что в современных условиях деятельностью масс-медиа

формируются два ведущих типа информационного пространства: а) *информационный режим* и б) *информационный рынок*.

По его мнению, информационный режим – это «*структурно-функциональная разновидность единого* (мирового, федерального, регионального, муниципального) *информационного пространства*, представляющая собой регулируемые потоки социальной информации (и каналов её распространения), идеологический вектор, который задаётся структурами власти и *поддерживается (корректируется) политическим цензурным контролем* [3, с.86-87]. Основной характеристикой информационного режима социолог считает реальное отсутствие политико-публицистического плюрализма, при котором критическая направленность журналистики имеет предел, потому что недоступной для неё остаётся существующая политическая модель общественного устройства, которую можно улучшать, но нельзя ниспровергать. Ведущей идеологемой в таком режиме, как считает учёный, является официальный (прямой – со стороны партийно-государственных органов или косвенный – встречное движение журналистского аппарата) заказ журналистам на соответствующую информацию. Вертикально-горизонтальная конфигурация прессы и сеть коммуникаций представляет собой партийно-государственный монолит с дополняющими его изданиями общественных организаций (профсоюзных, молодёжных, женских, детских и т.д.) и с подбором руководящих кадров для творческих коллективов партийными комитетами различных уровней. Такой режим в сформированном виде был свойственен информационному пространству доперестроечного периода [см.: там же].

Информационный рынок П.Н.Киричёк обозначает как «*структурно-функциональную разновидность единого* (мирового, федерального, регионального, муниципального) *информационного пространства*, представляющую собой частично регулируемые потоки социальной информации (и каналы её распространения) с различными идеологическими векторами, которые задаются властными структурами, политическими

партиями, правящей элитой, общественными движениями и объединениями, журналистским аппаратом и *поддерживаются (корректируются) экономическим «цензурным» контролем.* Такому информационному пространству характерен реальный политико-публицистический плюрализм, имеет место социальный заказ журналистам, отвечающий массовым запросам на информацию, который может совпадать или не совпадать с официальным заказом. Вертикально-горизонтальная конфигурация прессы и сеть коммуникаций при информационном рынке представляет собой субсидируемый из государственных, общественных, частных, собственных финансовых источников комплекс средств массовой информации и коммуникаций, решающих свои кадровые, организационные и технические вопросы самостоятельно или по согласованию с учредителями. Социолог считает, что в формирующемся виде информационный рынок имеет общие свойства с российским информационным пространством перестроечного и постперестроечного периодов [см.: там же].

В целом, соглашаясь с концепцией П.Н. Киричка, хочется добавить мысль о том, что и в современных условиях остались социальные атавизмы информационного режима доперестроечного периода, которые выявляются в наличии заказа журналистам на определённый информационный продукт. Однако заказчиком выступают не партийно-государственные органы, а финансово-олигархические группы, которые для своей политизации и завоевания власти готовы оплачивать любые информационные услуги, вплоть до телеканалов достаточно щедро. И это не те структуры, которые формируют открытые рыночные отношения в медийном пространстве, а те, которые используют старые авторитарные методы и подходы, вплоть до интервенционистских для завоевания и «приручения» медиа-акторов.

Второй особенностью информационного рынка, как справедливо подчёркивает Н.П.Киричк, является наличие идеологической цензуры, на которую в условиях демократического общества существует правовой запрет. Причём, как отмечает он, *«идеологическая цензура информационного*

режима, всего лишь поменяв антураж, перешла, фактически, в экономическую цензуру информационного рынка: первая ставила журналистов на грань духовного закрепощения, а вторая вывела их на предел физического выживания» [3, с.87].

Ничего удивительного в этом нет. Наоборот, этого следовало ожидать, более того, предвидеть и социологам, и работникам средств массовой информации. Рыночные отношения, в том числе в сфере масс-медийного пространства, не могут функционировать без контроля (надзора), мониторинга над информационными ресурсами, поскольку именно информация становится одним из самых дорогих продуктов человеческой деятельности, влияя на все сферы жизни общества. Но даже в рыночных условиях, как отмечает Дж. Сакс, «внедрение и распространение информационных технологий зависит не только от сил рынка, но и от правительства. В Соединённых Штатах, провозглашающих себя оплотом свободного предпринимательства, ИТ-революции способствуют и силы рынка, и согласованная промышленная политика» [цит. по: 6, с.8].

Если один из наиболее известных американских экспертов-экономистов заявляет о том, что процесс внедрения информационных технологий невозможен без правительственной политики даже в стране с развитой демократической традицией, то чего стоит ожидать от постсоветских стран, общества которых только начинают осознавать процессы формирования рыночных отношений и построения гражданского общества, в том числе децентрализацию власти государства за счёт передачи части её органам местного самоуправления, развития свободного предпринимательства, частной инициативы, закрепления правовых механизмов жизнедеятельности. Пока трудно поверить в то, что государственные органы и бизнес-структуры могут создать медиа-акторам условия для полной свободы и самостоятельной деятельности в условиях рыночной экономики, функционирование которой сопряжено с демократизацией, преждевременно. Но, тем не менее, надо признать, что

процессы демократизации в информационно-коммуникативной сфере в украинском обществе приобретают всё более четкие реальные очертания. Особенно это проявляется в периоды выборов, которые по мнению известного украинского специалиста в области масс-медиа Н.Костенко, являются событием, «ожидание которого наиболее энергично тематизирует публичную сферу и мобилизует гражданское общество» [7, с.100]. «Медиа – пресса, радио и телевидение, – как подчёркивает социолог, – по сути конституируют публичную сферу как коммуникацию между политическими элитами, экспертами, комментаторами и объединёнными в аудитории изолированными индивидами. Именно медиа и двигают избирательную кампанию. Владея экономическим ресурсом, они *относительно самостоятельны в организации коммуникативных сетей*, что позволяет им выступать в роли отдельного политического субъекта – демонстрировать собственные политические симпатии и вершить политические события» (выд. мною: А.Л.) [см.: там же]. Н.Костенко очень точно заметила, что медиа конституируют публичную сферу как коммуникацию и двигают избирательные кампании, но вряд ли можно согласиться с ней в том, что они «вершат политические события». Политические события вершатся скорее отдельными политическим акторами (личностями, партиями, блоками) при помощи либо заангажированных, либо заинтересованных масс-медиа, которые обеспечивают гласность провозглашаемых ими идеологических доктрин и становятся неизбежными их спутниками или сподвижниками.

Анализируя особенности современной медиакультуры, в частности реализуемой посредством теленовостей – одном из наиболее востребованных публикой процессов взаимодействия с медиа-актерами, Н.Костенко подчёркивает, что «беспрепятственное узнавание по стилям политического вещания латентных структур в виде интересов политических кураторов каналов, их владельцев, коммерческого лобби, как, впрочем, и предпочтений самих каналов, а также массы иных полупрозрачных очертаний и глухих шумов разноголосого комментария не умаляет автономную значимость

легитимированных телевидением культурных образцов представлять поле политики» [8, с.39]. Как видим, социолог признаёт ведущую роль масс-медиа в формировании и функционировании культуры и политики – основообразующих сфер жизни общества. И от того, как они выполняют эту роль, зависит эффективность и результативность их главной миссии – поддержки и провозглашения демократических принципов и идеалов гражданского общества.

Выводы. Таким образом, становится очевидным, что масс-медиа – как многосубъектная и многофункциональная система медиа-акторов и организационно-мониторинговых, идеологических, культурных, политических, экономических практик в современном темпорально-глобализирующемся пространстве может функционировать и как самостоятельная социальная институция, предлагающая обществу тот информационный продукт, на который есть спрос, и как zaangażированная либо государственными органами, либо корпоративными структурами, либо политическими акторами социальная служба, выполняющая их определённый заказ. Поэтому, с одной стороны, масс-медиа можно рассматривать как неотъемлемую составляющую гражданского общества, которая оказывает прямое (целеопределяющее) влияние на процесс нормирования и воплощения в практике его общественных идеалов. С другой – как самостоятельную коммерческую структуру, деятельность которой может осуществляться в разрыве между декларируемой нормативностью гражданских идеалов и практиками её воплощения в жизнь. Общественный эффект от деятельности медиа-акторов определяется ценностно-нормативными принципами, которые они исповедуют, и социолингвистических кодов, которыми оперируют в процессе осуществления информационно-коммуникативных практик.

Литература

1. Англо-русский словарь. – М., 1990.

2. Мальковская И.С. Профиль информационно-коммуникативного общества (обзор зарубежных теорий) // Социс. – 2007. – № 2. – С. 76-85.
3. Киричѐк П.Н. Современная информационная политика: императивно-модусная трансформация // Социс. – 2007. – № 10. – С. 86-96.
4. Гладарев Б.С. Информационно-коммуникативные технологии и проблемы контроля поведения индивидов // Социс. – 2007. – № 8. – С. 42- 51.
5. Еляков А.Д. Феномен тотального электронного наблюдения // Социс. – 2007. – № 10. – С. 96-102.
6. Василевский Э. Информационные технологии: масштабы и эффективность использования // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 5. – С. 3-9.
7. Костенко Н. Мас-медіа у виборах: ціннісні орієнтації політичної сфери // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 100-120.
8. Костенко Н.В. Узнаваемая реальность теленовостей: особенность современной медиакультуры / Проблемы розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. – К.: САУ, ІС НАН України, 2004. – С.34-40.

УДК: 070.41

**ГАЗЕТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20 – 40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ:
ПРОБЛЕМА ГЕНДЕРНОГО МАРКУВАННЯ НАЗВ**

Олена Пода

(Київ)

У статті аналізується гендерний дискурс радянської української преси 20-40-х років ХХ століття. Виділяються назви з використанням чоловічих маркерів. Окремо описуються назви газет з гендерним маркером.

Ключові слова: *дискурс, гендерний, маркер, домінанта, комунікація, номінація, ідеологічний, демінізуючий, формант.*

В статье анализируется гендерный дискурс советской украинской прессы 20-40-х годах ХХ века. Выделяются названия с использованием мужских маркеров. Отдельно описываются названия газет с гендерным маркером.

Ключевые слова: *дискурс, гендерный, маркер, доминанта, коммуникация, номинация, идеологический, деминизующий, формант.*

Gender discourse of soviet Ukrainian press of the 20-th – 40-th of the XIX-th century are analyzed here. The names with using men's markers are distinguished. Separately are described the titles of newspapers with gender marker.

Key words: *discourse, gender, marker, dominant, communication, nomination, ideological, feminized, formant.*

Постановка проблеми. Говорячи про гендерний дискурс радянської української преси перших десятиліть ХХ ст., не можна не звернути увагу на очевидну та й мало ким приховану гендерну асиметричність газетних назв.

Актуальність дослідження. Заявлена нами тема в працях українських журналістикознавців не озвучувалася й не аналізувалася. Серед досліджень сучасних журналістикознавців можна назвати чи не єдину роботу В.Слінчук, в якій зверталася увага на проблему гендерного аналізу назв матеріалів друкованих ЗМІ (назви газет і журналів у зазначеній роботі практично не вивчалися) [1]. Така ситуація є показовою для гендерного журналістикознавства, що проходить етап свого становлення в загальному українському журналістикознавчому дискурсі, і розкриває перспективи наукових гендерних розробок у майбутньому.

Без сумніву, періоди докорінних гендерних трансформацій у суспільстві є цікавим дослідницьким тлом для вчених багатьох наукових галузей. Не залишається осторонь і сфера соціальної комунікації, зокрема журналістикознавча. Підтвердженням цього є наше міні-дослідження.

Мета статті: висвітлити результати гендерного аналізу назв матеріалів друкованих ЗМІ в радянській Україні 20-40-х років ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Так, аналіз майже 12 тисяч газетних назв кількох показників [2] доводить, що, не зважаючи на активне лобіювання нових гендерних стандартів радянським урядом 20 – 40-х років ХХ ст. особливо в площині норм і стереотипів жіночого життя, назви друкованих видань, зокрема газет, не просто гендерно дисбалансували, а, підкреслено нехтуючи жіночими маркерами, демонстрували домінанту чоловічого роду.

Звернімо увагу, що в показниках нами вивчалися як назви періодичних видань(газет), так і «багатотиражки, стінні одноденні випуски газети тимчасового характеру, газети виїзних редакцій, а також ті, що друкувалися на сторінках інших видань. Як правило вони мали власну назву, підзаголовок, періодичність, нумерацію і навіть редакторів» [3, 3]. Це

робилося з метою ілюстрування ситуації гендерної асиметрії, сформованої в царині номінації газет радянської України 20 – 40-х років ХХ ст. (назви газет подаються в оригіналі).

А. Нами були виділені назви з використанням чоловічих маркерів. Ця група поділена на підгрупи:

1. Назви газети або складна назва газети містить гендерний маркер, що вказує на фах, професію, сферу діяльності чоловіка – як традиційні, так і нові (подаватимемо за алфавітом; у складній назві – за буквою головного слова).

– «Авиаспециалист» (б.м.), «Автодорожець Одещини» (Одеса), «Авторемонтник» (Харків), «Автошляховик» (Харків; Дніпропетровське), «Азотчик-ударник» (Сталін), «Красный азотчик» (Сталін);

– «Банківець» (Харків); чимало назв зі словами «будівельник», «будівник», які вживалися і як самостійне слово-назва, і як частина складної назви чи складного слова: «Будівник» (Дніпропетровське), «Будівник на Дніпробуді» (ст. Шлюзова), «Будівник-металург» (Дніпропетровське), «Будівельник» (Ворошилівське; Київ; Харків), «Залізничний будівельник» (Київ), «Портобудівельник» (Дніпропетровське), «Станкобудівник» (Іванівка), «Молодий суднобудівельник» (Київ), «Молодий топкобудівельник» (Київ), «Червоний суднобудівник» (Одеса), «Суднобудівельник» (Київ) та ін.;

– «Ваговик» (Київ), «Вагонник» (Харків), «Вапняк» (Оленівка), «Велоударник» (Харків), «Красный весовщик» (Одеса), «Червоний вівчар» (Очаків), «Виробник та видавець» (Харків), «Голос винокура» (Межирічка), «Взиновець Харковщини» (Харків); «Індустріальний взуттьовик» (Київ), «Внешторговец» (Харків), «Дніпровський водник» (Київ), «Водник-ударник» (Київ), «Радянський водомір» (Київ), «Червоний водопровідник» (Одеса), «Вуглівець» (Артемівськ), «Высоковольтник» (Чугуїв) та ін.;

– «Червоний газетяр» (Харків), «Голос гірника» (Часів Яр), «Червоний гірник» (Кривий Ріг), «Горняк» (Чистякові; Єнакієве; Сталін), «Горняк-ударник» (Сталін), «Гірпромовець» (Кривий Ріг), «Красный грузчик» (Маріуполь) й ін.;

– «Голос деревообробника» (Шепетівка), «Молодий деревообробник» (Київ), «Свердло деревообробника» (Харків), «Доменщик» (Ворошилівськ), «Красный доменщик» (Макиївка), «Голос дорожника» (Жмеринка), «Дротяр» (Запоріжжя); «Друкар» (Бердичів; Кривий Ріг; Черкаси; Чернігів), «Думка друкаря» (Харків), «Голос друкаря» (Херсон), «Червоний друкар» (Одеса) та ін.;

– «Червоний енергетик» (Київ), «Електрифікатор» (Харків), «Молодий електрик» (Київ), «Електрик на варті» (Київ), «Голос електрика» (Рутченково), «Украинский экономист» (Харків) та ін.;

– «Київський журналіст» (Київ), «Советский журналіст» (Харків); «Железнодорожник» (Одеса), «Молодой железнодорожник» (Харків) та ін.;

– «Голос заготовщика» (Харків), «Червоний зоотехнік» (Харків); «Залізничник-ударник» (Шепетівка; ст. Конград), «Червоний залізничник» (Миколаїв), «Зв'язківець» (Кривий Ріг; Бородянка), «Зв'язківець-ударник» (Одеса), «Голос зв'язковця» (Б.м.), «Зв'язист і поширювач преси» (Чернігів) та ін.;

– «Інженер-будівельник» (Полтава), «Слово інженера и техніка» (Сталін), «Громадський інспектор праці та страхделегат» (Київ);

– «Красный кабельщик» (Київ), «Молодий кабельник» (Київ), «Кадровець» (Харків), «Казаняр-ударник» (Київ), «Привет молодым канатчикам» (Харків), «Красный керамик» (Харків), «Молодий книгар» (Київ), «Молодий коваль» (Київ), «Кузнец» (Дружковка), «Коксовик» (Ворошилівське), «Коксохимик» (Рутченково), «Коксохемовець» (Харків), «Краснознаменный кожевенник» (Одеса), «Комунальник» (Київ), «Комунар» (Київ; Харків), «Конопляр С.-Будщини» (Середина Буда), «Червоний консервник» (Херсон), «Кооперативний кустар» (Харків), «Кооперований кустар» (Кременчук), «Трудовой кустарь» (Харків), «Кустар України» (Харків) та ін.;

– «Радянський лінгвіст» (Київ), «Лісовик» (Переяслав), «Лісодеревообробник» (Затонське), «Лісоруб» (Фастів), «Лісоруб-ударник» (Летичів), «Голос лісоруба» (Бердичів), «Голос литейщика» (Харків) та ін.;

– «Манометрист» (Київ), «Махорочник» (Кременчук), «Червоний медик» (Київ), «Металіст» (Великий Токмак; Кривий ріг; Сталін), «Кооперований металіст» (Харків), «Металіст-ударник» (Бердянське), «Днепровський металург» (Запоріжжя), «Красный механизатор» (Попасна), «Молодий механічник» (Київ), «Ударный мешальщик» (Харків), «Радянський мисливець та рибалка» (Харків), «Червоний молочар» (Макіївка; Чистяково), «Красный монтажник» (Слов'янськ), «Моряк» (Одеса), «Красный моряк» (Київ; Миколаїв), «Мостовик» (Дніпропетровське; Обухівка) та ін.;

– «Червоний орач» (Балта), «Обтискач» (Одеса), «Общепитовец» (Сталін), «Трибуна обувщика» (Харків), «Красный обувщик» (Харків), «Освітнянин Дніпропетровщини» (Харків) та ін.;

– «Паливник» (Київ), «Палітурник» (Київ), «Паперовик-винахідник» (Харків), «Паровозник» (Дніпропетровське), «Паротяжник» (Запоріжжя), «Красный пахарь» (Изюм), «Червоний пекар» (Київ; Харків), «Голос печатника» (Бахмут), «Красный печатник» (Київ; Херсон), «Пищевик» (Кіровоград), «Одесский пищевик» (Одеса), «Пилот» (Одеса), «Червоний пілот» (Київ), «Червоний плугатар» (Київ; Миколаїв; Липці), «Червоний плугар» (Миколаїв), «Поліграфіст» (Київ; Житомир), «Красный полиграфист» (Умань), «Политотделец транспорта» (Маріуполь), «Портовик / The Harbor Worker» (Одеса), «Червоний порцелярник» (Харків), «Голос продпрацівника» (Київ), «Киевский пролетарий» (Київ), «На допомогу пропагандисту» (Харків), «Профактивіст» (Харків) та ін.;

– назви газет зі словом «робітник» (також російські слова «работник» і «рабочий»): а) як самостійна назва, частина назви з прикладкою або назви, що складається з кількох слів: «Робітник» (Полтава; Житомир), «Лісовий робітник» (Остер; Городня), «Будинковий робітник» (Харків), «Комунальний

робітник» (Київ), «Поправно-трудоий робітник» (Харків), «Робітник освіти» (Харків), «Робітник і селянин» (Кам'янець-Подільський; Гайсин), «Робітник та незаможник» (Радомисль), «Голос робітника-шкіряника» (Київ), «Робітник-бригадир» (Харків), «Робітник-кооператор» (Київ), «Робітник-студент» (Харків) та ін.; «Допровський работник» (Харків), «Листок інженерно-технічного работника» (Кичкас) та ін.; «Рабочий» (Херсон), «Молодой рабочий» (Сталін), «Деповський рабочий» (Харків), «Голос рабочего» (Рутченково), «Жизнь рабочего» (Харків), «Организованный рабочий» (Екатеринослав), «Рудничный рабочий» (Кривий Ріг) та ін.; б) як частина складного слова на позначення робітника відповідної галузі: «Землеробітник» (Харків), «Низовой культработник» (Сталін), «Український медробітник» (Харків), «Горловський медробітник» (Горловка), «Топработник» (Одеса), «Торфоробітник» (Деражня), «Фінробітник» (Житомир) та ін.;

– «Радіофікатор» (Харків), «Раціоналізатор» (Київ), «Голос рафінарника» (Сміла), «Розповсюдник преси» (Київ), «Листок рабкора» (Артемівськ), «Одесский рабкор» (Одеса), «Робкор-политотделец» (ст. Луганськ), «Голос робселькора» (Великий Токмак), «Рабселькор на посту» (Сталін), «Молодий рудокоп» (Кривий Ріг) та ін.;

– «Радянський садівник» (Затонське), «Голос сахарника» (Київ; Проскурів; Суми), «Свеклосахарник» (Шалыгино), «Радянський свинар» (Херсон), «Красный связист» (Житомир), «Связист» (Київ), «Лист селькорові» (Харків), «Селькор-ударник» (Полтава), «Радянський сіяч» (с. Болгар), «Складальник» (Київ), «Красный скотарь» (Маріуполь), «Скотар-молочар» (Суми), «Голос содовца» (ст. Переїзна), «Радянський статистик» (Харків), «Червоний складув» (Мерефа), «Червоний скляр» (Костянтинівка), «Страховик» (Дніпропетровське), «Сталинский страховик» (Сталін), «Промстраховик» (Лубни), «Строитель» (Луганськ), «Военный строитель» (Вінниця), «Голос строителя» (Дніпропетровське), «Машиностроитель»

(Сталін), «Шахтостроитель» (Ворошилівськ), «Студент Жовтня» (Харків; Одеса), «Студент революції» (Харків) та ін.;

– «Голос тракториста» (Інгульське; Великий Токмак), «Тракторовозець» (Великий Токмак), «Красный трамвайщик» (Харків), «Київський трамвайщик» (Київ), «Транспортник» (Дніпропетровське; Одеса; Харків), «Воздушный транспортник» (Київ), «Красный трубник» (Харцизьк), «Текстильник» (Полтава), «Голос кооптекстильника» (Харків), «Червоний технолог» (Харків), «Толкач» (Вовчанськ; Харків), «Київський турист» (Київ), «Турист Херсонщини» (Херсон), «Тяговик» (Полтава) та ін.;

– «Народний учитель» (Харків) та ін.; «Углекоп» (Ворошилівськ; Красний Луч) та ін.;

– «Фабзавучник» (Макіївка; Одеса), «Фінбанківець» (Кривий Ріг), «Финударник» (Луганськ), «Фізкультурник України» (Харків), «Фізкультурник-ударник» (Одеса) та ін.;

– «Дарницький харчовик» (Київ), «Голос химика» (Слов'янськ), «Хімік-технолог» (Харків), «Червоний хлібороб» (Старобільськ), «Молодий хлібороб» (Харків) та ін.;

– «Кооперований цегельник» (Харків), «Одеський цукровар» (Одеса), «Одеський цукровик» (Одеса) та ін.;

– «Чаеразвесчик» (Одеса), «Червоний чинбар» (Київ) та ін.;

– «Шахтер» (Ханжонково), «Шахтар» (Ворошилівськ), «Глаз швейника» (Харків), «Червоний шляховик» (Київ), «Кооперований шкіряник» (Харків) та ін.;

– «Молодий щіткарник» (Київ) та ін..

2. Окремо виділимо назви газет з гендерним маркером, які так чи інакше стосуються військової галузі, війська, міліції: «Артиллерист» (Київ), «Артиллерист-ударник» (Київ), «Краснознаменец-артиллерист» (Б.м.), «Конный артиллерист» (Київ), «Автобоец» (Харків), «Красный боец» (Луганськ, Херсон), «Воздушный боец» (Б.м), «Военстроевец» (Київ), «Військор» (Харків), «Гарматник» (Конотоп), «Червоний гарматчик»

(Харків), «Зенитчик на посту» (Київ), «Красный истребитель» (Київ), «Красный кавалерист» (Житомир; Київ), «Легкий кавалерист» (Київ), «Красный командир» (Полтава; Суми), «Красный конвоир» (Київ), «Голос красноармейца» (Одеса), «Красноармеец» (Новоград-Волинський), «Красный курсант» (Київ), «Красногвардеец» (Харків), «Красный новобранец» (Житомир), «Красный оборонец» (Київ), «Радянський обронець» (Київ), «Осавіахімовець» (Харків), «Червоний ополченець» (Житомир), «Клинок пограничника» (Могілев-Подільський), «Пограничник у Днестра» (Могілев-Подільський), «Понтонер» (Київ), «Протиповітряник» (Кривий Ріг), «Сапер-краснознаменець» (Житомир), «Сапер-ударник» (Одеса), «Воздушний страж» (Б.м.), «Красный стрелок» (Харків), «Червоний стрілець» (Київ), «Тсоавіахімовець» (Нова Одеса; Харків), «Тсводець України» (Одеса), «Военный топограф» (Київ; Малин), «Голос червоноармійця» (Київ), «Красный черноморец» (Севастополь) та ін.; «Червоний призовник» (Мелітополь), «Допризывник и спортсмен» (Чернігов), «Призовник Дніпропетровщини» (Дніпропетровське) та ін.; «Радянський міліціонер» (Київ), «Червоний міліціонер» (Могілев-Подільський), «Голос міліціонера Поділля» (Вінниця), «Міліціонер Кременчуччини» (Кременчук), «Чекіст на страже» (Бирзула) та ін.

3. Назви газет, гендерний маркер у яких підсилює ідеологічний: «Більшовик» (ця назва в покажчиках згадується майже 200 разів), «Депутат» (Дніпропетровське), «Депутат-ударник» (Київ), «Кімовець» (Харків), «Комінтерновець» (Амур-Нижньодніпровське), «Комуніст» (Київ), «Комсомолец України» (Харків), «Комсомолец-активіст» (Миколаїв), «Парторг» (Тульчин), «Партробітник» (Київ; Чернігів), «Юний ленінець» (Харків). Зустрічаються і назви з ідеологічно популярним префіксом «без-»/(рос. «без-»/«бес-»): «Безбожник» (Одеса), «Безвірник Запоріжжя» (Запоріжжя) та ін.

4. Окрім цього можна виділити і декілька назв маргінального дискурсу, - це «Голос беспризорного» (Київ), «Інвалід-кооператор» (Київ) тощо.

5. Трапляється й чимало похідних назв від:

– назв підприємств, заводів, фабрик – «Ильичевець» (Маріуполь), «Мартієць» (Одеса), «Голос петровца» (Єнакієве) та ін.;

– назв міст, місцевостей, територій – «Артемівець» (Сталіне), «Басарабець» (Київ), «Бердянец на чеку» (Проскуров), «Зброя охтирця» (Пархомівка), «Каховець» (Київ), «Красный рубежанец» (Рубіжне), «Сивашець» (Миколаїв) та ін.;

– чоловічих прізвищ, псевдонімів відомих постатей тих часів – «Ворошиловець» (Дружковка; Одеса), «Дзержинець» (Харків), «Молодий затонець» (Київ), «Косіоровець» (Київ; Херсон), «Котовець» (Бердичів), «Постишевець» (Яготин), «Свердловець» (Кременчук), «Молодий сталінець» (Межибіж; Сталін), «Фрунзівець» (Кривий Ріг), «Чапаєвець» (Полтава) й ін.

6. Також у покажчиках можна зустріти назви видань, у яких вживаються власні назви, як правило чоловічі прізвища, імена, псевдоніми: «Вчення Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна зробимо надбанням всіх трудящих» (Глухів), «Добъем Врангеля» (Купянськ), «Долой Деникина» (Б.м.), «Пам'яті Коцюбинського» (Житомир), «По стопам Либкнехта» (Старобельськ), «Под знаменем Ленина» (Харків), «Роковини Шевченка» (Вінниця), «Тарасове свято» (Полтава) та ін.

7. Назви, що підкреслюють матеріальний, соціальний, становий статуси (можуть використовуватися й збірні іменники): «Голота» (Київ), «Киевская беднота» (Київ), «Селянська біднота» (Київ; Харків), «Голос колгоспника» (Охрімівна; Скадовське; Тараща), «Жизнь колхозника» (Семеновка), – узагалі зі словом «колгоспник» фіксується чимало назв; «Коллективіст» (Вовча), «Коммунар» (Київ; Харків), «Пролетарий» (Харків), «Червоний селянин» (Херсон) та ін.

Б. Назви з використанням жіночих маркерів. Група не чисельна, але теж можна виділити підгрупи.

1. Одразу окреслимо, що в назвах газет, що стосувалися жінок домінує саме статевий фактор, як правило, акцентним словом є слово «жінка» та

похідні від нього слова: «Жінка – друг дітей» (Харків), «Жінгазета» (одна з назв «Жіночої сторінки» в газеті «Червоний тракторист» (Пологи); «Жіноча сторінка» у газетах «За більшовицькі колгоспи» (Чаплина), «Колгоспна праця» (Ротмистрівка), «Колгоспний шлях» (Миньківці).

2. Гендерна маркованість назв стосується також станового або професійного статусу жінки: «Колгоспниця України» (Порохня; Золотоноша; Лубни), «Комунарка України» (Харків; Червона Баварія), «Работница и крестьянка» (Миколаїв), «Страничка работницы» (додаток до газети «Знамя Советов» (Чернігів), «День работниц» (Харків), «Робітниця Петрівки» (Київ), «Трудівниця» (Харків) та ін.

3. Є назва з акцентом на репродуктивній функції жінки як матері - «На помощь матери-пролетарке» (Шахты).

Висновки. Фактично, ці три пункти вмістили майже всі назви з жіночим маркером, що навіть візуально дозволяє визначити неактивність газетних назв-фемінітивів. Назв із маркером чоловічого роду значно більше, ніж зазначено (як правило, нами подавалася одна назва із ключовим гендерним маркером).

Така ситуація може пояснюватися подвійно. З одного боку, переважання назв чоловічого роду й похідних утворень чоловічого роду, більшість з яких – професійного й статусного спрямування, є «спадщиною» старої гендерної системи. Обмеженість жіночої соціалізації тільки родиною й працею в межах родини обумовлювала відсутність значної кількості жіночих особових найменувань, які утворювалися від іменників чоловічої статі за сталим чи тимчасовим заняттям, професією, соціальним станом. Ця теза підтверджується висновком про те, що «словотвірною базою для творення жіночих найменувань за допомогою модифікаційних(фемінізуючих) формантів з давніх часів були головним чином повні основи іменників чоловічого роду» [4, 16]. До того ж нове соціалістичне життя буквально «вибухало» новими професіями й фахами, які ще не були опановані чоловіками, а тому очікувати на появу фемінітивів було б алогічно. З іншого

– практично повна відсутність газетних назв-фемінітивів могла пояснюватися не законами лінгвістики, а новим гендерним порядком: відсутність назви жіночого роду на позначення жіночого заняття, професії, фаху, соціального стану – найвищий вияв гендерної рівності в радянській державі. Доведення останньої тези вимагає окремого дослідження, що не входить в коло наукових інтересів у цій статті, тому мотивуємо свої кінцеві висновки першим положенням.

Окрім цього додамо, що в назвах газет використання жіночого статевого/гендерного маркеру активізувалося, коли йшлося не про фахові, професійні категорії, а про ідеологічно важливі й активні соціальні, станові/класові, фізіологічні лексичні одиниці – «колгоспниця», «комунарка», «селянка», «робітниця», «мати».

Один з аспектів подальшого вивчення гендерного аспекту процесу називання газет і журналів – аналіз назв видань, пропонованих сучасним ринком преси, котрий із активізацією жіночого сегменту демонструю іншу специфіку його номінації.

Література

1. Слінчук В. Мовностилістичні засоби творення гендерних образів молоді (за матеріалами друкованих мас-медіа): Автореф. дис... канд. філол.н.: 10.01.08 – журналістика / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
2. Газети Радянської України 1917 – 1920 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР) – К.: ЦНБ АН УРСР, 1979; Газети Радянської України 1921 – 1925 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР): Каталог. – К.: ЦНБ АН УРСР, 1981; Газети Радянської України 1926 – 1929 рр. у фондах ЦНБ АН УРСР: Каталог / Канадський інститут українських студій, Альбертський університет. – Едмонтон, 1988; Газети України 1930-1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог: У 2 ч. / Авт. – укл. Т.О. Борисенко, О.С.

Залізнюк, О.С. Лук'янчук; НАН України. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Ред. кол. О.С. Онищенко (голова) та ін. – Київ, 2004.

3. Від укладачів // Газети України 1930-1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог: У 2 ч. / Авт. – укл. Т.О. Борисенко, О.С. Залізнюк, О.С. Лук'янчук; НАН України. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Ред. кол. О.С. Онищенко (голова) та ін. – Київ, 2004. – Ч. 1. – С. 3 – 6.
4. Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: Автореферат дис... канд. філол. н.: 10. 02. 01 – українська мова / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ТЕКСТ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЧИТАННЯ

Ліна Руденко
(Запоріжжя)

У статті аналізуються основні філософські категорії постмодерністського дискурсу, проблема прочитання постмодерністського тексту, визначаються його особливості.

Ключові слова: *постмодернізм, текст, читач, автор, читання.*

В статье анализируются основные философские категории постмодернистского дискурса, проблема прочтения постмодернистского текста, определяются его особенности.

Ключевые слова: *постмодернизм, текст, читатель, автор, чтение.*

The article deals with the problem of the postmodern text's reading and its features. There are the main philosophical categories of the postmodern discourse are discovered in the article.

Key words: *postmodern, text, reader, author, reading.*

Постановка проблеми. ХХ століття в історії розвитку людства та форм його культурної діяльності стало переламним. Воно позначилося динамічним розвитком художньої свідомості, а останнє його десятиліття – зафіксувало зміну світоглядної парадигми, розрив із класичною філософською традицією та попередніми тенденціями розвитку мистецтва. Сьогодні ми спостерігаємо довготривалий процес організації ще мозаїчної

картини світу та пошуку нових форм художнього вираження, який знаходить своє відображення у постмодерністському дискурсі.

Актуальність дослідження. Від початку ХХ століття довкола феномену постмодернізму точаться гострі наукові суперечки. Об'єкт пильного наукового інтересу літературознавців, культурологів, філологів, філософів та соціологів, він перетворився з концепту архітектурного дискурсу на сутнісну характеристику соціокультурної парадигми сучасності. Цілком закономірною є увага до цього феномену відносно молодих наук: психолінгвістики, медіа-психології тощо.

Філософські роботи Р.Барта, Ж.Дерріда, Ж.Дельоза, У.Еко, М.Фуко є хрестоматійними для вивчення феномену тексту в ситуації постмодернізму. Проблемі аналізу та інтерпретації тексту присвячено безліч наукових розвідок в галузі психолінгвістики. Серед найновіших треба виділити дослідженні Ковшикова В., Глухова В., Седова К. Проте питання аналізу постмодерністського тексту в українській науці ще не отримало належного теоретичного осмислення.

Мета цього дослідження – визначити суть феномену постмодерністського тексту та особливості його прочитання.

Завданням статті є: 1) виявити сутнісні риси постмодерністського дискурсу та охарактеризувати його естетичні категорії; 2) визначити особливості розуміння тексту в філософії постмодернізму; 3) дати характеристику процесу прочитання постмодерністського тексту.

Виклад основного матеріалу. Постмодерністський дискурс можна представити у вигляді безперервного процесу конструювання знаків, в якому завдяки спільній роботі автора та читача кожен знак набуває нового змісту, кожен елемент має свою функцію, що дублюється іронією, суперечливістю, множинністю значень. Домінантою постмодерністського світосприйняття є цинізм.

Сучасна наука використовує поняття “постмодернізм” для позначення:

1. нового періоду культурного розвитку;

2. стилю постнекласичного наукового мислення;
3. нового художнього стилю, що є характерним для різних видів сучасного мистецтва;
4. нового художнього напрямку (у зображальному мистецтві, архітектурі, літературі та ін.);
5. художньо-естетичної системи, що склалася наприкінці ХХ століття;
6. теоретичної рефлексії на перераховані вище явища (в естетиці та філософії).

Характерними ознаками постмодерністського дискурсу є: інтертекстуальність; цитатність; зміна традиційних форм; моральна й етична маргінальність; зневаження будь-яких канонів; тотальна невизначеність; інтерпретація світу як аморфної, поліваріантної реальності, що саморозвивається.

Американський теоретик постмодернізму І. Хассан пропонує таку класифікацію ознак соціокультурної парадигми сучасності:

1. Невизначеність, що включає в себе всі види двозначностей, розривів оповідання, перестановок.
2. Фрагментарність. Митець-постмодерніст проводить деконструкцію, віддає перевагу колажу, монтажу, використовуючи готовий або розчленований текст.
3. Деканонізація, стосовно всіх канонів і всіх національних умовностей.
4. Безособовість, поверховість.
5. Представлення принципово невідображуваного.
6. Іронія, усмішка.
7. Гібридизація, або мутантна зміна жанрів, що породжує неясні форми “паралітератури”, “паракритики”, “нехудожнього” роману.
8. Карнавалізація, яка означає відцентрову силу мови, “веселу відносність” предметів, участь у дикому безладді життя, іманентність (внутрішня присутність) сміху.

9. Перфоманс, участь. Театр стає діючою нормою деканонізації життя.

10. Конструктивізм. Постмодернізм конструює реальність.

11. Іманентність. За допомогою нових технологічних засобів стало можливим розвивати людські почуття, здатність перевести знання про світ в мову знаків, перетворивши тим самим природу на культуру, іманентну семіотичну систему [1].

XXI століття вчені часто називають епохою інформаційних технологій, годиною одноосібного панування комунікацій. Завдяки мережі Інтернет, супутниковим засобам зв'язку та мовлення саме комунікація стає всі більш значущим чинником, який обумовлює напрями розвитку суспільства. Більш того, всі помітніше виявляється тенденція заміни реальності світу компіляцією знань про нього, новою віртуальною дійсністю. Ці процеси зачіпають і людські відносини: пряме спілкування всі частіше замінюється “масовими” формами комунікації, що бурхливо розвиваються сьогодні під впливом стрімкого злету інформаційних технологій. У результаті цього людина нерідко просто позбавлена можливості встановити безпосередній контакт з комунікатором, відтак єдиним “місцем зустрічі” для них стає текст.

Філософія постструктуралізму характеризує текст як:

1. “Мережу” генерації значень без мети й без центру (основної ідеї, загальної формули, домінанта якої задавала канони класичної критики та філософії).

2. Спростування “міфу про філіацію”, наявності джерел і впливів, з історичної суми яких виникає твір.

3. “Множинність смислу”, принципова відкритість, незавершеність значень, що не піддається визначенню та ієрархізації з боку владних структур (або конструюючий первинний рівень влади), що відсилає до сфери бажання, нетематизованої прикордонної області культури. [2, с.506].

Із розширенням зони текстологічних досліджень їхнім предметом стають не тільки вербальні тексти, але й тексти живопису, кінематографа, архітектури

У пошуках нового, постмодернізм звертається до мистецтва минулого та футурологічних пошуків сьогодення. Прагнення відтворити реальність зустрічає непереборну перешкоду – віртуальність тексту. Реальності немає, є текст, позбавлений меж та ідеологій.

“Сучасний текст не обмежений нічим, окрім наших можливостей його інтерпретувати. Створюючи текст, гнучкий для маніпуляцій читача, автор уникає нав'язування інших смислів, окрім тих, які читач, слухач, глядач буде самостійно продукувати. Світ смислів безмежний, і все, що ми приймаємо за дійсність, є текст, від грамотного, прочитання якого залежить майбутнє культури й людини” [3, с.194].

Якщо модернізм намагався створити єдиний світ, то постмодернізм створює плюралістичний простір, у якому можливі будь-які інтерпретації і тлумачення, що завжди здійснювалися через мовленнєві апріорні форми в культурі.

У постмодернізмі мова виступає тим базисом, на основі якого можливе узгодження різних думок і гіпотез. “Тільки через мову можна наблизити різні за змістом культурологічні концепції Текст, Значення, Смысл, Знак, Символ – основні категорії філософії мови в постмодернізмі. Якщо й буде створений “новий світ суб'єкт – суб'єктних відносин” як обіцяють теоретики постмодернізму, то його опис стане можливим тільки через Текст” [3, с.195].

Текст, перебуваючи в системі постмодерністського світобачення, вже не є автономним утворенням. Він вибудовується на основі попередніх текстів як множинність інтертекстуальних зв'язків у процесі постійного доопрацювання та реінтерпретації. Смыслові складові тексту відносно автономні й поєднані нестійкими зв'язками, що дозволяє здійснювати комунікацію в різних напрямках.

Ключовим у контексті цього дослідження є набуття сучасним текстом статусу структури, відкритої до безлічі інтерпретацій. Цей процес передбачає також зміну функцій реципієнта інформації, який зі споживача тексту перетворюється на його виробника [4].

Постмодернізм, спираючись на текст, залучає читача до безкінечної гри децентрації та розсіювання смислів. У цій ситуації друковані тексти майже нічим не відрізняються від електронних, а створюють із ними єдине ціле, оскільки сама сучасна культура є взаємопроникною сумою дискурсів.

Ж. Дерріда наголошує – “Нічого не існує поза текстом” [5].

Важливим моментом у функціонуванні постмодерністського тексту, є його іманентність, сполучення свідомості з засобами комунікації, можливість миттєвого засвоєння нових засобів [6].

Прочитання постмодерністського тексту – це процес, що вимагає від читача неабияких ментальних зусиль. Це обумовлено низкою естетичних особливостей постмодерністських текстів, складністю реконструкції смислів, невизначеністю жанрових форм тощо.

Перелічені нижче категорії визначають взаємодію читача із постмодерністським текстом.

У основі постмодернізму, як певного радикального, революційного плину, лежать деконструкція (термін уведений Ж. Дерріда на початку 60-х рр. ХХ століття) і децентрація.

Деконструкція розглядає сукупність текстів культури у якості “...суцільного поля перенесення значень,...вона підриває зсередини фундаментальні поняття західної культури” [2, с.275]. Іншими словами, деконструкція – це повна відмова від старого, створення нового за рахунок старого, це особливий метод прочитання всього, що може бути представлене у якості тексту.

Децентрація – суть розсіювання сталих смислів будь-якого явища. Центр будь-якої системи є фікцією, а авторитет влади усувається.

Постмодерністський світ перетворюється на хаос одночасно співіснуючих текстів, що нашаровуються один на один, культурних мов, міфів. Людина живе у світі *симулякрів*, створених нею або іншими людьми. Таким чином, в естетиці постмодернізму реальність зникає під потоком симулякрів.

Важливою категорією постмодерністського дискурсу є поняття *інтертекстуальності* – це поняття постмодерністської текстології, що артикулює феномен взаємодії тексту з семіотичною культурною середою у якості інтеріоризації зовнішнього. На практиці це реалізується в існуванні тексту як своєрідної “тканини цитат”, у результаті чого виникає нескінченна кількість асоціацій і безмежне розширення тексту.

Для постмодерністських текстів характерна ризоматична структура, де немає опозицій, початку й кінця. Поняття *різому*, уведені в філософію постмодернізму Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі, фіксує нелінійний спосіб організації єдності. Стосовно тексту його ризоматична структура мислиться як потенційна безкінечність.

Постмодерністський текст характеризується також поняттями *рімейку* та *нарративу*. *Рімейк* – це нова версія вже існуючого твору. *Нарратив* – це спосіб буття тексту.

Відсутність чіткого й зв'язного сюжету, ускладнена побудова, з'єднання, здавалося б, несумісних елементів, у результаті чого практично неможливо говорити про цілісність структури, полістилістика у сполученні з епатажною та кітчевою манерою презентації, – всі ці фактори ускладнюють сприйняття постмодерністського тексту.

Читач залучається до складного процесу гри-інтерпретації. Процес прочитання постмодерністського твору суть розвиток його художньої системи. Читацьке інтерпретаційне поле наповнює смислами каркас авторського тексту. Однак за свій привілейований статус адресат постмодерністського тексту може поплатитися нездійсненими очікуваннями: ризоматична структура й розгалужені інтертекстуальні зв'язки ніби вибивають з-під ніг читача смисловий ґрунт. Створюється враження, начебто автор провокує адресата перервати контакт, відмовитися від спроби зрозуміти текст, картину, музичний або інший постмодерністський твір, і тим самим визнати свою естетичну некомпетентність.

Висновки. Отже, сам текст перетворюється в канал двостороннього спілкування між автором і читачем. У процесі їхньої взаємодії народжується особлива дійсність, що поєднує світи реальності та ірреальності, подекуди змушуючи функціонувати перший за законами другого. Здатність читача орієнтуватися в текстовому просторі, осмислити себе у двох світах регламентуються пародією та ігровим модусом. Надзавданням постмодерністського тексту є вивільнення творчої енергії читача, яка необхідна для продукування нових смислів і створення нової текстової реальності.

Література

1. Hassan I. Making Sense: The Trails of postmodernism Discourse in Literacy, Popular Culture and the Writing of History // New liter. hist. – 1987. – vol. 18, № 2. – P. 437-457.
2. Постмодернизм: Энциклопедия / Под общ. ред. А.А. Грицанова, М.А. Можейко. – Мн.: Интерпрессервис, Книжный дом, 2001. – 1040 с.
3. Подшибякин А. М. Текст, значение, смысл: постмодернизм как игра // Философия XX века: школы и концепции: Материалы научной конференции «Философия и жизнь» к 60-летию философского факультета СПбГУ, 21 ноября 2000 г.. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. С.194-195
4. Барт Р. S/Z. // Пер. с фран. М.: Ad Marginem, 1993, 303 с.
5. Деррида Ж. О грамматологии. De la grammatologie / Автономова Н. (пер. с фр. и вступ. ст.). М.: Ad marginem, 2000. 511 с.
6. Вайнштейн О.Б. Homo deconstructivus: философские игры постмодернизма // Апокриф. Культурологический журнал. 1993. N 2

**МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ НОМІНАЦІЇ:
ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Олена Селіванова
(Черкаси)

У статті запропонована принципово нова модель породження номінативних одиниць, що ґрунтується на доробку Московської психологічної школи, положеннях сучасної когнітивної семантики, концепції зв'язку думки та слова О.О. Потебні, психологічних теоріях організації пам'яті та взаємодії свідомих і підсвідомих процесів у мовленнєвій діяльності.

Ключові слова: *анперцепція, інтеріоризація, внутрішнє програмування, мотиваційна база, ономасіологічна структура, ментально-психонетичний комплекс.*

В статье предложена принципиально новая модель порождения номинативных единиц, что основывается на работах Московской психологической школы, положениях современной когнитивной семантики, концепции связи мысли и слова А.А.Потебни, психологической теории организации памяти и взаимодействия сознательных и подсознательных процессов в речевой деятельности.

Ключевые слова: *анперцепция, интериоризация, внутреннее программирование, мотивационная база, ономасиологическая структура, ментально-психонетичный комплекс.*

The article focuses on the new model of generation of nominative units, being based on theories of Moscow psychological school, and modern cognitive

semantics, A.Potebnya's conception of thought and word relation, psychological theories of memory organization and conscious and unconscious co-operation in speech activity.

Key words: *apperception, interiorization, internal program, explaining base, onomasiological structure, mental psychonetic complex.*

Постановка проблеми. Парадигмальний простір сучасного мовознавства вимагає посилення уваги до дослідження закономірностей переведення результатів категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду народу в мовний формат. У цьому аспекті особливої ваги набуває реконструкція операцій, які передують творенню ономасіологічних структур найменувань.

Метою нашої статті є спроба реконструкції процесу номінації на підставі його моделювання як формалізованого та спрощеного представлення ланок і рівнів отримання «тілом» знака відповідного змісту. Цей процес опосередкований мотивацією – наскрізною лінгвопсихоментальною операцією взаємодії різних пізнавальних функцій свідомості та компонентів структури знань про позначене, яка зумовлює структурно-семантичну залежність твірних і похідних мовних знаків. Модель продукування номінативних одиниць організована за принципом гомоморфізму, згідно з яким усе, що є в моделі, має місце в модельованому процесі, але не все, наявне у процесі, представлене в моделі [16, 385].

Виклад основного матеріалу. Модель породження номінативних одиниць ґрунтується на концепції зв'язку думки та слова О.О.Потебні, на доробку радянської школи мовленнєвої діяльності і далі психолінгвістики (Л.С.Виготський, О.М.Леонт'єв, О.О.Залевська, Т.В.Ахутіна, О.Р.Лурія, М.ІЖинкін та ін.), а також на постулатах сучасної когнітивної семантики щодо значення як конвенційного результату категоризації та концептуалізації світу представниками певного етносу й культури, що відображає досвід,

знання, відчуття людини, які можуть і не відповідати дійсному стану справ (Дж.Лакофф, Ж.Фоконьє, А.Ченкі, Б.Рудзка-Остін та ін.). Модель ураховує положення про інтеграцію в пізнавальній діяльності свідомих і позасвідомих процесів.

Використання термінологічної сполуки «модель породження» здійснюється насамперед за традицією, оскільки «поняття породження мовлення, що виникло первинно у трансформаційній граматиці й мало скоріше метафоричний зміст, дуже швидко виходить за межі генеративної, породжувальної граматики й підхоплюється дослідниками, далекими від цього напрямку» [21, 4]. Натомість, О.О.Залевська підкреслює, що термін «породження мовлення» зазвичай уживається тими, хто базується на генеративній граматиці Н. Хомського, традицією ж вітчизняної психолінгвістики є використання терміна «продукування мовлення», який акцентує увагу на поступальному русі до відповідного продукту [7, 203-205].

На відміну від процесів продукування мовлення, породження номінативної одиниці здійснюється переважно в мовній системі згідно з її закономірностями. О.С.Кубрякова першою побачила придатність моделей породження мовлення для пояснення ономазіологічного механізму. Вона наголошувала: «Чимало дослідників цілком слушно зазначають, що дослідження мовленнєвої діяльності як процесу, важливе й саме по собі, повинне здійснюватися в ім'я вирішення більш значущого завдання – воно повинне стати джерелом нового пояснення теоретичного підґрунтя граматики й інших лінгвістичних дисциплін, а можливо, – й розуміння цілого ряду мисленнєвих і когнітивних явищ» [21, 23]. У книзі «Номінативный аспект речевой деятельности» дослідниця торкається проблеми співвідношення актів номінації та предикації, проектуючи процес найменування на специфіку мовленнєвої діяльності людини. Вона вважає за необхідне «описати шляхи переходу від знаків-суджень до знаків-найменувань» [9, 40] з огляду на канонізовану на той час у дериватології

концепцію синтаксичної природи деривації, висунуту в русистиці ще Ф.І.Буслаєвим.

У словотворі в межах ономастологічного підходу вже існувала модель словотворчої діяльності як переходу від думки до слова І.С.Торопцева. Модель містила шість ланок переходу: 1) підготовку ідеального змісту; 2) вибір мотивації (мотивації ознакою й мотивації всім змістом); 3) вибір твірного (слова, сполуки, першосигнальних ознак, звукових уявлень); 4) вибір способу словотворення, регламентований поняттями про способи словотворення і про творення аналогічних, близьких за значенням слів; 5) побудову звукової оболонки з основи твірного слова, звукової сторони похідного слова (при творенні звуконаслідувань) і словотворчих одиниць (афіксів та їхніх комбінацій); 6) зчеплення ідеального і матеріального при завершенні деривації [19, 92-134]. Як підкреслювала казахський мовознавець Л.К.Жаналіна, ця модель «дає змогу побачити словотворчу діяльність "знизу", атомарно й виявляє модельний характер діяльності людини в галузі словотворення» [6, 103].

Розробки теорії мовленнєвої діяльності, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики та психології вможливають й інший бік бачення номінативного процесу – пояснення переходу від сприйняття властивостей того, що позначається, до зародження думки про нього й далі – до творення ономастологічної структури найменування, а також переходу від творення номінативної одиниці до наділення його значенням, розвитку системи значень й отримання місця назви в парадигматичній і синтагматичній мережі зв'язків мовної системи.

Запропонована нами модель породження (продукування) номінативних одиниць має такі операційні ланки: I – апперцепції (психонетичний); II – інтеріоризації (когнітивний); III – внутрішнього програмування (превербальний); IV – селекції (номінативно-вербальний); V – парадигмізації й синтагмізації (системно-функціональний). Базовими постулатами цієї моделі є такі: 1) мислення не є єдиним пізнавальним механізмом людини,

адже величезну роль у пізнанні позначуваного предмета чи явища або поняття виконують когнітивні функції відчуттів, почуттів, інтуїції та трансценденції, а також позасвідомі процеси, що відносяться до сфери психонетичного, на противагу мисленнєвому; 2) знання про позначуване набуваються людиною в індивідуальній або колективній пізнавальній діяльності шляхом обробки емпіричних даних, вилучених зі світу дійсності, або на підставі упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду, що не має проєкції на реалії світу; 3) ономасіологічна структура найменування може мати первинний або вторинний характер: у першому випадку вона є новою в мові, хоч і створеною на базі наявних у мові морфем; у другому – уже наявне у мові найменування отримує новий зміст; 4) мовний знак має довільну природу відносно позначуваного й не відображає його, а лише конвенційно заміщує в кодовій системі мови; натомість, відносно інших знаків у мовній системі знак є здебільшого не випадковим і пов'язаним з іншими знаками відношеннями мотивованості й похідності; 5) вибір мотиватора й ономасіологічної структури детермінований внутрішньомовними закономірностями системи, процесами категоризації, стереотипізації й концептуалізації світу та внутрішнього досвіду етносом, архетипами колективного позасвідомого, умовами введення назви до мовлення, тексту тощо.

Першою ланкою моделі є апперцепція, що передбачає такі рівні: 1) мотиву – появи неясного бажання, пов'язаного з наступним формуванням установки; 2) сенсорно-моторного сприйняття позначуваного шляхом виокремлення його з ряду інших об'єктів; 3) гештальтування як творення індивідуального чуттєвого образу; 4) установки; 5) формування уявлення про позначуване. Виокремлення саме таких рівнів ґрунтується на порівнянні діяльності номінатора з мисленнєвим і мовленнєвим розвитком дитини. Швейцарський психолог і педагог Ж. Піаже виділив чотири стадії такого розвитку: сенсомоторну (допонятійного мислення); образного сприйняття світу (формування гештальтів); стадію мовного розвитку й абстрактної

символізації [13]. Перші дві стадії відображають ознаки етапу апперцепції в нашій моделі як «не просто механічний запис стимулів, що поступають із зовнішнього світу до рецепторів органів чуття людини, а в найвищій мірі активну та творчу фіксацію структурних утворень» [1]. При встановленні рівневої структури цієї ланки породження номінативних одиниць ми керувалися також концепцією вмотивованості мовленнєвої діяльності Л.С.Виготського, який розглядав мотив як першу ланку фазово-ступеневої моделі продукування мовлення, що знайшло відображення в діяльнісних моделях представників Московської психологічної школи О.Р.Лурія, О.О.Леонтьєва, Т.В.Ахутіної, І.О.Зимньої, С.Л.Рубінштейна й ін. На відміну від мотиву як «неясного бажання» [3, 163], «головної спонукальної сили у психічній діяльності, що виконує функцію регулятора поведінки» [5, 58], установка, згідно з концепцією грузинського психолога Д.М.Узнадзе, є станом, що передує свідомим психічним процесам, впливає на їхній перебіг і виникає залежно від потреб організму й об'єктивних рівнів задоволення цих потреб [20]. Дослідник відмічав наявність подібної керівної інстанції й у сфері мислення, однак у цьому випадку діє вже свідомий мисленнєвий регулятор, який Л.С. Виготський називав установкою, а в сучасних теоріях його розглядають як інтенцію на етапі формування думки. Установка ж залучається у процесі гештальтування і сприяє творенню уявлення у вигляді наочно-образного знання, записаного до пам'яті, «оскільки сприйняття, яким би воно не було миттєвим, складається з численної кількості згадуваних елементів і є вже пам'яттю» [2, 216].

Етап апперцепції в деяких номінативних актах може бути редукованим, зокрема, при створенні позначуваного предмета чи поняття самими номінаторами або у випадках категоризації чи okazіонального творення назви за принципом «глокої куздри».

Другою ланкою в моделі породження номінативних одиниць є інтеріоризація як переведення уявлення про позначуване на довербально-мисленнєвий рівень поняття. Понятійні структури є результатом

класифікаційного пізнання, адже певна кількість об'єктів може бути пізнаною на підставі фіксованої в пам'яті структури ознак [8, 149]. Інтеріоризація передбачає узагальнення й отримання уявлення місця в мережі категоризації етносвідомості, що є першим кроком до значення ще не створеної форми знака. Цікаво, що в межах вербального мислення Л.С. Виготський розглядав три ступеня узагальнення: 1) синкрети; 2) комплекси; 3) поняття. Синкрети демонструють «беззв'язну зв'язність» предметів, об'єднаних на основі випадкових вражень. Комплекси, у тому числі псевдопоняття, поєднують чуттєві образи на основі будь-яких суб'єктивних чи суб'єктивно-об'єктивних зв'язків. На третьому ступені виникнення поняття дає змогу переходити від однієї ознаки до другої через загальне поняття [3, 139]. Можливо, на цій підставі у сучасних психофізіологічних дослідженнях узагальнення є переходом від перцептивного еталона до прототипу й далі до поняття, причому «прототипні структури в когнітивних моделях представлені як орієнтири майбутнього застосування поняття» [4, 19].

Тим самим, прототипізація є одним із рівнів інтеріоризації, наступним після узагальнення уявлення. Різне розуміння прототипу як сукупності спільних ознак предметів чи явищ одного класу або як найкращого зразка класу [12, 50] відображає специфіку підходів до категоризації. Д.Герартс пояснює прототипну здатність мислення з огляду на постулати сучасної когнітивної психології: «когнітивна діяльність потребує поєднання двох принципів: структурної стабільності (*structural stability*) і гнучкої адаптованості (*flexible adaptability*)». Тому прототип має сильний стабільний центр і більш аморфну, залежну периферію [22]. Впливовим процесом при формуванні поняття є стереотипізація, детермінована етнокультурними чинниками й архетипами колективного позасвідомого. Стереотипізація може мати як раціональне, так й ірраціональне, міфологічне підґрунтя, визначаючи фрагмент структури знань про позначене, який обирається на наступному етапі внутрішнього програмування мотиваційною базою майбутнього знака.

На етапі інтеріоризації відбувається концептуалізація як нарощування у процесі когнітивної діяльності інформації про позначуване. З огляду на численні дискусії із приводу трактовки концепту, його обсягу та структури, ми вважаємо цілком слушною думку В.М.Телія про те, що концепт – це все те, що ми знаємо про об'єкт [18, 97]. Ядром концепту, безперечно, виступає сформоване поняття. Структура концепту моделюється нами на базі ментально-психонетичного комплексу з огляду на те, що концепт є інформаційною структурою свідомості, у формуванні якого беруть участь різні пізнавальні механізми: від чуттєвої сфери до мислення, інтуїції, трансценденції й позасвідомого [15].

Третя ланка процесу породження номінативних одиниць є внутрішнім програмуванням їхньої мотиваційної бази і ґрунтується на концепції внутрішнього слова Л.С.Виготського [3, 163], розвиненої її прихильниками в межах Московської психологічної школи. За образним висловленням дослідника, «думка-хмара виливає мовлення краплинами». Згідно з положеннями про зв'язок думки та слова О.О.Потебні така процедура є «інструментом перекладання думки на іншу мову» [14]. При продукуванні мовлення внутрішнє програмування описане так: «сформована думка розділяється на окремі складники, препарується відповідно до структури майбутнього висловлення. Це етап підготовки думки до об'єктивації, етап початку мовномисленнєвої діяльності, пов'язаний із пошуком схеми майбутнього висловлення та його мовного типу» [21, 15].

На такому ще превербальному етапі застосовується рівень інтенції як задуму внутрішньої програми кодового переходу до вибору мотиваційної бази зі структури концепту й далі до формування ономаціологічної структури найменування. Мотиваційна база є нелінійною й містить, на думку О.О.Леонтьєва, упорядковану ієрархію пропозицій [11, 114]. На наш погляд, при внутрішньому програмуванні активованим може бути будь-який фрагмент структури знань про позначене. У запропонованій нами моделі ментально-психонетичного комплексу пропозиційна (відносно істинна,

несуперечлива) інформація інтегрована з асоціативно-термінальною (метафоричною), яка базується на знаковій переінтерпретації знань у термінах інших концептуальних сфер, на образному компоненті, а іноді – на архетипах колективного позасвідомого; а також із модусом – оцінно-емотивним компонентом, що корелює з аксіологізованими відчуттями, почуттями й емоціями – і концептуальним планом як прагматичним компонентом, який контролює відповідність концептуальної інформації умовам номінативного чи комунікативного актів.

Увага номінаторів у процесі найменування може бути сфокусована на пропозиції, асоціативно-термінальній частині концепту, його оцінці (модусному компоненті) або одночасно на кількох фрагментах структури знань про позначене. Таке положення, доведене нашими дослідженнями мотивації номінативних одиниць на матеріалі деяких мов, заперечує канонізовану в дериватології та фразеології тезу щодо синтаксичної природи процесів слово- і фразотворення. Чимало найменувань, дійсно, мають синтактикоподібну мотиваційну базу, а чимало фразем – вільний синтаксичний корелят-генотип, однак більшість мовних знаків створена на підставі асоціативного механізму використання знаків інших концептів за аналогією або шляхом несинтактикоподібної інтеграції пропозиційної інформації з метафоричною чи образною. В.М.Телія цілком слушно наголошує на тому, що ще на класичному етапі розвитку фразеології, який абсолютизував обов'язковість співвідношення фразеологізмів із їхніми вільними синтаксичними аналогами, визрівали ідеї, що виходили за межі пошуків такого синтаксичного співвіднесення [18, 13]. Дослідження масиву дериватів, композитів, складених назв і фразеологізмів, здійснені нами та прибічниками нашої концепції, зумовили створення принципово нової типології мотиваційних відношень (виокремлено пропозиційно-диктумний, асоціативно-метафоричний, модусний і змішаний типи мотивації [15; 16]).

Активация внутрішньої програми, згідно з положеннями конекціонізму, є створенням «пакетів інформації досимволічних одиниць» [10, 88], що

висвічуються під час обробки знань, при одночасному гасінні інших фрагментів когнітивної структури. Американський дослідник З.Пілішин розглядає це явище як «зупинку й фокусування уваги на деяких пучках ознак», що складаються у певні цілісності й підлягають подальшій обробці [23]. І.Шлезінгер кваліфікував подібний етап породження мовлення як коагуляцію – «комунікативне зважування», тобто вибір із когнітивної моделі комунікативного центру майбутнього висловлення, що актуалізує протOVERBальні компоненти із чотирма правилами реалізації: 1) реляційним, яке приписує кожному протOVERBальному компоненту граматичні й фонологічні характеристики; 2) лексикалізацією, що обирає необхідні лексеми; 3) узгодженням; 4) інтонаційними правилами [24]. Як здається, коагуляція в номінативному процесі представлена не лише внутрішнім програмуванням мотиваційної бази, а й наступним етапом селекції мотиватора й формування ономасіологічної структури знака.

Четвертий етап у моделі породження номінативних одиниць є вербальним і має рівні: 1) вибору ономасіологічної ознаки (ознак) з активованої мотиваційної бази; 2) одночасної ономасіологічної імплікації інших її компонентів; 3) вибору ономасіологічної категорії та базису з одночасною граматиалізацією (отриманням частиномовного статусу); 4) формальної процедури поєднання ознаки (ознак) і базису; 5) семантизації (набуття знаком лексичного значення й потенціалу його розвитку).

П'ятий етап парадигмізації та синтагмізації передбачає отримання готовим знаком словотвірного потенціалу, місця в системі лексичних зв'язків, граматичній підсистемі, мовленнєвому потоці й т. ін. Це відбувається і при вторинному позначенні, коли знак змінює деякі свої властивості з огляду на нове співвідношення форми та змісту.

Висновки. Запропонована модель породження номінативних одиниць має високу пояснювальну спроможність, оскільки на її підставі досліджуються процеси мотивації, здійснюється реконструкція структури

знань про позначене, виявляється взаємодія різних пізнавальних механізмів етносвідомості.

Література

1. Арнхейм Р. Новые очерки по психологии искусства. – М.: Искусство, 1994.
2. Бергсон А. Собр. соч.: В 4 т. – М.: Московський клуб, 1992. – Т. 1.
3. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 8 т. – М.: Наука, 1982. – Т. 2.
4. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы: Гылым, 1997.
5. Дубров А.Г., Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание. – М.: Советско-американское предприятие Соваминко, 1990.
6. Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков. – Алматы: Республиканский издательский кабинет КАО, 1998.
7. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: Российский гуманитарный университет, 2000.
8. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. – М.: Прогресс, 1983.
9. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.
10. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Наука, 1996.
11. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1999.
12. Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23.
13. Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышления // Психолингвистика. – М.: Наука, 1984.
14. Потемкина А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Наука, 1990.
15. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К.: Фитосоциоцентр,

2000.

- 16.Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.-Черкаси: Брама, 2004.
- 17.Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006.
- 18.Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Наука, 1996.
- 19.Торопцев И.С. Словопроизводственная модель. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1986.
- 20.Узнадзе Д.Н. Психолінгвістическіе ісследованія. – М.: Госиздат, 1966.
- 21.Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991.
- 22.Geerarts D. Cognitive Grammar and the History of Lexical Semantics // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam: Benjamins, 1988.
- 23.Pylyshyn Z.W. Computational processes in human vision: an interdisciplinary perspective. – Norwood, 1988.
- 24.Schlesinger J.M. Production of Utterance and Language Acquisition // The Ontogenesis of Grammar.– N.Y., 1971.

НООЦЕНТРИЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ НОВОЇ ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

Олександр Холод

(Кривий Ріг)

У статті обґрунтовується доречність започаткування теорії неоцентризму на основі учення про ноосферу та етногенезис.

Ключові слова: *нооцентризм, ноосфера, етногенезис, жива речовина, біосфера, дискурсивний, мікроорганізм.*

В статье обосновывается уместность обоснования теории неоцентризма на основе учения о ноосфере и этногенезисе.

Ключевые слова: *нооцентризм, ноосфера, этногенезис, живое вещество, биосфера, дискурсивный, микроорганизм.*

In the article is substantiated the appropriate initiation of the neo centric theory on the base of learning about neo sphere and ethno genesis.

Key words: *neocentrism, neosphere, ethnogenesis, vivid substance, biosphere, discourse, micro organism.*

Постановка проблеми. В електронній версії статті В.І. Вернадського "Наукова думка як планетне явище" знаходимо думку дослідника про те, що замість терміна "життя" слід увести в науковий обіг інший, а саме – "жива речовина" (російською мовою оригіналу: "живое вещество"). Автор повідомляє: ""Жива речовина" є сукупність живих організмів. Саме це – наукове, емпіричне узагальнення всіх відомих багаточисельних емпіричних несуперечливих фактів, які легко й точно спостерігаються" [14]. Оскільки в

концепції нооцентризма, яку ми розробляємо, мовленнєва поведінка зумовлена поняттям "життя людини", і, у свою чергу, життя *людини, що говорить*, пов'язане з дискурсивними складовими, наприклад, мікроорганізмами, тваринами, комахами, нарешті, з життям іншої людини, остільки ми можемо, слідом за В.І.Вернадським, вживати поняття "жива речовина".

Мета статті: довести, що теорії ноосфери В.І. Вернадського та етногенезу Л.М.Гумільова можуть вважатися поштовхом до утворення теорії нооцентризма.

Виклад основного матеріалу. *1. Теорія ноосфери В.І.Вернадського та етногенезу Л.М.Гумільова як поштовх до утворення теорії нооцентризма*

Об'єктом дослідження ми вважаємо теорії ноосфери В.І. Вернадського [1-2; 4; 5-17; 18; 19; 29; 37-38] та етногенезу Л.М. Гумільова [19; 20-23; 32].

Предметом дослідження ми визначили теорії ноосфери В.І.Вернадського та етногенезу Л.М.Гумільова як поштовх до утворення теорії нооцентризма.

Гіпотеза дослідження: передбачається, що теорії ноосфери В.І.Вернадського та етногенезу Л.М.Гумільова можуть виступати як поштовх до утворення теорії нооцентризма.

Для досягнення мети ми обрали вірогідні **методи** та визначили задачі дослідження. Серед методів, які задовольняють наш дослідницький запит, були визначені такі: гіпотетико-дедуктивний, теоретичний, метод ідеалізації, метод рефлексії, метод відволікання.

Доведемо доцільність такого вживання терміну "жива речовина" замість терміну "життя". По-перше, як ми вже згадали, людина, що породжує і сприймає мовлення, є частиною системних процесів мовленнєвої діяльності. По-друге, мовленнєва діяльність притаманна не одній людині у світі, а всім здоровим людям. По-третє, здійснення процесів мовленнєвої діяльності відбувається у більшій за масштабами площині, а саме, в дискурсивній системі. Пояснимо значення терміну "дискурсивна система": це така система,

яка функціями своїх багаточисельних елементів утворює природний континуум, здатний утворити та підтримати складні процеси мовленнєвої діяльності. До багаточисельних елементів природного континууму ми відносимо усі живі організми й неживі речовини. Живими організмами ми вважаємо усі ті, що здатні здійснювати рух заради насичення організму й продовження життя. Неживими речовинами слід вважати такі, що не здійснюють рух заради продовження свого життя (хоча визначення неживих речовин можна було б оспорити). Ураховуючи положення теорії В.І.Вернадського про те, що "... людина практично забуває, що вона сама і все людство, від якого вона не може бути відокремлена, щільно пов'язана з біосферою...". Люди, на думку вченого, "геологічно закономірно пов'язані з частиною планети, на якій вони живуть, з її матеріально-енергетичною структурою" [14]. Геологічні структури, які, на перший погляд, не підпадають під визначення живих організмів, за пропозицією В.І.Вернадського, також є частиною живої природи, тому що геологічні структури змінюються, своїми змінами нагадуючи живі організми і такими змінами впливають на концентрацію чи розпорошення енергії людства. Саме така енергія від тектонічних змін земної поверхні, за теорією Л.М. Гумільова [21-23] підштовхує етноси до пересування земною поверхнею, спричиняє хвилювання мас і провокує збройні конфлікти. Отже, ми не можемо не враховувати положень В.І. Вернадського і Л.М.Гумільова про участь у житті людини та в її психічній діяльності (до якої і відноситься мовленнєва діяльність, за положеннями теорії О.М.Леонтьєва [26; 27]) і так званої "неживої" природи.

Таким чином, виходячи з визначень живих організмів та неживих речовин, ми схильні наслідувати ідеї згаданих вчених щодо узагальнення понять "жива" і "нежива" природа в терміні "жива речовина".

Для теорії нооцентризма важливими є поняття "біосфера". Академік В.І.Вернадський підкреслює, що у ХХ столітті поняття "біосфера" набуло іншого тлумачення, ніж за часів Ж. Ламарка та Е. Зюса, а саме: біосфера – це

"планетне явище космічного характеру" [14]. Такі зауваження та тлумачення В.І.Вернадського про космічний характер біосфери повністю відповідають нашому дослідницькому запиту. Ми пропонуємо вважати за необхідне будувати теорію нооцентризма на підвалинах розуміння мовленнєвої діяльності як складової частини психічної діяльності, що базується на біосфері як космічному явищі.

Продуктивним елементом концепції ноосфери В.І.Вернадського ми вважаємо його думку щодо обсягів живої речовини на Землі. Автор повідомляє: "Жива речовина за вагою складає мізерну частину планети. Мабуть, це спостерігається протягом усього геологічного часу, тобто є геологічно довічним" [14]. Для нашої теорії нооцентризма думка В.І.Вернадського є визначною з таких причин:

1) невелика за вагою, але визначальна за своїм впливом на оточуюче середовище, кількість живої речовини на планеті складає підґрунтя для формування здатності людини говорити;

2) здатність до говоріння (мовленнєва здатність) людини історично виступає провідним важелем у повороті розвитку мавпи до людиноподібної тварини;

3) людиноподібних тварин свого часу в історичному розвитку планети було небагато, значить і мовленнєвоздатних тварин теж було небагато;

4) саме під впливом тварин, що мали мовленнєву здатність, з часом різко змінилося оточуюче їх середовище і набуло сучасного стану (технократичні споруди; високий рівень розумової діяльності; розгалужена інформаційна система та інформаційне середовище, що здатне до стимуляції нових катаклізмів у ланцюгу "подія 1 – подання інформації про подію 1 – подання інформації про подію 1 як інформаційна подія – соціальний катаклізм, спричинений інформаційною подією");

5) звідси - висновок: невелика кількість здатних до мовлення тварин, що історично набули образу людини, спричинили потужністю свого інтелекту, розумового шару планети, соціальні зміни.

За твердженням В.І.Вернадського, нежива природа і жива природа щільно пов'язані. Більше за те: вони є одним цілим. З цього випливає ще більш парадоксальний висновок: мовленнєва здатність людини є породженням живої речовини. У свою чергу, жива речовина є сумішшю атавістичних форм живої та неживої природи, які напряду пов'язані з космосом, із космічною енергією. Отже, мовленнєва здатність людини опосередковано пов'язана з космічною енергією.

За свідченнями В.І.Вернадського, явище цефалізації, відкрите Д.Дана, фіксує положення, при якому "рівень розвитку мозку (центральної нервової системи) у досягнутій еволюції не йде вже назад, тільки вперед" [Вернадський, 1991]. На цьому принципі ґрунтується теорія діяльності О.М.Леонтєва [36] – батька не менш відомого психолога та лінгвіста О.О.Леонтєва – засновника сучасної психолінгвістики (а раніше – теорії мовленнєвої діяльності). Вважаємо за доцільне при формулюванні основних положень теорії нооцентризму спиратися на принцип цефалізації.

Думки видатного вченого Олексія Петровича Павлова про антропогенну еру, що людство переживало у ХХ столітті, ми беремо на озброєння і підтримуємо положення про те, що "людина на наших очах стає могутньою геологічною силою, яка все більше зростає" [14]. Доведенням відповідності цитованого положення сучасному стану речей у психолінгвістиці – нооцентризмі (та інших науках) ми бачимо у таких аргументах:

- 1) часткою космічного простору є простір планети Земля;
- 2) на планеті Земля найбільш організованою є біосферний простір (біосфера);
- 3) часткою біосфери є жива речовина;
- 4) людина як частка живої речовини нашої планети існує за рахунок неживої матерії – геологічних структур, що колись напитувалися живою матерією; отже, оскільки жива і нежива речовина складають основу Природи, отільки жива людина – це трансформована енергія самої Природи;

5) геологічна енергія – це законсервована квінтесенція тієї енергії, яка колись у минулому була живою; отже людина – продукт суми енергій живої і неживої речовин; якщо неживу речовину сьогодні складають геологічні структури, які були колись часткою живої речовини, то сміливо можна вважати людину та її психічну енергію часткою геологічної енергії;

6) психічна енергія є продуктом психічної діяльності людини; у свою чергу, мовлення є результатом психічної діяльності людини;

7) звідси, враховуючи положення, висловлені у п.п. 1)-6), ми робимо висновок: мовлення є трансформованою геологічною енергією, що формується під впливом космічної енергії; а як так, то всі зміни, що відбуваються у космо-геологічній енергії, відбиваються певним чином на мовленні людини.

Викладені положення, формулювання яких було стимульовано схожими думками В.І.Вернадського, ми повинні врахувати при формулюванні концепції нооцентризма.

Судячи з високої оцінки В.І.Вернадським значущості принципу цефалізації Д.Дана, ми долучаємося до висловленої позиції і додаємо: збільшення мозку людини та спрямованої нею праці визначає глобальною роль мовлення та прямо пов'язаної з ним мисленнєвої діяльності у формуванні та укріпленні біологічної сфери на Землі і, перш за все, в її межах, ноологічної (від грец. Noos – розум, розумовий) сфери. Таким чином, ноосфера стає не тільки продуктом активної психічної діяльності людини, а й набуває потенціалу провідної в межах біосфери. Підозрюємо, що ноосфера стає центральною у всіх видах та формах активності живої речовини на Землі. Звідси: роль розуму стає центральною у наш час, а все, що пов'язано з розумовою діяльністю (у тому числі і мовленнєва діяльність як сегмент психічної діяльності), набуває ознак визначального. Таким чином, ми говоримо про головну ознаку діяльності розуму на планеті – про її доцентровість, або центроутворюваність. Розум утворює центр будь-якої діяльності. До розумової діяльності "тягнуться" всі результати і продукти, що

"виробляються" у межах ноосфери. Саме тому в своїй концепції ми схильні вважати розум центром ноосфери, а з причин доцентровості та центротворюваності як основних атрибутів ноосфери, ми пропонуємо термін "нооцентризм", який більш повно висловлює смисл описаних явищ.

Нашу пропозицію доводять слова В.І.Вернадського: "Усе людство, разом узяте, представляє собою мізерну масу речовини планети. Міць його пов'язана не з матерією, але з її мозком, з її розумом та працею, що спрямовується цим мозком" [14]. Саме міць живої речовини планети перебудовує біосферу. Такий новий стан перебудованої біосфери В.І.Вернадський називав ноосферою. Ми ж, враховуючи тлумачення дослідника, включаємо у свої положення нової теорії нооцентризма саме згадане визначення ноосфери як основи взаємодії між факторами "космос", "жива речовина", "психічна діяльність людини", "мовленнєва діяльність".

Свої думки щодо теорії етногенезу, Л.М.Гумільова базував на теорії ноосфери В.І. Вернадського. Згідно з ідеєю Л.М.Гумільова, ми розглядаємо етнос і ноосферу як атрибути біосфери.

Поняття "ноосфера" можна тлумачити в двох аспектах:

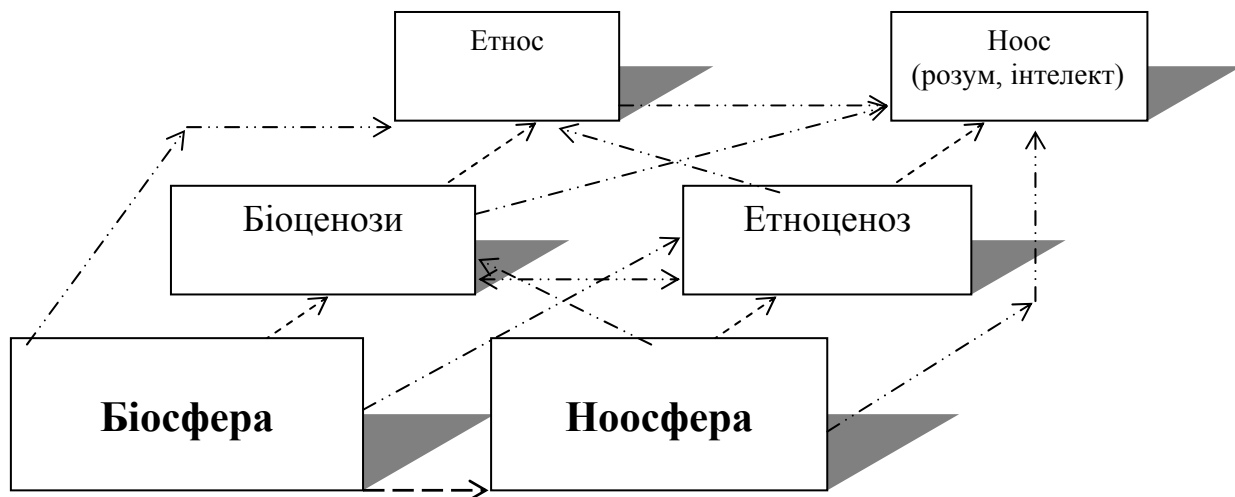
"– ноосфера в стадії становлення, розвиваючись стихійно з моменту появи людини;

– ноосфера розвита, свідомо формувана спільними зусиллями людей в інтересах всестороннього розвитку всього людства і кожного окремого людини" [32]. Таким чином, ми змушені визнати, що біосфера породила ноосферу як діалектичну сходинку, як новий стан свого незворотного розвитку.

Отже, ноосфера як елемент етногенезу повинна бути включена до складу біосфери, але у схемі повинна розташовуватися не нижче положення біосфери, а поруч з нею. У такому випадку наша схема 2 може бути доповненою вдруге (див.: схема 3).

Схема 3.

Атрибути біосфери (додавання 2).

Наведена схема 3 має свої графічні недоліки, оскільки не може виразити нашу думку до кінця. Вважаємо за доцільне пізніше ще раз повернутися до схеми та її складових елементів з метою уточнення зв'язків між ними.

Цікавим слід вважати зауваження Л.М.Гумільова щодо єдиного принципу, який би міг пояснити постійність взаємодії Природи та людини. Автор пише: "Взаємодія людства з природою є постійним, але вкрай веріабельним і в просторі, і в часі. Однак за такою різноманітністю криється єдиний принцип, характерний для всіх спостережених феноменів" [21]. Спираючись на цитоване, ми визнаємо об'єктивну необхідність та доцільність урахування у подальших теоретичних побудовах нооцентризма як методології не названого і не розтлумаченого принципу, про який згадував Л.М.Гумільов. На правах передбачення, у робочому порядку, ми пропонуємо вважати, що єдиний принцип дослідника може бути сформульований таким чином: взаємодія Природи і людини перманентна (постійна) у своєму поступовому діалектичному русі. Ще раз нагадаємо, що формулювання принципу Л.М.Гумільова щодо взаємодії Природи і Людини робоче і не претендує на остаточну закінчену форму.

2. *Апологетика та критика "нооцентрично орієнтованих" ідей.*
Нооцентризм у моєму дослідженні розуміється як методологія аналізу, яка передбачає, що розум людини в різні епохи розвитку Землі має різний

ступінь актуалізації власної рефлексії; при випадковому геологічно та етнічно детермінованому збігові факторів розвитку Землі рефлексія рефлексії людини спонукає її визнавати свої розумові здатності основною, вищою енергетичною інстанцією у межах космічного простору.

Виходячи з такої рефлексії рефлексії, людина Землі критикує тезу "Людина є центром Всесвіту" (антропоцентризм) і паралельно робить нову помилку, вважаючи свій розум центром Всесвіту (нооцентризм). Наведену тезу я критикую з 1995 року, коли під час трьох симпозіумів "Людина: культура, мова, пізнання" (1995, 1997 та 1999 роки) у м. Кривому Розі (Україна) за моєї ініціативи формувалася нова парадигма мислення людини. Основна думка такої розумової парадигми викристалювалася у тезі "Людина є центром події". Смысл тези тлумачу таким чином: коли людина вчиняє подію або потрапляє в зону активності, що фіксується у межах події, вона (людина) вважає, що саме їй природа дала право тлумачити ланцюг дій, з яких зіткане полотно події. Авжеж, бо людина помилково вважає себе царем природи. Тільки людина, думає сама людина, наділена від природи здатністю мислити, говорити. Оскільки процеси мислення (більше за те, – рефлексії) та говоріння є основними ознаками вищої тварини (людини), а такі ознаки притаманні єдиній тварині – людині, остільки людина велично виокремлює себе з числа тварин: називає себе *Homo sapiens* (людиною розумною) і вважає, що окрім неї ніяка тварина не може рефлексувати і значить, – бути вищим, тобто центральним елементом у системі природи. Але ж рефлексія того, що людина опиняється у центрі подій, – це рефлексія рефлексії, бо ідентифікувати подію як подію може тільки той, хто має здатність рефлексувати, а саме – людина. Значить теза "Людина є центром події" може бути висловлена людиною щодо самої людини. Отже у цьому є рефлексія рефлексії.

Теза "Людина є центром події" базується на дарвінізмі.

Я не приймаю дарвінізм у повному його обсязі (у тлумаченнях самого Ч.Дарвіна та тлумаченнях його ідей К.Марксом і Ф.Енгельсом [28]).

Наведена теза не враховує потужний розвиток інших методологічних ідей (наприклад: ідеалізму, томізму). З цього боку не можна вважати твердження про людину як центр події такою, якій можна довіряти в силу її односторонності та тенденційної зашореності. Не потрібно тут доводити рефлексивному читачеві, що ідеї Ч.Дарвіна просто куці, не доведені з наукової точки зору, а іноді, й просто притягнуті за вуха. Чарлз Дарвін – великий містифікатор!

В.І.Вернадський висловлює думку про сумарний вектор дії в біосфері. Пізніше він пише про те, що геологічна активність і роль живої речовини проявляються в її геохімічних функціях, а саме: енергетичній, деструктивній; в тій, що утворює середовище і в транспортній. Вважаю, що це принципова думка В.І.Вернадського, яка й може скласти фрагмент підвалин концепції нооцентризму як методології.

Пояснюю.

1. Сумарний вектор енергії, що утворена переліченими функціями, не враховувався в жодній концепції, що чинили спроби пояснити процеси і функції життєдіяльності людини.

2. Психологи не "бачать" до сьогодні необхідності у тому, щоб звернутися до урахування сумарного типу енергії чотирьох функцій живої речовини на, наприклад, процеси пам'яті чи мовлення, емоційні процеси чи вольові, процеси мислення чи сприйняття.

3. Для лінгвістів та психолінгвістів очевидною й об'єктивною є необхідність досліджувати не поодиночі процеси впливу енергетичної функції біосфери, деструктивної; тієї, що утворює середовище і транспортної функцій на темп мовлення і якість артикуляції звуків у мовленні. Але ж цього не робиться. Стовпи лінгвістики (так званої, "чистої лінгвістики") взагалі не вважають за можливе навіть згадування про психічні процеси в лінгвістичних дослідженнях, бо їх можуть звинуватити у порушенні цехових обмежень. Наприклад, О.О.Потебню (1835 – 1891 рр.) – першого ректора Харківського університету, його ж послідовники та академіки від лінгвістики в силу своєї цехової зашореності та вузькості відсунули від лінгвістики та

зарахували до стану психологістів, чи представників лінгвістичного психологізму [33, с. 405-406]. Така ж доля спіткала прозорливих лінгвістів минулого: В. фон Гумбольдта (1767 – 1835 рр.; також – дипломата, письменника і філософа), якого вважають і досі представником філософської лінгвістики; інші "чисті" лінгвісти взагалі виокремили для дослідника енциклопедичну полицю під назвою "губмольдтіанство" [33, с. 405]. Та ж сама історія відбулася з психологом Х.Штейнталем (1823 – 1899 рр.), якого називають "засновником психологічного напрямку" в лінгвістиці [33, с. 405], не зважаючи на те, що після В.Вундта (1832 – 1920 рр.) та І.Ф.Гербарта (1776 – 1841 рр.), засновників психології, Х.Штейнталь був найпалкішим прихильником і професіоналом саме в психології. То який же він лінгвіст?

4. Нарешті, мені дуже було б цікаво ознайомитися з працею науковця, який би запропонував синтетичний метод аналізу процесів мовлення з позицій теорії ноосфери В.І.Вернадського, й до того ж, ще більше, – з позицій теорії етногенезу Л.М.Гумільова. На превеликий жаль, сьогодні не існує такої праці, такої вкрай необхідної методології. Саме тому, я констатую нагальну й об'єктивну необхідність і затребуваність такої методології.

Ми стверджуємо, що вплив людини на природу і навпаки обов'язково відбивається в мовленнєвій діяльності людини. Вона свідомо враховує фактори природи та будує свою мовленнєву діяльність, виходячи з такого безпосереднього впливу природи на обговорювані процеси. Іншими словами, розум враховує вплив природи і пристосовує її до своїх потреб (телеграф, телетайп, мобільний зв'язок, супутникове телебачення, Інтернет-конференції, чати у веб-просторі). Розум орієнтується на егоїстичні потреби. Розум - у центрі всього. Він рефлексує себе і свою поведінку як основні, центральні елементи системи. Але аналітична рефлексія веде до рефлексії рефлексії (про що я писав раніше) і людина починає розуміти, що вона рефлексує себе і свій розум як центр усього, що називається Природою, Універсумом, Абсолютом, Всесвітом. Вочевидь нахабство й віра до самозабуття у правильність своєї позиції!

Це і є нооцентризм. І як би я не критикував таку - нооцентричну - позицію Людини сьогоднішньої, я змушений визнати впертий факт як фрагмент (а може, й основу) реальності. Саме з цієї вагомої, на мій погляд, причини я й замислився, поставивши на меті зробити опис усіх можливих підходів до пояснення ролі людини у середині природи з її (моїми тощо) поглядами й віруваннями в її центральність, у провідну роль її розуму та мислення в геохімічній та, взагалі, – фізичній організації світу, життя у ньому. До речі, як мені бачиться зараз, виходячи з останніх зауважень, В.І.Вернадський усіма своїми працями чітко й недвозначно довів егоцентричну ідею ноосфери! Він більше довів не те, що така ідея нагальна і не бачити її не можна. Вернадський В.І. зробив паралельно велике відкриття – він довів егоцентричний характер своїх (та послідовників) думок та теоретичних побудовань. *Vivat, professōre! Vituperatio, professōre!* (лат. – "Живи, професоре! Ганьба, професоре!").

З цього випливає, що людина має саме такий ступінь нахабства, який "дозволила" їй зробити природа. Це природа змінила *Homo erectus* на *Homo sapiens*. Це природа "надала" людині можливість взяти в руки знаряддя праці й, тим самим, "вивести" саму себе (людину) до світла появи розуміння навколишнього середовища не як антуражу життя людини, а як засобу життя. Ні про яке самовдосконалення людини через працю не можна говорити, бо не може бути у природі (якщо ти, читач, відносиш себе до табору матеріалістів) самоорганізації. Природа всією багатомільйонною еволюцією перехитрила сама себе. Вона створила людину-пацюка, яка й пожирає сама себе і свою матір – природу. Тому не слід говорити про самоорганізацію у природі. Людина актуалізовано впливає на природу, природа, після такої актуалізації, змушена реагувати й удосконалювати або примітивізувати людину.

Таким чином, питання про першість у перегонах природи і людини вирішується на користь актуалізованого лідерства, зумовленого у певні моменти – фізикою (природою), в інші моменти – тією ж фізикою, але в іншій її формі (людиною).

Апологет ідеї ноосфери Горбачов В.В. стверджує, що людина тепер "несе відповідальність за еволюцію життя". Я питаю: чи так?

Дійсно, людина визнає сьогодні свій негативний вплив на природу, на еволюційні процеси в природі. Далеко ходити не потрібно: із року в рік ми бачимо і відчуваємо на собі вкрай негативні зміни щодо погодних умов влітку і взимку. Якщо літом ще 20 років тому в містах України температура доходила тільки до 25-30 градусів за Цельсієм і така спека вважалася нормою, то сьогодні літні дні, зі своїми 35-38 градусів за Цельсієм, не дають нормально відчувати себе не тільки хворим людям, але й здоровим. Це стосується у першу чергу тих великих міст України, в яких межі житлової зони вже далеко перетнули межі промислових зон (наприклад: Київ, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Донецьк та інші).

Знаючи і відчуваючи на собі шалений тиск природи, якщо завгодно буде казати – помсту природи, людина продовжує вносити кардинальні зміни на екологічний стан біосфери, а й отже - ноосфери. Знову і знову підписуються угоди на будівництво все нових і нових промислових гігантів, що вже на майбутнє "закладають основи" погіршення стану біосфери. Якщо ж страждає біосфера, то цього слід очікувати і від ноосфери. Але, дозвольте запитати у В.В.Горбачова, чи зможе людина сучасна не підписувати угоди про створення нових і нових промислових підприємств? Такі підприємства створюються для вироблення їжі та одягу для людини. Тобто, не утворюючи промислових знищувачів, людина може привести себе до примітивізму: поганої їжі, відсутності одягу та взуття. Порочне коло!

Чи відповідає продукт природи – людина з її високим розумом – за ті наслідки, які цей розум утворює? Природа шляхом еволюції утворила кінцевий свій і найкращий продукт – людину. Людина створила засоби знищення природи. То хто (чи що) тут винний (винне)? Природа винна у негативних змінах еволюції? Чи людина (розум) винна (-ий) у нищівних тенденціях, які тягнуть за собою порушення еволюції?

Для розуміння геобіохімічних процесів у рамках ноосфери зважаємо на взаємовплив людини і біосфери. Зміну у межах біосфери об'єктивно тягнуть за собою зміни в ноосфері, а отже, й в мисленні і пам'яті людей. Бачення людиною себе у центрі будь-якої події – це основна ознака людського мислення. Отже, про будь-яку подію в історії людства або сама людина - учасниця тих подій, або історики, що вивчають події, пов'язані з людиною, що жила у минулому, будуть ставити у центр усього САМІ СЕБЕ. Тобто: завжди в рефлексивно рефлексивному аналізі, використовуючи ресурси пам'яті про колективний досвід, людина зречена розташовувати себе у центрі. Вона не може інакше. Так влаштована система відліку. Людського відліку. Іншого, тобто, наприклад, відліку космоцентричного, людині не подано. Та й сама людина не схоче сприймати пріоритет космоцентризму, ставлячи автоматично у такому випадку себе нижче за космос. Хоча в історії людства багато прикладів концепції, які сьогодні навіть об'єднують у напрямку "космізм".

Таким чином, людина сьогодення нооцентрична, або така, яка розташовує себе у центрі усього того, що піддає аналізу. Нооцентризм базується на **законі рефлексії рефлексії**, про сутність якого я раніше писав, але не називав законом. Окрім мене про це писав П.Тейяр де Шарден, на якого посилається В.В. Горбачов: "...тільки людина знає про своє знання" [39] і "повною мірою може використовувати це знання на ноосферному етапі біосфери. Це означає, що найважливішим фактором, що визначає життя на Землі, стає розумова колективна діяльність людини" [19].

Думку про природність переходу від біосфери до ноосфери запропонував В.І. Вернадський: "Утворення ноосфери з біосфери є природне явище, більш глибоке й міцне, ніж людська історія. Воно потребує прояву людства як єдиного цілого» [5]. І головне, що є базовою заявою для моєї концепції нооцентризму як методології знаходжу знову в ідеях В.І.Вернадського, які виклав В.В.Горбачов: перехід від біосфери до ноосфери

"закономірний і неминучий як природний хід еволюції незалежно від волі людини" [19].

Не можу пропустити продуктивної думки В.В. Горбачова, який гіпотетично вважає, що кожний компонент системи (ланцюга – О.Х.) може додавати щось своє до певного " загального енергоінформаційного поля, і тоді ноосферу можна розглядати не тільки як суму людських знань, а як фізичне існування у просторі сукупної інформації продукту людського розуму" [19].

В згаданій декларації для концепції нооцентризма як методології важливими є такі пункти.

1. Кожний компонент ланцюга автономний, тому що "може додавати щось своє до певного загального енергоінформаційного поля".

Тлумачу важливість декларації.

По-перше, те, що кожний ланцюг - автономний, зрозуміло з того, що кожний елемент може сам, довільно, додавати до загального ланцюгу щось, що буде необхідним та актуальним на певному етапі розвитку.

По-друге, оскільки нежива природа взаємопов'язана з живою природою, а отже і з людиною (автоматично - з мисленням людини), остільки можна передбачати, що такі автономні частки ланцюгу можуть бути пасіонарними (у значенні терміна, який подав Л.М.Гумільов). Бути пасіонарним означає "наслідувати кількісну характеристику, що визначає здатність індивіда (чи групи індивідів) до споживання та переробки енергії" [32]). За рівнями пасіонарності Л.М.Гумільова, пасіонарність часток обговорюваного мною ланцюгу можна віднести до пасіонарності вище норми, або "пасіонарності" у вузькому смислі, яка проявляється "у поведінці людини, яку можна називати підприємцем; така людина готова нести жертви заради ідеалу, має бажання та здатність змінювати світ, зокрема, ландшафт. Висока пасіонарність є рецесивна ознака" [32].

2. У цитаті В.В.Горбачова зустрічається термін "загальне енергоінформаційне поле". Думаю, що значення терміна можна тлумачити

таким чином: "це субстанція взаємопроникнення інформації та енергії, яку вона породжує".

У такому смислі ідея загального енергоінформаційного поля відповідає моєму задуму щодо формулювання концепції нооцентризма як методології.

Доводжу доцільність використання терміна.

Сьогодні людина зосереджена на майже сакралізованій ідеї свого центрального місця у всіх подіях, що відбуваються на Землі, в біосфері (навіть, в деяких подіях, що відбуваються у космосі). Впевненість людини у правоті такої ідеї доводиться щоденно тим, що людина має міцний розум, який таки здатний (як людині це здається) перетворити світ. Людина сьогоднішня є людиною нооцентричною (**Homo noocentrus** – наш – О.Х., робочий термін, який називає нову формацію, новий етап розвитку живої та неживої речовини на Землі), яка через рефлексію рефлексії упевнена в своєму центризмі, в своїй розумовій заданості від природи бути центром. Саме тому, не визнаючи хибності своєї позиції, людина думає, що саме вона утворила ноосферу як вищу оболонку і стадію біосфери. Така помилка "запланована" природою, геохімічними процесами у природі. Саме через таку помилку геохімічні та етногенезні й пасіонарні процеси природи "виведуть" людину на інший щабель діалектичного (а можливо, й метафізичного) розвитку: людина перестане існувати, знищивши саму себе. І саме тоді, не повертаючись до витоків розвитку, а тільки комплектуючи та додаючи до вже досягнутого рівню розуму (ноосу) загиблого людства, природа (а може бути, й не-природа) утворить вищий рівень субстанції. Чи буде то жива істота (**Posthomo noocentrus** - лат. "після людина нооцентрична"; чи то буде нежива речовина (**Postvita** - лат. "після життя", термін наш - О.Х., вживається у робочому порядку) як частка синтезу неживої та живої природи? Невідомо.

3. *Аналогії І.Канта як джерело нооцентризма.* Пам'ятаючи про найпростішу істину ("Все нове вже колись було"), під час викладу своєї концепції нооцентризма як методології я обумовлю ті відомі та тривіальні в

моєму мисленні положення, на які спираюся. Роблю це з єдиною метою не бути невігласом і не присвоювати собі "нове", про яке вже хтось та й знає у світі. Не бажаючи того, щоб існуючі давно наукові положення та принципи були перекручені малоосвіченим читачем, нагадаю лише основні з них.

Я вважаю, що під час викладу своєї концепції слід дотримуватися аналогій, запропонованих Іммануїлом Кантом [24, с.148-167].

1. *Перша аналогія*: "Під час зміни явищ субстанція залишається, і кількість її у природі не збільшується і не зменшується" [24, с.148].

2. *Друга аналогія*: "Усі зміни відбуваються згідно із законом зв'язку причини і дії" [24, с.152].

3. *Третя аналогія*: "Усі субстанції, оскільки вони можуть бути сприйняті у просторі як складові частини, знаходяться у всебічній взаємодії" [24, с.163].

Розумію, що аналогії І. Канта - це шлях до матеріалізму. Поки що залишаюся на цих принципах, оскільки не маю нічого більш системного і того, що може доказово пояснити явища, що мене цікавлять у психолінгвістиці з приводу моєї концепції нооцентризма як методології. Взагалі, хочу підкреслити, що я стою на позиціях критики як матеріалізму, так і ідеалізму. Але оскільки сама теорія ноосфери В.І.Вернадського побудована на теорії еволюції, яку я, між іншим, також критикую, остільки побудова концепції нооцентризма змушена продовжувати традиції та підкорятися основним принципом та постулатам матеріалізму.

4. *Постулати нооцентризма*. На початку дослідження була поставлена задача: запропонувати нову – нооцентричну методологію. Таку методологію можна формулювати тільки на базі антропоцентричного підходу до аналізу процесів породження та сприйняття мовлення в контексті двох тез "Людина – центр психолінгвістичної події" та "Людина – система в системі Природи".

Виходячи з положень антропоцентризму в психолінгвістиці, що були нами викладені ще в 1997 році на 2-му міжнародному симпозіумі «Людина: мова, культура, пізнання», пропонуємо основні **постулати нооцентризма**.

1. Всесвіт (Природа) будується на Розумі людини.
2. Розум людини є часткою і водночас центром Природи.
3. Людина є центром події, що відбувається навколо неї.
4. Об'єктом (центром) мисленнєвої діяльності людини є усвідомлення людиною своєї центральності (антропоцентризм) і системності по відношенню як до Природи, так і до самої себе.

5. Людина є система в системі Природи.

6. Все, що робить людина, все, про що думає людина, все, що відбувається навколо людини, перш за все спирається на джерельний егоїстичний мотив, який висловлюється принципом «Я – центр події, думки; навколо мене все існує; оцінюю я, і тому все повинно бути близьким до мене».

Спираючись на викладені постулати нооцентризма, ми можемо сміливо пропонувати **основні постулати нової психолінгвістики**. Тут ми розрізняємо дві групи постулатів, а саме: глобальні і локальні системні постулати.

Глобальні системні постулати

1. Людина є нооцентрична система.
2. Нооцентрична система є часткою біосфери, тому функціонує за законами біосфери.
3. Така система пронизана егоїстичною самооцінкою діяльності людини.
4. Егоїстична мотивація керує психічною діяльністю людини, що виражається найяскравіше у мисленнєвій діяльності.
5. Системною часткою мисленнєвих операцій та дій є мовленнєва діяльність.
6. Мовленнєва діяльність вивчається за допомогою нооцентричного аналізу.

Локальні системні постулати

1. Основна одиниця нооцентричного аналізу (нової психолінгвістики) є операція.

2. Операція є психічна, тобто така, що пов'язана з діяльністю мозку.

3. Психічні операції (у тому числі й мовленнєві) та розумові дії є часткою системи нооцентричної діяльності та оцінки людини.

4. Нооцентрична самооцінка є основною формою психічної операції людини.

5. Нооцентрична операція евристично-системна (в кожний момент система має можливість змінитися при втручанні в її структуру випадкового впливу).

6. Операція як основна одиниця нооцентричного аналізу є джерелом для похідних одиниць аналізу. Такими похідними одиницями нооцентричного аналізу слід вважати: логічні операції (аналіз, синтез, порівняння, висновок та інші) виражені звуком, сполукою звуків, складом, словом, фіналіями слова (слів), словосполученням, реченням, абзацем, періодом, текстом, масивом текстів і семантично «забарвленими» егоїстичною установкою людини.

7. Егоїстична установка людини частіше за все підсвідома і висловлюється без претензій на істинність та неперевершеність, але у корені своєму така установка верифікується саме як егоїстична.

8. Егоїстична установка на сприйняття та розуміння світу спотворює оцінку та висновки, тому не можна розглядати мисленнєву діяльність людини як об'єктивну.

5. Застереження до нооцентризма. Нооцентризм я розглядаю як шлях аналізу вже реорганізованого мислення людини за принципом організації гіпермаркетів.

Доведення тези. Гіпермаркет побудовано і організовано з маркетингової точки зору досить раціонально, але з урахуванням таких потреб покупця. Товари розташовано таким чином, щоб покупець зміг придбати товари комплексно, не виходячи з мікросистеми і концепції покупки (наприклад, купуючи сірники або запальничку, покупець нібито

"сам згадує" про те, що дома закінчується сіль; інший приклад актуалізації системності мислення покупця: збираючись на пікнік з шашликами або барбекю, покупець, придбавши основний елемент пікніка - м'ясо, обов'язково згадає про те, що, у лісі або на дачі може не бути дров для розведення вогнища; тут же, на підлозі "туристичного" відділу гіпермаркету покупець побачить акуратно упаковані дрова чи штучний вугіль; система мислення і система організації розташування товару знаходяться в унісоні; іншими словами, мікросистема мислення покупця актуалізується у певний момент мікросистемою-моделлю реальної ситуації в "туристичному" відділі гіпермаркета).

Приходячи до гіпермаркету, покупець вже точно знає, що йому не потрібно думати про всю систему покупок (у тому числі про її складові і результати використання одиниць-покупок). За покупця вже все зробили спеціалісти з маркетингу, які вміло "вмонтували" мікросистему покупця в гіперсистему гіпермаркету. Іншими словами, мислення сьогоденної людини реорганізовано технократією і не є одиницею автономною щодо мегасистеми, якою є Природа відносно до Людини. Людина перестала бути самостійною. Вона діє за штампами, сценаріями, які запропонувала "просунута" частина людства. Про взаємодію з Природними законами не йдеться у такому випадку. Отже, Розум у розумінні В.І.Вернадського утворив ноосферу, а в надрах ноосфери – мікроноосферу, чи антиноосферу (термін В.Воробйова [18] вживається мною не у повному смислі, який надав йому автор).

Таким чином, *розум є центром взаємодії Людини і Природи, але частки центру є спаплюженими, неавтономними, несамостійними і нездатними залишитися рівноправними з універсальною системою Природи.*

Висновки. Нами було передбачено, що теорії ноосфери В.І.Вернадського та етногенезу Л.М. Гумільова можуть виступати як поштовх до утворення теорії нооцентризму. Гіпотеза була підтверджена повністю.

1. На базі згаданих теорій нами запропоновано основні постулати нооцентризма, які передбачають новий підхід до аналізу процесів породження та сприйняття мовлення.

2. Разом із запропонованими постулатами висловлюється застереження до нооцентризма.

3. Постулати нооцентризма можуть виступати як вихідні положення для формулювання методу нооцентризма, що може послугувати психолінгвістиці як новий підхід.

У подальших дослідженнях ми замислили довести думку про те, що психолінгвістика потребує нового методологічного підходу – нооцентризму.

Література

1. Анненков В.В. Ноосфера - ноосферное движение – ноосферное развитие личности // [http:// www.ihst.ru/~biosphere/03-4/AVV.htm](http://www.ihst.ru/~biosphere/03-4/AVV.htm)
2. Биосфера // Словарь иностранных слов. - М.: Рус. яз., 1990. - С. 83.
3. Блаватская Е.П. Тайная доктрина. Синтез науки, религии и философии. - В 2-х т. - Том 1: Космогенезис. - Л.: Экополис и культура, Андреев и сыновья, 1991.- 361 с.; Том 2: Космогенезис. - Л.: Экополис и культура, Андреев и сыновья, 1991. - 465 с.
4. Бюффон Жорж-Луи Леклер де // www.ido.edu.ru/psychology/anthropology/biograf15.html
5. Вернадский В. Биосфера. - М.-Л., 1926; Париж, 1929.
6. Вернадский В.И. Геологические оболочки Земли как планеты // Изв. АН. Сер. геогр. и геоф. - 1942. - № 6. - С. 251.
7. Вернадский В. И. Геохимическая структура биосферы. Планетная роль живого вещества // Проблемы биогеохимии. - Ч. II. - Гл. XV-XVIII. - М.-Л., 1940, 1943; а також: www.ras.ru/vivernadskyarchive/1_actview.aspx?id=74

8. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / Отв. ред. А.Л. Яншин. – М.: Наука, 1991; див. також: Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление // www.philos.msu.ru/libfiles/vernadskiy_2.txt
9. Вернадский В. И. О состояниях пространства в геологических явлениях земли на фоне роста науки XX столетия // Проблемы биогеохимии. - Вып. 3. – Машинопись. – М.-Л., 1943; а також: www.ras.ru/vivernadskyarchive/1_actview.aspx?id=72
10. Вернадский В. Проблемы геохимии. – М.-Л., 1939.
11. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988.
12. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1991.
13. Вернадский В.И. Биосфера: Избранные труды по биогеохимии. – М.: Мысль, 1967.
14. Вернадский В.И. Живое вещество и биосфера. – М.: Наука, 1994.
15. Вернадский В.И. Живое вещество. – М.: Наука, 1978.
16. Вернадский В.И. Размышления натуралиста: пространство и время в живой и неживой природе. – М.: Наука, 1975.
17. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: Наука, 1965.
18. Вернадский В.И. Автотрофность человечества // Русский космизм: Антология философской мысли / Сос. С.Г.Семенов, А. Г. Гачевой; Вступ. ст. С.Г.Семенов; Предисл. к текстам С.Г.Семенов, А.Г.Гачевой; Примеч. А.Г.Гачевой. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – С. 288-303; а також: <http://www.pobeda.ru/mbnff/biblio/knigi/antrukos/vern1.html>
19. Воробьев В. Пути ноосферы // www.za-nauku.ru/?mode=text&id=1115&PHPSESSID=7cef01cee9a93e98929b292155
20. Горбачёв В.В. Концепция современного естествознания. В 2-х ч.- Ч. 2. Физика живого. – <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook131/01/index.html?part015.htm#i4961>

21. Гумилёв Лев Николаевич //
- www.countries.ru/librery/cultorologiststs/gumilev.htm
22. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Наука, 1990; а также:
<http://gumilevica.kulachki.net/EBE/ebe07.htm#ebe07chapter28>
23. Гумилёв Л.Н. От Руси к России. - М., 1992; а также:
<http://gumilevica.kulachki.net/EBE/ebe07.htm#ebe07chapter28>
24. Гумилёв Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. – М., 1993; а также:
<http://gumilevica.kulachki.net/EBE/ebe07.htm#ebe07chapter28>
25. Кибернетика // <http://ru.wikipedia.org/wiki/Кибернетика>
26. Когерентность // Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1990. – С. 238.
27. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1972.
28. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. - М.: Политиздат, 1975. – С. 304.
29. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 42. - С. 124.
30. Моисеев Н.Н. Человек и биосфера. – М., 1990.
31. Память // Ребер Артур. Большой толковый психологический словарь. – В 2-х т. – Т. 2. П-Я. – М.: Вече-АСТ, 2003. – С. 7.
32. Память // Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 264.
33. Пассионарность //
- www.wikipedia.org/wiki/Пассионарная_теория_этногенеза
34. Психологическое направление // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 405-406.
35. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. – В 2-х т. – Т. 2. П-Я. – М.: Вече-АСТ, 2003. – С. 7.
36. Синергетика // <http://ru.wikipedia.org/wiki/Синергетика>, а также: Что такое синергетика? // <http://spkurdyumov.narod.ru/KADOMCEV.htm>
37. Теория деятельности. Тема 3 // <http://psi.webzone.ru/intro/intro03/htm>

38. Тимофеев-Ресовский Н.В., Воронцов Н.Н., Яблоков А.В. Краткий очерк теории эволюции. – М., 1977.
39. Тимофеев-Ресовский Н.В. Очерки, воспоминания, материалы. – М., 1993.
40. Шарден П.Т. Феномен человека. – М.: Прогресс, 1987.

РЕБЕНОК КАК КОНСТРУКТОР СОБСТВЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ

Стелла Цейтлин
(Санкт-Петербург)

Кожна дитина будує свою власну мовленнєву систему, а не бере її в готовому вигляді в дорослих. Дуже цікавою є проблема відношень між одиницями лексикону, що формується, й моделями словозміни, які вони в цей час освоюють. У кожній словоформі, наявній в інпуті, лексичне сполучено з граматичним, і перед дитиною постає завдання розділити те й інше, що вимагає значних інтелектуальних зусиль.

Ключові слова: мовленнєва система, дитина, лексикон.

Каждый ребенок строит свою собственную языковую систему, а не берет ее в готовом виде у взрослых. Очень интересной является проблема отношений между единицами формирующегося лексикона и моделями словоизменения, которые они в это время осваивают. В каждой словоформе, имеющейся в инпуте, лексическое соединено с грамматическим, и перед ребенком стоит задача разделить то и другое, что требует значительных интеллектуальных усилий.

Ключевые слова: языковая система, ребенок, лексикон.

Every child builds her own individual grammar system, instead of adopting it all ready made from adults. A highly interesting problem is the relation between the units of the growing lexicon, and the inflectional models that are being mastered at the same time. Within every word form present in the input the lexical is intertwined with the grammatical, and the task of unraveling the one from the

other, of laying bare the lexical and the grammatical component within the word, demands a measure of intellectual analysis.

Key words: *linguistic system, child, lexicon.*

Постановка проблемы. В настоящее время уже стало совершенно очевидным, что каждый ребенок самостоятельно строит собственную языковую (в том числе – грамматическую) систему, а не перенимает ее в готовом виде от взрослых. Об много и убедительно писали и говорили многие. Так, например, Л.В.Щерба, например, анализируя созданные ребенком инновационные формы «картов» (вместо «карт») и им подобные, утверждал: «Ребенок пользуется грамматикой, которую он сам для себя бессознательно создал» [Щерба 1974:48]. Чрезвычайно важно, что он подчеркивает бессознательность этого процесса, о чем в полный голос говорят и многие современные исследователи (А.А.Залевская, И.М.Румянцева и др.). Широко известная статья Дэна Слобина, посвященная когнитивным предпосылкам освоения грамматики, начинается со знаменательной фразы: «Каждый нормальный ребенок сам конструирует для себя грамматику родного языка». Слобин даже полагает, что «описание и попытка объяснения тех сложных явлений, которые стоят за этим простым фактом» [Слобин 1984:143] и есть основная задача той науки, которую он назвал «психолингвистикой развития». Знаменательно парадоксальное, на первый взгляд, столкновение в одной фразе сложности самого процесса и его простоты (которую следует трактовать как очевидность, естественность самого явления). Термин *конструктивизм*, четко отражающий эту идею, наиболее активно используется в настоящее время М. Томазелло, последняя книга которого так и называется – «Constructing a Language» [Tomasello 2003]. Эта позиция противостоит достаточно укоренившимся в западной науке утверждениям о врожденности некоей грамматики, имеющей универсальный характер и лишь впоследствии приобретающей свойства того

или иного языка под влиянием речевого окружения. Впрочем, и сами сторонники нативизма в последнее время все с большей определенностью склоняются к мысли, что врожденной является не языковая система как таковая, а скорее сама способность человеческого детеныша осваивать язык, что в корне отличает человека от животных, в том числе и от приматов, возможности которых в этом отношении резко ограничены.

Актуальность исследования. В целом же можно полагать, что само разнообразие подходов к решению проблемы освоения родного языка свидетельствует о сложности, многоуровневости самого языка, включающего самые разнообразные единицы и правила их использования в речи. Особенно важно разобраться в том, каким образом конструируется тот компонент индивидуальной языковой системы ребенка, который можно именовать морфологическим (в широком смысле слова). Это особенно актуально для изучения языков фузионно-флективного типа, к которым и принадлежит русский. Если с нативистских позиций можно объяснить некоторые закономерности освоения детьми синтаксических моделей, то они абсолютно неприменимы к объяснению освоения моделей словоизменительных и словообразовательных. Ведущие западные теоретики, как принадлежащие к хомскианскому направлению, так и оппозиционные по отношению к нему (D.Slobin, E.Klark, M.Tomasello, M.Bowerman, R.Berman и др.), чрезвычайно много сделавшие в области изучения детской речи, до сих пор не могли уделять достаточно внимания такому важному аспекту language acquisition, как освоение морфологии. Значительная часть исследований, осуществляемых на Западе, до сих пор выполнялась преимущественно на материале английского языка, обладающего сравнительно небогатой морфологией и скудным запасом словообразовательных моделей.

Цель статьи: описать на материале русского языка особенности отношений у детей между единицами формирующегося лексикона и моделями словоизменений, которые они осваивают.

Изложение основного материала. Думается, что обстоятельством, препятствующим получению быстрого результата в сфере лингвистики детской речи, является сама по себе многофакторность данного процесса, связанная с необходимостью учета психофизиологических особенностей личности как самого ребенка, так и тех, кто общается с ним, характера речевого инпута и от ряда других причин, которые не являются к настоящему времени достаточно изученными. Не вызывает сомнения чрезвычайное многообразие индивидуальных стратегий, для изучения которых необходимы исследования не только экспериментального (что особенно затруднительно применительно к ранним этапам), но прежде всего лонгитюдного характера, основанные на длительном наблюдении за детьми. Ясно также, что о характеристиках языковой системы человека следует судить не только и не столько по продуцируемой им речи, но и по тому, как он воспринимает речь других, т.е. необходимо учитывать не только production, но и comprehension. Применительно к детям раннего возраста различие между тем и другим может быть особенно велико. Известно, например, что к тому моменту, когда ребенок оказывается в состоянии произнести свое первое слово, он уже понимает не менее 50 слов. Подобная ситуация наблюдается и в освоении грамматических моделей. Исследовать же comprehension можно лишь экспериментальным способом, причем отнюдь не все компоненты языковой способности такому исследованию поддаются.

Конструируя язык, ребенок опирается на речевую продукцию взрослых, которые его окружают. Именно в этой речевой продукции (инпуте) воплощена та грамматическая система, которую необходимо освоить, точнее – сконструировать каждому самостоятельно. Вот этот странный тезис – необходимость создать *самому*, но при этом нечто такое, что *совпало бы с тем*, что уже имеется в общем употреблении, и составляет сущность данного процесса, его, так сказать, основную интригу и определяет огромную роль речевой среды, интеракций с взрослым, тактики взрослого партнера по коммуникации. Сейчас уже хорошо известно, что речь взрослого,

обращенная к ребенку раннего возраста, носит откровенно лингводидактический характер, хотя взрослый часто и не подозревает об этом. Это проявляется и в характере самого речевого материала, и в способах его «предъявления» ребенку, и в реакциях на речевую продукцию самого ребенка (повторы, переспросы, поощрения и т.п.). При этом роль речевого инпута не становится менее важной после того, как основы языковой системы ребенка оказываются сконструированными. Речевая среда продолжает играть огромную роль в течение всего периода детства и отрочества, поскольку в ней воплощен тот эталон родного языка, к освоению которого стремится ребенок, поэтому ребенок (сознательно, а чаще – бессознательно) сопоставляет каждый элемент конструируемого им здания с тем, что уже имеется в языке системы взрослых. Именно вследствие этого сопоставления (и, как правило, без прямых исправлений, осуществляемых взрослыми) со временем исчезают детские речевые инновации, о которых и идет речь в нашем исследовании. Происходит блокирование не соответствующих языковой норме единиц¹, приводящее к тому, что детская языковая система со всеми ее компонентами (фонологическим, лексическим, морфологическим, синтаксическим) все больше сближается с языковой системой взрослых и в определенный момент перестает от последней отличаться.

Очевидно, в самом общем виде постижение человеком грамматики можно представить как смену неких временных (промежуточных) языковых систем, конструируемых им самостоятельно, которые, с одной стороны, строго индивидуальны, поскольку зависят от психофизиологических особенностей личности, характера инпута и ряда других факторов, но вместе с тем содержат некоторые общие черты, отражающие: (1) базовые стратегии освоения Языка – такие, например, как генерализация (приводящая в ряде случаев к сверхгенерализации), симплификация и некоторые другие; (2)

¹ Современные западные специалисты в последнее время употребляют для описания данного процесса термины blocking или preemption.

важнейшие характеристики постигаемого языка, в первую очередь – соотношение в нем уровня системы и уровня нормы, наличия вариативности языковых правил и пр.

Несколько слов о названных выше стратегиях двух стратегиях (генерализации и симплификации). Обе они имеют место при освоении как первого, так и второго языка, но удельный вес их в этих случаях различен – так, симплификация играет большую роль при освоении второго языка и почти незаметна при усвоении первого. Она проявляется в частности в том, что на начальных стадиях освоения второго для него языка (по сути дела, конструировании вторичной языковой системы, осуществляемом им столь же самостоятельно, что и при конструировании первичной языковой системы)² человек вынужден игнорировать ряд сложных для него морфологических категорий и связанных с ними языковых правил, как бы упрощая грамматику. Что касается русского языка, то он для инофона первоначально предстает как бы лишенным категорий рода и падежа существительных, а также вида глагола – падежные и родовые формы зачастую выбираются произвольно, иногда наблюдается тенденция к преобладанию одной из форм, являющейся в том или ином отношении базовой (как, например, формы именительного падежа существительных). При освоении русского языка как родного эта стадия является необычайно краткой, не всегда даже отмечаемой исследователями; можно даже сказать, что названные выше категории осваиваются достаточно рано и без видимых усилий со стороны взрослых. Осмелимся высказать парадоксальную, на первый взгляд, мысль: освоение самых сложных и зачастую даже не изученных лингвистами до конца языковых правил под силу только маленьким детям. Наши наблюдения подтверждают справедливость слов

² Сказанное относится в первую очередь к ситуации освоения языка в естественных условиях, путем погружения инофона в новую для него речевую среду. Однако это во многом верно и в случае так наз. учебного двуязычия, которое формируется при обучении в классе, под руководством преподавателя, с помощью учебника. И в этом случае человек, приобретающий второй язык, конструирует новую языковую систему самостоятельно в соответствии со своими возможностями и потребностями, ибо, по справедливому замечанию А.А.Залевской и И.Л. Медведевой, язык представляет собой «живое знание», то, что «преподаватель не может «передать», а может только помочь построить».

М.И.Черемисиной: «..перенять готовый язык – задача исключительно сложная. Настолько сложная, что она, по-видимому, посильна только новорожденному ребенку. Приходится допустить, что интеллект новорожденного настолько активен, а инстинктивная, генетически заложенная интенция к постижению речи настолько сильна, что он оказывается в состоянии совершить невозможное. Так же, как травинка, которая вздыбливает и пробивает асфальт» [Черемисина: 62].

Что же касается того, что общие черты в языковых системах разных детей обусловлены особенностями самого осваиваемого языка, то последнее обстоятельство всегда привлекало к детской речи внимание лингвистов, поскольку самый порядок освоения языковых единиц и категорий, а также несомненное отличие последних от имеющихся в общем употреблении, позволяло познать особенности постигаемого (=конструируемого) ребенком языка, в частности разграничить в языковых категориях центр и периферию, выявить прототипическое и непрототипическое, познать природу и иерархию языковых правил, управляющих речевой деятельностью человека, пользующегося данным языком. Особенно много внимания уделяли этому такие крупнейшие лингвисты, как В.А.Богородицкий, И.А.Бодуэн де Куртене и Л.В.Щерба. А.Н.Гвоздев, которого по праву можно считать основоположником отечественной лингвистики детской речи, посвятил этому обстоятельству особую статью, которая имеет знаменательное название «Значение изучения детского языка для языкознания». Заметим, однако, что это удивительное и важное для теоретической лингвистики свойство детской речи – служить своего рода зеркалом, в котором отражается «взрослый» язык, в особенности – языковые правила, в том числе и такие, которые не под силу сформулировать опытному носителю языка, становится ей присущим лишь с того момента, когда в речи ребенка появляется так наз. продуктивность, т.е. способность самостоятельно создавать и комбинировать языковые единицы. Можно говорить о продуктивности, по крайней мере, применительно к трем областям формирующейся языковой системы:

словоизменению, словообразованию и синтаксису простого и сложного предложения. До начала данного периода в речевой продукции ребенка могут фигурировать лишь застывшие (frozen) единицы (словоформы, словосочетания и даже отдельные предложения), которые в отдельных случаях могут употребляться функционально точно, в других же – противоречить принятым языковым правилам.

Суть современного подхода, имеющего глубокие корни в отечественной традиции, восходящей к Л.С.Выготскому, А.Р.Лурия, С.Д.Кацнельсону, заключается в убеждении, что ребенок осваивает язык «с чистого листа», постепенно, начиная с более конкретных языковых структур, связанных с определенными, очень немногочисленными языковыми единицами (словами, словоформами, словосочетаниями), передвигаясь затем к более абстрактным языковым структурам и правилам их использования и создания.

Существует проблема применения идей конструктивизма к языкам флективно-фузионного строя. Задача конструирования каждым ребенком собственной языковой системы становится в данной области неизмеримо более сложной, поскольку словоизменительные и словообразовательные правила образуют в таких языках сложную, иерархически организованную структуру, изобилующую исключениями, запретами, лакунами всякого рода. Невольно вспоминаются мудрые фразы К.И.Чуковского, который всю жизнь собирал и анализировал разнообразные факты детской речи: «Ребенок не виноват, что в грамматике не соблюдается строгая логика»; «Мы кажемся детям законодателями, нарушающими собственные законы» и т.д. Кроме того, степень вариативности в конструировании каждым ребенком собственной языковой системы неизмеримо возрастает, когда речь идет о флективных языках типа русского. Обнаруживаются серьезные трудности, с которыми встречается исследователь – необходим огромный объем эмпирического материала для того, чтобы иметь возможность сделать сколько-нибудь серьезные обобщения, разграничить некие общие

закономерности освоения языка и индивидуальные варианты языкового развития каждого ребенка. Объективно существует проблема неравномерности развития разных компонентов языковой способности (фонологического, лексического, морфологического, синтаксического) – один ребенок скорее других продвигается в области накопления лексических единиц, но при этом в течение достаточно длительного периода не ощущает необходимости в нормативной морфологической маркировке лексем и конструировании сколько-нибудь объемного высказывания, другой особенно чувствителен к способам морфологической маркировки элементов, но при этом также не торопится конструировать фразы, третий проявляет медлительность как в первой, так и во второй области, но при этом достаточно уверенно строит развернутые высказывания, привлекая для выражения своей мысли жесты, вокализации и компенсируя таким образом бедность словаря, и т.д.

Особенно интересен вопрос о том, как соотносятся единицы формирующегося лексикона с находящимися также в процессе освоения словоизменительными моделями. В каждой словоформе, представленной в инпуте, лексическое спаяно с грамматическим, и требуется определенная работа сознания, чтобы расчленивать то и другое, выявив в каждой словоформе ее лексическую и грамматическую составляющие. В процессе восприятия ребенком речи взрослого осуществляется сегментация языкового потока, отождествление каждого из вычленяемых элементов с тем, что имеется уже в лексиконе и в «грамматиконе» (применительно к языкам флективного типа лучше, возможно, говорить об «инфлектиконе»). И лексикон, и «инфлектикон» должны быть определенным образом упорядочены. Способ упорядочения «инфлектикона» – выработка парадигм существительных, глаголов, прилагательных со всей их формальной вариативностью. До тех пор, пока парадигмы основных частей речи не освоены, нельзя говорить о том, что те или иные языковые единицы, входящие в детский лексикон, могут иметь частеречный статус. Свидетельством освоения считается, во-

первых, появление противопоставленных форм одного и того же слова (в концепции В.Дресслера именуемое созданием минипарадигм), во-вторых, появление одноименных граммем, относящихся к разным лексемам (в терминологии В.Дресслера – возникает lexical diversity). Не менее существенным обстоятельством, говорящим о том, что ребенок уже вступил в стадию продуктивности, освоив основы морфологии родного языка, является появление в его речи формообразовательных инноваций, т.е. самостоятельно сконструированных детьми морфемных сочетаний, которые отсутствуют в общем употреблении («ушов», «рисули», «котенки», «в роту», «плакаешь» и т.п. Приблизительно в то же время в речи детей фиксируются и первые самостоятельно сконструированные слова (словообразовательные инновации), созданные по простым и морфонологически прозрачным словообразовательным моделям.

Значительная часть детей, осваивающих русский язык в качестве родного, оказывается в состоянии освоить основы «инфлектикона» к началу третьего года жизни. При этом в течение ряда месяцев и даже лет в дальнейшем происходит процесс освоения вариантов словоизменения, связанных с теми или иными семантическими или формальными особенностями лексемы. Так, например, освоив шестичленную систему падежных форм и научившись верно выбирать нужный падеж в соответствии с требуемым смыслом, дети могут в течение длительного времени испытывать затруднения, связанные с необходимостью выбора нужной флексии в соответствии с типом склонения. Однако удивительно, что даже на самых ранних этапах освоения языка ошибок в выборе падежной флексии все же гораздо меньше, чем могло бы быть, если иметь в виду все сложности и противоречия, наблюдаемые в языке – ребенок отнюдь не в каждом случае попадает в расставленные языком ловушки, а многие из них умудряется обходить стороной.

Выводы. Если не принимать всерьез идею о врожденности языкового знания, остается предположить, что дети наделены способностью либо

извлекать словоформу из инпута целиком, причем каким-то образом осознавая (а скорее – чувствуя) при этом ее семантику, либо чрезвычайно быстро устанавливая связь между флексиями одного и того же типа склонения, что кажется практически менее вероятным. Очевидно, период самостоятельного конструирования падежных словоформ предшествует период осмысления функций падежей и падежных словоформ как целостных единиц.

Кроме того, совершенно неоспоримым свидетельством того, что ребенок в состоянии построить слово или словоформу самостоятельно, является появление в его речи языковых единиц, которые отсутствуют в языке взрослых, т.е. речевых инноваций словообразовательного или формообразовательного характера.

Литература

1. Слобин Д. Когнитивные предпосылки развития грамматики // Психолингвистика. Сб.статей. – М., 1984.
2. Черемисина М.И. Язык и наука о языке. – Новосибирск, 2002.
3. Щерба Л.В. Очередные проблемы языкознания // Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.
4. Tomasello M. Constructing a language. A usage-based theory of language acquisition. – Cambridge, Massachusetts and London, 2003.